

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger

1994

Kirke
historiske
samlinger
1994

Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Christian de Fine Licht,
Eva Louise Lillie og Martin Schwarz Lausten

Kirke
historiske
samlinger
1994

Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s

ISBN 87-89203-08-9

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat
og fra Statens humanistiske Forskningsråd.

Indhold

Carsten Bach-Nielsen: Dåbens engel – en inventartype i kirkens og bevidsthedens rum	7
Elna Bækdorf: B. S. Ingemann, Tankebreve fra en Afdød, 1855. Et bidrag til tidens apokalyptiske tænkning	35
Carl Trock: Skellet mellem folkekirke og frikirke – belyst ud fra grundtvigske frimenigheder i 1880'erne	81
Carl Trock: En præstekarriere. Om Vilh. Hansen, præst i Nykøbing Mors 1879-1926	121
C. Rise Hansen: Oprør i menigheden. Folkelig påvirkning ved besættelse af præsteembedet i Hals (Kjær herred).	141
Svea-Yvonne Plaetner: Fra Bøgebjerg til Bispebjerg. Grundtvigskirkens forhistorie	151
Christian de Fine Licht: Kære Hr. Professor! 11 breve fra Michael Neiiendam til J. Oskar Andersen 1920-22	185
Kjartan Fester Thaysen: Slesvig Domkapitel og Haderslev Kollegiatkapitel i perioden 1330-1375. En duplik	221
Leo Kamstrup Olesen: 1993 – En oversigt	225
Forfatternes adresser	254
Register	255

Dåbens engel

– en inventartype i kirkens og bevidsthedens rum

Af Carsten Bach-Nielsen

»I en stille Stund i mit Liv, da ingen Vind endnu rørte sig, da kom Engelen fra Solens Opgang, *Daabens Engel* stod hos mig i mit Livs Morgenrøde og satte min Guds Segl paa min Pande og mit Bryst. Og aldrig slap de fire stolte Engle Stormens Tømmer siden, altid vaagede en god Gud over, at det onde ikke fik helt magt med mig, altid afpassede han Smerterne og Skuffelserne og Prøvelserne efter min Svaghed, saa det tilsidst vendte sig til det gode« – lyder det i en af Olfert Ricards sidste prædikener.¹

På tværs af alle moderne gennembrud trækker Ricard som en af de sidste linien fra Guldalderens kristendom ind i dette århundrede. Naivt og naturligt tales der om den dåbens engel, som det københavnske borgerskab var fortrolig med gennem Thorvaldsens i hvid marmor knælende engel foran Kristus i Vor Frue Kirke. Ricard er ganske på linie med 1800-tallets forestillinger, som digtere og teologer havde formuleret dem, når han opfatter dåbsengelen som en art skytsengel, barnets vogtende og beskyttende følgesvend.

Hvordan denne forestilling er opstået og hvordan den tematiseres, kan nok til dels udredes. Hvordan forholder Thorvaldsens dåbsengel sig til en sådan forestilling – og hvordan er det fat med de øvrige dåbsengle, vi finder som et stykke noget overset kirkeinventar i Danmark? Thorvaldsens dåbsengel er ikke faldet ud af den blå luft. Den har forbindelse til ældgamle traditioner og kan nærmest siges at være slutpunktet i en lang udvikling: alle nordeuropæiske dåbsengles absolutte apoteose. Så med Thorvaldsen som sigtepunkt vil dåbsengelen som kirkeinventar, døbefontstype og kristen forestilling her blive undersøgt nærmere.

Danmark er, sammenlignet med de øvrige nordiske lande og Nordtyskland, fattig på dåbsengle og på efterreformatoriske døbefonte i det hele taget. Da M. Mackeprang i 1941 gjorde regnskab over de danske fonte, kom han til det resultat, at kun 14% var fra efterreformatorisk tid. Omregnet vil det sige 244. Disse nyere fonte har ikke tiltrukket sig særlig interesse blandt kunsthistorikere – forståeligt nok med den skat af romanske fonte, Danmark ejer. Typerne af efterreformatoriske fonte er mange; en fast praksis for udformning findes ikke.² En døbefonts funktion er siden midt i 1500-tallet blot at være holder af et dåbsfad, da

dåbspraksis ændredes fra neddykning af barnet til blot overhældelse af dets hovede.

Peder Palladius' karske udtalelser om døbefonten er velkendte: at fonten altid skal stå tør og ren uden vand i. Når et barn skal døbes skal degnen eller klokkeren slå en spand vand eller to i den og barnet skal døbes i rent og klart vand som Jesus selv blev det i Jordan. Nu skal præsten jo ikke løbe til floden og døbe børn, hvorfor der er ham beskikket et kar, fonten, *nede bag i kirken*. Om vinteren må man varme vandet, for dåben er given vore børn til deres sjæls salighed og ikke til deres legemes skade og fordærvelse.³ Det nye i denne formaning er, at fonten skal stå tom. I katolsk tid indviedes vandet én gang om året, på påskelørdag, og stod så med de indviede olier i fonten hele året.

Tilsyneladende havde man allerede før Reformationen foretaget den ændring, at dåbsbørnene ikke længer neddykkedes i fonten. Det fremgår af Johannes Bugenhagens sendebrev til den danske kirke fra 1539, hvori Bugenhagen behandler spørgsmålet som ømtåleligt. Dette nok især fordi han frygtede, at de, der var døbt efter den i Danmark hævdevundne praksis, nu – når man påpegede det forkerte deri – ville mene, at de ikke var rigtigt døbt. Bugenhagen diskuterer sagen med Luther og enes med ham om, at denne uskik – at børnene døbes dækket og svøbt i klæder over det hele, kun med hovedet blottet – bør afskaffes. Bugenhagen ved, at denne (u)skik er gammel i Danmark. Man må fare med lempe og forklare folk, at deres dåb er gyldig også efter den danske særpraksis men tillige det rigtige i at følge den oprindelige skik, sådan som den står at læse i de gamle historiebøger og hos de hellige lærere.⁴

Man kan altså ikke beskyldte reformatorerne for at stå bag skikken med blot overøsning af dåbsbarnets hovede. Tværtimod. Danskerne havde nok regnet ud, hvor usundt det var for et spædbarn at dypes i en granitkumme med iskoldt vand på en vinterdag. Kirkeordinansen opfordrer da også til varsomhed for børnene. Man må give agt på, om de spæde børn tåler denne behandling. I Ordinansen kræves det, at børnene *blottes* og *overøses* med vand og dette krav anføres også ved nationalsynoden i 1555; først i et responsum til Oslo og Hamar Stift fra 1580 udelades kravet om blottelse af barnet, idet man henviser til dansk praksis, at barnet af en af kvinderne holdes »offuer funten«, hvilket antyder en slækkelse af reformatorernes krav. I billedkunsten kender vi allerede 1561 et fint eksempel på, at børnene her døbes svøbte, nemlig i antemensalet fra Thorslunde Kirke, der må betragtes om en ideal fremstilling af, hvorledes en dansk evangelisk gudstjeneste foregår.⁵

Når det nu ikke længer var nødvendigt med en kumme, der kunne rumme en barnekrop – og da det var et stort besvær at fylde og tømme

de gamle fonte med adskillige liter vand blot for at øse en smule på dåbsbarnets hovede – anskaffedes de fleste steder i slutningen af 1500- og begyndelsen af 1600-tallet metaldåbsfade til de gamle fonte. I de tilfælde, hvor man havde behov for eller lyst til nye fonte, var der ingen nødvendighed i at følge det gamle skema. Fonten *kunne* udfærdiges som en kumme, men behøvede egentlig blot at være en dåbsfadholder.

Peder Palladius skriver flere gange, at fonten står »bag udj kirken« eller »neden i kirken«, hvilket betyder at menigheden »vender baggen til funten«. Det kan ifgl. Palladius minde menigheden om, at dåben er en engangsforeteelse, men praktisk er placeringen ikke og dybest set ikke i overensstemmelse med den opmærksomhed på alter, prædikestol og døbefont, som Palladius selv slår så hårdt på. Det på Reformations-tiden almindelige var, at fonten stod i kirkens vestende, enten i skibet eller i et dåbskapel eller lignende indretning. Heri var der god mening, for såvidt dåben med L. Helvegs ord »kun er Døren til den almindelige christelige Naade, forskjellig fra det inderlige Kjærlighedens Samfund, Herren i Nadveren indgaar med sine Troende«. ⁶ Nok fikseredes menigheden m.h.t. blikretning, efterhånden som stolestader indførtes i 1500-tallet, men noget tyder dog på, at det ikke blot var af praktiske hensyn eller for at koncentrere opmærksomheden om font, alter og prædikestol, at fontene i løbet af 1500-tallets slutning flyttedes mod øst. Snarere skyldes det, at man i stadig højere grad tog Templet i Jerusalem som forbillede for kirkeindretning og i overensstemmelse hermed opfattede kirkens kor som det helligste. ⁷

I langt de fleste tilfælde flyttedes den middelalderlige font fra sin gamle plads i vest mod øst, men i visse tilfælde valgte man at lade fonten stå i vest og indrettede sig så med en ny og oftest mere beskeden font i eller nær koret. At dette har været tilfældet i Agerskov Kirke (Haderslev A., Nørre-Rangstrup H.) ses af en optegnelse i kirkebogen af provst O. Rise i 1740: »Ao. 1740 anskaffet Engle Billede fra Kiøbenhavn, som holder døbe-fadet, paa det man ei har Behov, at gaee langs ned igennem Kirken til Funten, naar Børn skal døbes«. ⁸ I Aarhus Domkirke findes en trædøbefont fra 1800, benævnt »Hjælpedaaben«, der placeredes i koret for at spare dem, der holdt børn over dåben for at gå »fra det ældre, ordentlige Daabssted Sydvest nede i Kirken« den lange vej op til kor og alter og tilbage igen. ⁹ I tilfælde af opførelse af nye kirker og indretning af kapeller har man også ofte anskaffet mindre fonte, der må betegnes som holdere af dåbsfadet. Det er i disse tilfælde, vi møder dåbsenglene i Danmark.

I vore nabolande er dåbsengelen et hyppigt set stykke kirkeinventar, hvilket antageligt skyldes, at man ikke som i Danmark har haft de store

uopslidelige granitfonte, der ikke var sådan at skaffe sig af med. Der har endda hos os været et overskud af romanske fonte som følge af de mange nedbrydelser af kirker efter Reformationen. Litteraturen om dåbsengle i Skandinavien og Nordtyskland er betydelig, og nogle af undersøgelserne rækker endda ind i Danmark. Svenskerne Ingrid Telhammer¹⁰ og Bengt Stolt¹¹ har beskrevet danske dåbsengle; Helga og Ernst de Cuvelands undersøgelser af de mange dåbsengle i Slesvig-Holsten registrerer også de sønderjyske forekomster.¹²

Forekomsterne

Før jeg omtaler de danske forekomster, må en dåbsengel defineres som en skulpturelt udformet engel, der holder et dåbsfad i hænderne – og i visse tilfælde på hovedet eller støttet af vingerne på ryggen.¹³ Den kan enten stå på sine ben eller ses svævende i luften; flere af de svævende i udlandet har indskrifter i hånden.¹⁴ Hvor flere engle har fundet sammen om at løfte opgaven i en korporation, er der næppe tale om egentlige dåbsengle.¹⁵

Hvor mange dåbsengle, der har været i Danmark, kan man ikke vide. Et antal må være gået til grunde ved kirkerenoveringer og muligvis henlever sådanne angeliske væsener stadig en støvet tilværelse i museumsmagasiner og på kirkeloftet. Her fremdrages således blot dem, jeg er stødt på i *Danmarks Kirker* og anden trykt litteratur. Listen gør ikke krav på at være komplet.

Den nok betydeligste danske dåbsengel før Thorvaldsens stod indtil englændernes bombardement af København i 1807 i S. Petri Kirke. Den er dateret til 1720'erne og var en stående engel, som har været tilskrevet hofbilledhugger Friedrich Ehbisch. Ehbisch var leverandør af meget fantasifuldt inventar til de københavnske kirker og var orienteret mod samtidig tysk billedsniderkunst.¹⁶ Dog tyder meget på, at den var et fra Tyskland importeret arbejde.¹⁷ Skønt den er gået til, kan vi danne os et indtryk af dens udseende gennem den kopi, Erik Warnheim i 1746-47 leverede til Ledreborg Slotskapel¹⁸ – med sit muslingeformede dåbsfad en venligt smilende hjælper for præsten (Fig. 1, på omslaget). Stilistisk peger den ikke umiddelbart i retning af Ehbisch. Samme type, blot langt ringere i kunstnerisk kvalitet, findes nu atter i Kværndrup Kirke på Fyn (Svendborg A., Sunds H.), hvortil den er bragt tilbage efter et længere ophold på Svendborg Museum (Fig. 2).¹⁹

Af svævende engle er den eneste, der stadig kan ses i sin oprindelige funktionssammenhæng, den i kapellet på herregården Borreby (Sorø A., Vester Flakkebjerg H.). Den hænger i en kæde ned fra loftet og ræk-

Fig. 2. Dåbsengel. Kværndrup Kirke, omk. 1750. Figuren har haft vinger, der nu er brækket af. Forf. fot.

Fig. 3. Svævende dåbsengel. Starup Kirke. 1742. Forf. foto.

ker sit muslingeformede dåbsfad frem.²⁰ To andre sjællandske, nu forsvundne svævende dåbsengle blev af Christian Lindencrone i 1749 givet til kirkerne i Holtug (Præstø A., Stevns H.)²¹ og Magleby (Præstø A., Stevns H.).²²

I Sønderjylland er der to forekomster. Agerskov Kirkes er som allerede nævnt fra 1740, men kendes nu kun fra et fotografi fra før 1920. Den to år yngre svævende dåbsengel i den hårdt restaurerede Starup Kirke (Haderslev A. og H.) eksisterer derimod stadig i vestenden af kirkens sydlige sideskib. Det kar, den flyver med i hænderne, kalder R. Broby Johansen en suppeterrin, hvilket egentlig er meget rammende (Fig. 3). Ophængningen er her således, at der over engelen flyver en due. Den er ifgl. indskrift skænket af I.K.M. Cammer i Flensborg. Yderligere hedder det i indskriften »Thut Busse und lasse sich ein jeglicher tauffen auff den Namen Jesus C.«.²³ Engelen, der i Oksbøl Kirke (Sønderborg A., Als Nørre H.) holder den søjle, hvorpå fontekummen hviler, er nok på grænsen af, hvad der kan accepteres som dåbsengel.²⁴

I Nørrejylland har vi kendskab til i hvert fald to svævende engle. De

har været i Holstebro og Nørlem Kirker. Arrangementet med engelen i hjørnet af alterpartiet i Holstebro gamle kirke er fotografisk bevidnet. Nu er begge disse engle fløjet bort for evighed men har efterladt to prægtige dåbsfæde, forfærdiget i 1760 og 1769 af Holstebrosølvsmeden Joachim Weller.²⁵ Om nogle af de danske forekomster af svævende engle har været af den type, der kunne fires ned på søndage med dåb, ved vi ikke, men at det har været tilfældet med flere af deres kolleger i det øvrige Skandinavien, er sikkert. Den norske kunsthistoriker L. Dietrichson var mildt sagt ikke begejstret for denne type, da han i 1902 skrev: »De smagløse under Rationalismens Tid i vort Land yndede, midt i Koret anbragte hængende Døbefonter i Form af Engle, holdende et Døbefad i Haanden, broget malede og forgyldte, der med en Krog i Ryggen svævede ned fra Korets Tag, og – smagløst nok – ved Hjælp af en Ring i Maven kunde drages ned, naar de skulle bruges, findes endnu paa flere Steder i vort Land til og med i Stæderne.«²⁶ Ideen med en effektivt svævende engel synes dog mere at være en barok teatereffekt end et rationalistisk påhit. Marit Wang skriver: »... illusionisme er et barokk trekk, dåpsengelen repræsenterer virkelig en slags *deus ex machina*.«²⁷ I Norge kender man i forbindelse med begravelser ophængte basunerende engle, der udover deres trompeter bærer blafrende skriftbånd.²⁸ I Danmark kan en vis brug af lignende træskårne engle i forbindelse med eksisterende ældre døbefonte påvises i 1700-tallet. I St. Knuds Kirke i Odense kendes i 1700-tallet en engel »over Daaben«. Samme »engel med sit behør« omtales i et kirkesyn 1748 som nedfaldet.²⁹ Borte er den nu, men i St. Marie Kirke, Helsingør findes stadig en. Nu er den flyttet til Lazarussalen, men der anføres en udgift i 1745 for en stang til engelen *over dåben*. Den stammer antageligvis fra begyndelsen af 1700-tallet og bærer i sin venstre hånd et låg og i højre en kande. Her er engelen del af et baroktableau, hvor illusionen er, at den lifefrem bringer vandet til fonten.³⁰

Begrundelsen for brugen af engle

Det har ikke vist sig så let at forklare, hvorfor disse englefigurer opstår. Kunsthistorisk set er det egentlig ligetil, da barokken har en forkærlighed for det tableauagtige, animationen, de sceniske, teatraliske effekter, fastfrysningen af de levende handlinger – og hvad kunne egentlig være mere passende end en engel som holder af et dåbsfad. Ingen anden figur kunne vel komme på tale, hvis man endelig skulle lade fadet holde af et »levende« væsen. Man kan dog også gå mere teologisk og kirkehistorisk til værks. Det har især E. og H. de Cuveland gjort. Engle er først og frem-

mest budbringere for Gud, men Ny Testamente omtaler intetsteds engle ved nogen dåb. Dåbsengelen, *angelus baptismi*, introduceres først i Tertullians skrift *De baptismo*, kap. 6: Vi modtager ikke Helligånden i vandet, men under engelen renses vi i vandet; forberedes for Helligånden. Forbilledet herfor er Johannes Døber, der som forløber for Herren beredte hans veje. På samme måde jævner også dåbsengelen som vidne (*angelus baptismi* arbiter) den herefter kommende Helligåndes veje gennem afvaskning af synderne. Derved tilvejebringes afvaskningen ved troen, som er beseglet af Faderen, Sønnen og Helligånden. Umiddelbart forud herudfor, i kap. 5, taler Tertullian om engelen ved Bethesda Dam, der steg ned, satte vandet i bevægelse og helligede det, så de syge kunne helbredes derved. Denne legemlige helbredelse er forbillede på den åndelige.³¹ Det er muligvis ud fra Tertullian at der dannes forestillinger om og billeder af engle som dåbsforberedere og dåbsvidner.³² Reformationen lægger afstand til sådanne ganske bastante forestillinger, forkaster den egentlige englekult, men bevarer naturligvis troen på og forestillingen om engle. Cuveland henviser til Johannesåbenbaringen 14,6 f. som udtryk for den lutherske forståelse af englene og deres embede: engelen forkynder evangeliet. I forbindelse med dåbshandlingen må engelen således også blive symbol for det i dåbssakramentet forkyndte evangelium.³³

Cuvelands konklusion er, at dåbsengelen gik problemløst ind i den protestantiske symbolverden uden at give anledning til teologiske spørgsmål eller betænkeligheder. De nævner, at man som nytestamentelig argumentation godt kunne anføre spørgsmålet i Matth. 21,25, om hvorvidt Johannes' dåb var fra Himmelen eller fra mennesker og Matth. 11,10, hvor Johannes identificeres med en engel, der bereder vejen. Forholdet til englene i Reformationstid og Ortodoksi kan dog udfoldes noget. I sin Dåbssermon fra 1519 siger Luther, at den åndelige fødsel tager sin begyndelse i dåben, men varer ved til døden. Først da bliver vi rigtigt draget op af dåben: »Thi således vil englene på den yderste dag drage alle døbte, fromme kristenmennesker op og opfylde det, dåben sammen med fadderne betyder, som Kristus siger i Matt. 24: Han skal sende sine engle ud, og de skal samle hans udvalgte til ham fra de fire verdenshjørner og fra solens opgang til dens nedgang«. ³⁴ Englene udfører Guds planer overfor menneskene, er en slags vogtere for de døbte. Han tematiserer ikke her den englekamp, der ligger i de forsagelsesformularer, der går tilbage til Tertullian, hvor forsagelsen gælder »Satan og hans engle«. ³⁵ Denne kamp mellem godt og ondt – fremstillet som ærkeengelen Michaels kamp mod dragen – er et velkendt motiv på middelalderlige døbefonte ³⁶ og da også et tema, der fik sin særlige udfoldelse i den efterreformatoriske prædiken, nemlig på Mikkelsdag eller

Alle Engles Dag, 29. september. Reformatorerne forkastede nok de middelalderlige legender og kulten om englene, men bevarede dog festdagen for ærkeengelen Michael, menighedens skytsengel. I den evangelisk-lutherske kirke blev den dog ikke en festdag for Michael specielt, men fælles fest for alle engle. Kirkeordinansen foreskriver, at man både ved højmesse og ved aftensang skal prædike om englene, »huad gaffn wy haffue aff deris tieneste, Oc hui mand maa wel altid tacke Gud«. ³⁷ Epistelen var Johs. Åbenb. 12, 7-12 om Michaels kamp med dragen og hans engle, mens evangeliet var Matth. 18,1-10, hvis sidste vers er forstået som handlende om skytsenglene: »Vogter Eder for at foragte Een af disse Smaae, thi jeg siger Eder, at deres Engle bestandig see min himmelske Faders Ansigt«. ³⁸ Her må man bemærke, hvorledes denne tekst minder om børneevangeliet, Mark. 10, 13-16 som det læstes i dåbsritualet. Hermed sluttes forbindelsen mellem skytsenglene og dåbsbarnet. Hertil vender jeg tilbage om lidt.

Et særdeles godt eksempel på en prædiken om englene haves hos den fjerde evangeliske superintendent over Oslo og Hamar Stift, Jens Nielsøn (1580-1600), der slår fast, at kampen mellem Guds og Satans engle ingenlunde er forbi:

»Saa ser vij nu att der er thuenne slaus Engle till gode och onde Engle. Och lige som Michael hand er nu den ypperste eblant de gode Engle, och Christus sielff er den rett gode Hertug och regenter och ledsager for sin krigsher de Hellige Engle. Saa er Lucifer eller Sathan dieffuelen en regent første och ledsager for de onde aander, Och hand er den som kom vore første foreldre till at synde i Paradis, Der hand indgaff dem hoffmodige tancker och meningte att de skulle tencke att de kunde bliffue gud lig der som de aad aff dett forbødne træis fruct«. ³⁹

Hvor de onde engle til stadighed løber storm mod menneskene for at få dem til at synde, så tjener de gode engle til menneskets sjæls og legemes frelse. De får os til at høre Guds ord og føre et kristeligt levned. De lærer og underviser, trøster, råder og formaner. De går og står med os. De beskytter og beskærmer os. De fører syndere tilbage til dåbspagten og når vi skal skilles fra denne verden, tager de vore sjæle og fører dem til Abrahams skød. At engle udover at være Guds hjælpere og budbringere er skytsengle, fremgår af prædikens afslutning:

»Emod dieffuelen och hans Engle haffuer Christus den Helligste och aller Yperste Engle giffuit os sine Hellige engle der skall stedtze och altid vocte os och beskytte och beskierme os. Huilcket er en stor velgerning. Och for saadan velgerning bør os stedze och altid tacke gud att hand os saa naadeligen tager i sitt forsuar styrer och regierer och ledsager beskytter och beskiermer os fra alt ontt formedelst sine Hellige Engle. Disligste ochsaa att hand os aarlige kleder och føder«. ⁴⁰

Alle Engles Dag afskaffedes i 1770. Cuveland skriver sådan lidt bagvendt, at Oplysningen afløste Ortodoksien som den tid, hvor de barokke dåbsengle fandt deres udbredelse. Oplysningen var modstander af den gamle strenge opfattelse af arvesynden, som man holdt for uforenelig med guddommelig nåde og retfærdighed. I denne tid, da man begyndte at benægte onde ånders og dæmoners magt og tog kampen mod eksistensen af en såre realt tænkt djævel op, da måtte også tanken om gode og onde engle med nødvendighed lide skade.⁴¹ Dette er både rigtigt og forkert. Det er som om de gode engle faktisk overlever og har en storhedstid i 19. århundrede, mens tanken om de onde engle, Satans engle, forsvinder. Tanken om en dåbens engel som barnets skytsengel findes klart formuleret siden reformationsårhundredet som »englevagten«. I flere salmer optræder engelen som skytsengel for det lille barn, der ikke selv er i stand til at stride mod Satan og hans engle. I Lorentz Benedicts udgave af Thomissøns salmebog fra 1586 optræder »En christelig Vuggeviser« af Johannes Mathesius »Nun schlaff mein liebes Kindelein«, på dansk »Soff nu, mit Barn, saa sødelig«, hvori det hedder:

Hand sender dig sine Engle klar,
Som her hoss Vuggen stande,
At de dig Nat oc dag bevar
Fra Skade oc alskens vaande.

At Sathan ey skal driffue sit Spil
Imod dig, som hand vilde,
Saadant flyer Christus dig alt til,
O salig est du, Barn lille.⁴²

og i samme udgave findes en salme »Om Christi Hiertelag til smaa Børn« over børneevangeliet, Mark. 10. Næstsidsste strofe lyder:

Du vilde oc dennem for din Godhed
Ved dine Engle bevare
Fra Dieffuelen, deris Fiende leed,
Som sætter for dem sin Snare;
Lad hannem met dennem ey fange Mact,
Men lad dem tæncke paa den Pact,
De met dig i Daaben giorde.⁴³

Engelen bliver vogter af barnet. Ikke fordi man nærrede særligt sentimentale følelser overfor børn, men fordi barnet var ude af stand til selv gennem boden at forblive i sin dåbspagt.

Fig. 4. Jesu dåb. Kobberstik af Jan Muller. Ca. 1590.

I efterreformatorsk billedkunst får englens efterhånden deres faste placering i dåbsscener. I 1600-tallet optræder engle uhyre ofte som vidner til dåben ved scener af Jesu dåb i malerier, grafik, træskårne paneler og på dåbsfade.⁴¹ Englens bliver del af det barokke personopbud, der ligesom hører sig til ved Jesu dåb i Jordan. Dette barokke mylder af eng-

le på jorden og i himmelen ses i al sin væld i det kobberstik af Jan Muller fra omkring 1590, som har dannet forlæg for en række kirkelige kunstværker i Danmark, heriblandt døbefonte (Fig 4).⁴⁵ Skriftbegrundelsen for dåben i de efterreformatoriske danske dåbsritualer er Syndfloden og udgangen af Ægypten, der præfigurerer Jesu dåb, hvorved Jordanfloden og alt andet vand bliver til salighedens bad til aftoelse af synden. Men alene det, at Jordan og »alle andre Vand« parallelliseres, gør i én forstand enhver dåb til en gentagelse af handlingen i Jordan, hvor vandet helligedes. Evangelierne (Matth. 3, 16-17 og paral.) meddeler os, at umiddelbart efter Jesu dåb åbnedes himlene og Helligånden dalede ned som en due. Jeg tror, at man i 1600-tallet skal være meget opmærksom på dette gentagelsesaspekt. Det er ikke uden skriftmæssig begrundelse at ophænge helligåndsdue over døbefontene. Men man må også tænke sig mange due som løst ophængte, bevægelige og tilføjende dåbeshandlingen et skær af himmelsk medvirken. I ét tilfælde kender man en helligåndsdue – ophængt ca. 1650 over en døbefont, nemlig i Gosmer Kirke (Aarhus A., Hads H.) – der i sit indre har haft et oprækkeligt maskineri, der kunne få den til at blafre med vingerne!⁴⁶ Hvis himlene således kan forestilles som åbne og duen svævende ned, så er engle i og for sig naturlige følgefænomener – de tjener som del af det barokke dåbstableau.

Hermed er der foreløbig gjort rede for en række funktioner, engelen tillægges i forbindelse med dåben. Man kunne måske fristes til at antage, at den forståelse af dåbsengelen, der går tilbage til Tertullian, at den som engelen ved Bethesda Dam helliger vandet, ikke har nogen betydning med hensyn til danske dåbsengle. Dog er det særdeles påfaldende, at dåbsengelen i Kværndrup i sine hænder holder en bakke, hvorpå dåbsfadet skulle ligge – og at der på denne bakke er rester af en indskrift: henvisning til Joh. 5,4, hvilket netop beviser forbindelsen til engelen ved Bethesda Dam. At engelen ligefrem bringer vand af en særlig guddommeligt indviet art, antydes ved engelen over fonten i Mariekirken i Helsingør. Tertullians tanke om engelen som en art forløber i lighed med Johannes Døber findes i citatet på Starups dåbsengel, der er en parafrase over Matth. 3,2 og paral. Ved at nævnes sammen med fadderne, som englene gør hos Luther, får engelen karakter af vidne og bliver den, der fastholder barnet på dåbspagten lige indtil døden.⁴⁷ Engelen som tjenende og stridende tematiseres i det sene 1500-tal og i 1600-tallet, hvor verden særligt opfattes som en krigsskueplads mellem godt og ondt, mørkets og lysets magter – men dåbesengle er sjældent særligt martialske af udseende. Jeg mener, at dåbesenglenes væsentligste betydninger er, at være guddommelige budbringere, forkyndere af evan-

Fig. 5. Thorvaldsen. Dåbsengel. 1825-27. Gipskopi efter original i Nationalmuseum, Stockholm. Thorvaldsens Museum, København. Forf. foto.

geliet ved dåben, vidner til den pagt, der slutes ved dåben – og beskyttere af Guds børn i overesstemmelse med denne.

Dåbsengelen i 19. århundrede

Dåbsengelens betydning transformeres markant i 19. århundrede. Fra at være vogtere af børnene i forhold til *dåbspagten*, bliver de vogtere af børnene som børn i forhold til *voksenlivets drifter*. Dette er ikke så tydeligt i Thorvaldsens to marmordåbsengle, men derimod i traditionen efter Thorvaldsen.

Thorvaldsens første forsøg i genren var en stående eller måske snare-re gående engel med en mægtig muslingeskal i hænderne. Den omtales som gipsmodel i 1823 og var formodentlig påtænkt som gave til C.F. Hansens domkirke i København. Thorvaldsen var ikke tilfreds med den, men da der meldte sig en køber, Lord Lucan, udførtes den i marmor mellem 1825 og 1827 og fragtedes derpå til England. Den solgtes 1932 på auktion og erhvervedes af Nationalmuseum i Stockholm (Fig. 5).⁴⁸

Jørgen B. Hartmann har i sine studier over Thorvaldsen og antikken påvist mulige inspirationer fra romersk skulptur. Særligt påfaldende er ligheden med en nymfesatutue med muslingeskal i Villa Torlonia i Rom.⁴⁹ Der er imidlertid det at sige til spørgsmålet om Thorvaldsens antikke inspirationer, at dåbsengelen med musligeformet dåbsfad jo faktisk var et stykke kendt kirkeinventar i Nordeuropa og at der også i Italien var en måske mere nærliggende inspiration i de 1600-tals marmorengle, der ofte i Roms kirker ses bære store muslingeskaller med vievand. En sådan inspiration er antydnet og jeg holder den for den absolut mest sandsynlige, da der jo her er tale om et stykke marmorkirkeinventar, der kunne ses i så fremtrædende kirker som S. Agostino og S. Maria degli Angeli (fig. 6).⁵⁰ De romerske vievandsholdere er ofte udført af kunstnere af Berninis skole.⁵¹ De romerske engle er transeksuelle væsener, men ofte i positiv forstand sødmefyldte, venlige. Her er det så, at Thorvaldsen sætter ind. Han fastholder det kønsbestemte men forlener sin opretstående dåbsengel med en alvor, der ikke er den romerske baroks. Hartmann taler om »et tillidsfuldt ind i fremtiden skuende blik«, der skulle minde om Thorvaldsens tidligere statue af »Håbet«. Denne tanke harmonerer godt med den bevægelse fremad, der er hos dåbsengelen, men som helhed er den ikke vellykket. Den forbliver for tvetydig. Langt større held havde Thorvaldsen med den knælende dåbsengel, der blev bestilt i 1828 af Kirkekommissionen og som indviedes i Frue Kirke pinedag 1839 (Fig. 7).⁵² Den oprejste engel er ale-

Fig. 6. Cosimo Fanzago. Viebandsengel. S. Agostino, Rom. 1660. Forf. foto.

Fig. 7. Thorvaldsen. Detalje af dåbsengel. Vor Frue Kirke, København. 1839. Forf. foto.

ne ved sin højde ganske majestætisk. Gauffin siger at den er »en budbærer fra en højre verden och bringer döpelsens vatten som en kostbar gåva åt människorna«⁵³, men den har dog også netop ved sin bevægelse fremad mindelser om den »barnets skytsengel«, der findes som motiv over Thorvaldsens fattigblok i Frue Kirke.⁵⁴ Den knælnde engel indtager, som Gauffin siger, stillingen som en ofrende tjenerinde. De store vinger berører livagtigt basen, klædningen er lidt uordentligt og tilfældigt gledet ned på venstre skulder (Gauffin taler om »ett visst koketteri«). Kransen af Paradisets blomster og det lange hår slutter sig om et alvorligt ansigt af en overjordisk ro og skønhed. Denne engel er af en anden verden og langt hinsides sexualiteten – selvom man ikke er i tvivl om, at den er et fuldvoksnet væsen. Dette er det raffinerede ved den. Dåbsbækkenet har form som en muslingeskal, et traditionelt symbol på dåben, genfødslen og genopstandelsen, som det også udfoldes i flere hjemlige dåbsengle, men særligt i den meget italiensk virkende marmorfont i Aalborg Domkirke, hvor den magtfuldt udhuggede muslingeskal er hovedmotivet (Fig. 8).⁵⁵

Fig. 8. Døbefont af marmor i Budolfi Kirke, Aalborg. 1727. Forf. foto.

Der er skrevet meget om Thorvaldsen og børnene. Hos Bernhard Jensen siges det: »Barnet – eller rettere – barnesindet er almægtigt. Hvor Thorvaldsen giver udtryk for den fylde, som barnesindet alene ejer og ene er i stand til at skabe, når han højest, og der går i kraft heraf en lige linje fra de mange idylliske barnebilleder op til kunstnerens store skikkelser, der i umiddelbar skuen er kommet harmonien, den gådefulde sammenhæng i al-tilværelsen nær«. ⁵⁶ Her gives der udtryk for romantikkens syn på barnet, dets spontaneitet og suverænit, som det væsen, der lever forud for civilisationsprocessen og som derfor står det evige og oprindelige, tilværelsens mysterium, nærmest. Dog tjener det Thorvaldsen til ære, at han ikke idylliserer selve engelen. Der er hos Thorvaldsen sædvanligvis en fastholdelse af aldersforskellen mellem barn og voksen, hvor engelen fremtræder som magtfuld og i den forstand ikke som børnenes ligemand. Her er Thorvaldsen barn af den romerske barok. Hvis engelen skal kunne være barnets beskytter og bære det på sine arme, må der være tale om et voksent, magtfuldt væsen. Men lighedspunktet mellem barn og engel ligger – i Frue Kirkes dåbsengel – i det idealt ophøjede, evige og uberørte og i den kontakt, der skabes ved engelens ansigt.

Det senere 1800-tal trivialiserer den egentlige romantik ved sin barnekult. Efterhånden som århundredet skrider frem, bliver det tydeligt, at forestillingen om barndommens uskyldige, paradisiske rige er en bevidsthedsmæssig helle, et drømmebillede, skabt af voksne – et udtryk for en tilstand, der er radikalt modsat begæret, drifterne og syndigheden, som de præger voksenlivet. Barnet opfattes som naivt levende i et lille Paradis, der endnu er uberørt af kønslivet. Barnet i selskab med smilende engle, er viktorianismens projektion. Denne side af sagen træder frem hos en af 19. århundredes mindre salmedigtere, Theodor Wilhelm Oldenburg (1805-1842), der skrev flere salmer om engle, bl.a. en om »De himmelske Ledsagere«, hvoraf de tre første strofer lyder:

Hvad er det de sjunge, de blide Engle smaae,
 Som svæve og som dandse hvor Vuggerne gaae.
 Og smile sødt til Barnet, som fødtes i Kjød,
 Men gylden Arv dog eier i Himmelens Skjød?
 De sjunge og de sige:
 Der er saa fagert i Himmeriges Rige.

Naar Hjertet begynder at høre Verdens Røst
 Og drages hid og did af dens Sorg og dens Lyst
 Og snarlig vil forglemme den Engle-Ords Klang,

Dog standser ei i Hjertet de Himmelskes Sang,
De sjunge....

Naar Sjælen tog Bolig i vilde Lysters Huus,
Bedaaredes som Træl i Begjærligheds Ruus,
Som Drømme-Syn de træde for Sjæls-Øjet frem,
Og pege saa vemodig til Sjælenes Hjem,
De sjunge....⁵⁷

Barnet er fra fødselen udstyret med en skytsengel. Indtil romantikken var det dennes opgave som dåbs- og skytsengel at fastholde barnet på og lede det tilbage til dets dåbspagt. Med romantikken bliver opgaven forskudt. Det er ikke synd og Satan som ydre fjender, der kæmpes mod, men engelen skal vise det voksne menneske i drifternes vold tilbage til det egentlige, inderste og oprindelige i mennesket, til barndommens og uskyldens rige. Fra kødets verden peges karakteristisk nok mod »Sjælenes Hjem«.⁵⁸

Thorvaldsens dåbsengel i Frue Kirke er i hele sin karakter en ophøjet guddommelig budbringer, men det er en ny mission, den får hos Oldenburg i salmen om »Daabens Engel«, hvor Thorvaldsens hvide marmor-engel nu skal gå bud og bøje sit knæ – for negerbørnene i Afrika:

Han som sagde: Ikkun den skal stige
Frelst fra Død og Grav til Himmerige,
Som er født paa Ny af Vand og Aand
Han har sendt sin Engel fra det Høie,
Som for Syndere sit Knæ vil bøie,
Holder Døbe-Bækkenet i Haand.

Engelen er Herrens Ord i Aanden,
Der som Naadens Tjener efterhaanden
Skrider over Jord med Frelsens Bud. -
Er der Ingen ved de danske Strande,
Som til Brødrene i fjerne Lande
Vilde gaae som Engelen sendt fra Gud?⁵⁹

Små tyve år efter at Thorvaldsen havde arbejdet på sine dåbsengle, udførte H.W. Bissen en dåbsengel af en ganske anden karakter til Middelfart Kirke (Fig. 9). Bissen drager den omvendte konsekvens af Thorvaldsen, nemlig sin samtids, at dåbsengelen selv må være et barn. Bissen trækker engelen ned på barnets eget niveau, hvorved den mister sin

Fig. 9. H.W. Bissens dåbsengel i Middelbart Kirke. 1845. Forf. foto.

alvor, styrke og overbevisningskraft. Der går naturligvis en linie tilbage til Thorvaldsens knælende dåbsengel, men Bissen har, som bestilleren, generaløjtnant von Sundt, ønskede det, fremstillet den som »en skøn venlig Engel...En halv voksen Dreng med et smukt kastet Draperie og Vinger«, der »med den venligste Miine ser op imod det Hoie« – med æblekinder og barnelokker.⁶⁰ Sammenlignet med Thorvaldsens giver Bissens ikke indtryk af et væsen, der netop på stærke vinger er landet på jorden. Den er stillestående, utroværdig og det rene religiøse kitsch.

Både Thorvaldsens og Bissens dåbsengle fremstilledes i kopier. Thorvaldsens knælende engel kunne siden 1842 købes i kopi af C. G. Freund i askebægerstørrelse⁶¹ men opstilledes også i fuld størrelse i flere kirker – f. eks. i zink i Ringkøbing Kirke 1881 (Fig. 10).⁶² Kopier af Bissens dåbsengel kan mødes i bl.a. Kerteminde Kirke og i Sørig Kirke (Hjørring A., Horns H.).⁶³

Med denne kopieringsmulighed var der næppe brug for udviklingen af flere dåbsengle. Deres tid var også snart udløbet. Bissens engel viser, hvorledes det hele bliver til pjat. På det praktiske plan udtaler den dåbsengelfjendske L. Dietrichson: »I det hele taget er heller ikke staaende Døbeengle, om end smukke Kunstværker at anbefale, da de trædende midt ind i Kredsen af de andægtige let drager Opmærksomheden i for høi Grad paa sig midt under en Handling, ved hvilken det religiøst-kunstneriske Indtryk vel tør være neutralt tilstede, men ikke trænge sig frem i Forgunden«. ⁶⁴ Kunsthistorikeren P. Johansen skrev under Første Verdenskrig: »Men under det 19. Aarhundredes efterhaanden overmodne Kultur og afblomstrende Æsthetik, under dets blegfede Humanitet og dets udtraadte folkelige Idealer synes der, ved Overgangen til det 20. Aarhundrede, at boble noget andet, som endnu ikke med Sikkerhed lader sig overse eller karakterisere«. ⁶⁵ »19. århundredes overmodne kultur« repræsenteredes i starten af denne artikel ved Olfert Ricard i 1929. Lad os til slut herfra tage springet kun seks år frem til en allerede da aldrende, men moderne livsfilosofisk digter, Johannes V. Jensen, der skrev om »Det lille Folk«. Børnene vogtet af engle i barndommens paradisiske land er transformeret til et larmende og bevidst lille folk – og hverken dåben eller de kirkelige højtider er længer, hvad de har været:

Klare Diskanter, hvævet i Kor,
et Raab fra den unge, nybaarne Jord.

En lun Byge Fortovet væder
Inde bag Mure Børnene kvæder.

Fig. 10. Zinkkopi af Thorvaldsens dåbsengel fra Vor Frue Kirke, København. Ringkøbing Kirke. 1881. Forf. foto.

Brødefri Sjæles Uskyld og Haab,
Mens ude Naturen annammer sin Daab.

I Frikvarteret lyder et Vraal
fra Skolegaarden, over alt Maal.

Fem Hundrede Børn sluppet ud i det Fri,
med indespærrede Livsaander i.

Det kendes paa Skraalet, Regnen og Duften
at der er Paaske og Vaar i Luften.⁶⁶

Zusammenfassung

Der Taufengel – ein Inventartypus im Raum der Kirche und des Bewusstseins.

Im Gegensatz zu Norwegen, Schweden und Norddeutschland gibt es in den Kirchen von Dänemark nur wenige Taufengel. Schon vor der Reformation hatte sich die Taufpraxis in Dänemark geändert: die Kinder wurden nicht ins steinernen Taufbecken versenkt, sondern nur mit Wasser übergossen. Der aus Wittenberg hergerufene Reformator Johannes Bugenhagen hat sich mit Luther stark dagegen gewendet; diese Praxis entsprach nicht der alten kirchlichen Praxis. Im Laufe der 16. Jahrhundert werden die Taufsteine gewöhnlicherweise zur Ostende des Kirchenraums verrückt. In einige Kirchen findet dies zwar nicht statt, sondern man erwirbt neue – und oft kleine hölzerne – Taufbeckenhalter, die in Gestalt von Engeln als Helfer der Prediger agieren.

Die wichtigsten Untersuchungen vom Ursprung und Brauch der nachreformatorischen Taufengel in Nordeuropa sind die von Ernst und Helga de Cuveland. Die rund 15 dänischen Exemplare weichen weder in Gestalt noch Brauch von den deutschen ab. Sie komplettieren das Bild von den dänischen Nachbarländern. Der Taufengel wird als Zeuge (wie bei Tertullian), als Bringer des geweihten Wassers und als Schutzengel und Streiter des Taufkindes aufgefasst.

Als der bildhauer Bertel Thorwaldsen in den 1820'er und 30'er Jahre seine zwei bekannten marmornen Taufengel schuf, waren seine Vorbilder sowohl die Taufengel, die er aus dänischen Kirchen kannte als auch die Weihwasserengel des römischen Barocks in den Kirchen Roms.

Im 16. bis 18. Jahrhundert wurden die Engel in Verbindung mit der Taufe überwiegend als Hüter der kleinen Kinder im Verhältnis zum

Bund mit Gott in der Taufe angesehen. Im 19. Jahrhundert hat sich diese Auffassung der Engel in Richtung von Hüter im Verhältnis zu prizi-
piellem Unschuld des Kindes verschoben. Damit setzte die Sentimenta-
lisierung und Banalisierung der Taufengel, sowohl als kirchliches Gerät
als im religiösen Bewusstsein, ein.

Noter

1. Olfert Ricard: *Efterklang*, København 1929, s. 247.
2. Nogle hovedtyper af efterreformatoriske døbefonte er behandlet hos Erik Skov:
»Døbefonte i Aalborg Stift«, *Aalborg Stiftsbog*, 1981, s. 68-86; P.C. Willemoes Jør-
gensen: »Kirkevandring i Århus Stift – Døbefonte«, *Århus Stift*, 30, 1992, s. 68-79;
Ulla Kjær og Poul Grinder-Hansen: *Kirkerne i Danmark II. Den protestantiske tid ef-
ter 1536*, København 1989, s. 61-69 og *Danske kirker*, Turistforeningen for Dan-
marks årbog 1962, red. Kristjan Bure, København 1962, s. 92-97.
3. *Peder Palladius' Visitatsbog*, udg. Lis Jacobsen, København 1925, s. 33-34.
4. Johannes Bugenhagen: *Sendebrev til Den danske Kirke*, udg. Jørgen Glenthøj, Borum
1986, s. 6-8. Oversat på grundlag af H. F. Rørdams offentliggjorte tekst i *Kirkehisto-
riske Samlinger*, 3, 1864-1866, s. 469-482.
5. Om nådemidlernes binding til ordet og de oprindelige ordninger, se Carl-Martin Eds-
man: »Nådemedlen i reformationstidens bildkonst«, *Kyrkohistorisk tidskrift*, 56,
1956, s. 73-100.
6. Ludvig Helveg: »Om Funtens Plads i Kirken«, *Dansk Kirketidende*, 8. årg, 1853, s.
529-532.
7. Kjær og Grinder-Hansen, s. 61. Birgitte Bøggild Johannsen og Anita Hansen: »Imo li-
cet. Omkring Niels Hemmingsens billedsyn«, *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier
tilegnet Sigrid og Håkon Christie*, Øvre Ervik 1993, s. 181-198.
8. *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt, s. 879.
9. *Danmarks Kirker*, Aarhus Amt, s. 549-550.
10. Ingrid Telhammer: »Dopängeln«, *ICO. Iconographisk Post*, 2, 1980, s. 1-6 og samme
»Dopänglar«, *Jämtens*, 1988, s. 110-125.
11. Bengt Stolt: »De svävande dopänglarna«, *ICO. Iconographisk Post*, 1989, 2, s. 27-40.
12. Helga og Ernst de Cuveland: *Taufengel in Schleswig-Holstein und Hamburg*, Ham-
burg 1978. Efter afslutningen af nærværende artikel er jeg blevet bekendt med den ul-
timative afhandling om dåbsengle på tysk grund, Helga de Cuveland: *Der Taufengel.
Ein protestantisches Taufgerät des 18. Jahrhunderts. Entstehung und Bedeutung*,
Hamburg 1991.
13. I kapellet på Glücksborg Slot findes en tidlig dåbesengel, der bærer kummen på ryg-
gen. Den stammer fra Claus Gabriels værksted fra engang i 1640'erne. Carl Heinrich
Seebach: *Schloss Glücksburg. Baugeschichte des Stammhauses der Herzöge zu
Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg*, Neumünster 1979, s. 32. Eksempler på
engle, der holder kummen ovenpå hovedet, findes især i Norge. I flere tilfælde er
kummen her ganske enorm i forhold til englefiguren, hvilket giver et noget usandsyn-
ligt præg til opstillingen, f. eks. i Ringsaker Kirke, Hedmark Amt.
14. Bengt Stolt, s. 27 og 34-38.
15. Se døbefont fra 1704 i Løgumkloster Kirke, som er identisk med fonten i Fahretoft
syd for grænsen. De stammer fra Peter Petersens værksted i Tønder. Her er der tre

- med akantusløv forbundne engle, som med hænderne holder kummen over hovedet. En lignende model findes fra ca. 1700 i Roskilde Ny Vor Frue Kirke. Talrige engle holder træfontekummen i Koed Kirke på Djursland. Den er fra ca. 1750. En meget elegant udførelse af en kumme, der støttes af engle, findes i F. Ehbisch's døbefont i Fredensborg Slotskirke fra 1726. Her er englene så små, at de må nærme sig betegnelsen putti.
16. Carsten Bach-Nielsen: »En vej der fører til himlen... Friedrich Ehbisch og prædikestolens ikonografi« *Synligt og usynligt. Studier tilegnede Otto Norn på hans 75 års fødselsdag den 13. december 1990*, Herning, 1990, s. 217-236.
 17. Dåbesengelen var en gave fra den preussiske envoyée, der formodentlig lod den importere fra Tyskland. *Danmarks Kirker*, København, s. 316-317
 18. *Danmarks Kirker*. Københavns Amt, s. 823.
 19. Trap: *Danmark*, 5. udg., Svendborg Amt, s. 696.
 20. *Danmarks Kirker*. Sorø Amt, s. 951-953.
 21. *Danmarks Kirker*, Præstø Amt, s. 390.
 22. *Danmarks Kirker*, Præstø Amt, s. 376.
 23. *Danmarks Kirker*, Haderslev Amt, s. 428-429. Cuveland 1978, s. 42. *Kunstvejviser. Med Broby i Grønlandene. Sønderjylland og Bornholm*, København 1982, s. 62.
 24. *Danmarks Kirker*, Sønderjylland (Sønderborg Amt), s. 2598-2599.
 25. Joachim Weller: *Guldsmed i Holstebro 1754-92*, Holstebro 1976, s. 82-83 og 168-169. Sven Fritz: »To englebårne sølvdåbsfade i Viborg Stift«, *Viborg Stifts Årbog*, 1976, s. 39-49.
 26. L. Dietrichson: *Omrids af den kirkelige Kunstarkæologi med særligt Hensyn paa den norske Kirke*, Kristiania, 1902, s. 114-115. Særligt kendt er dåbsengelen i Voss Kirke, da Adolf Tidemand flere gange har tegnet og malet korpartiet i denne kirke. Harry Fett: *Norges Kirker i det 16de og 17de Aarhundrede*, Kristiania 1911, s. 124.
 27. Marit Wang: *Engler i Norge*, Oslo 1986, s. 54. Engle, der ligner de svævende dåbsengle var fast udstyr i 1600- og 1700-tallets illusionsteaters maskineri. De kunne komme svævende ned fra sofitterne og løse spændte situationer og kriser i tidens dramer. En sådan er indtegnet i et tværnsnit af et teater af den også i Danmark virkende Jacopo Fabris. Se Jacopo Fabris: *Instruction in der theatralischen Architectur und Mechanique*, udg. Torben Krogh, København 1930, s. 13. Tegningen er dog bedre gengivet i Harald Langberg: *Kongens Teater. Komediehuset på Kongens Nytorv 1748-1774*, København 1974, s. 43.
 28. Flere eksemplarer ophængt i Norsk Folkemuseums kirkesamling, Bygdøy, Oslo.
 29. Venligst oplyst mig af redaktør Birgitte Bøggild Johannsen, *Danmarks Kirker*, Nationalmuseet.
 30. *Danmarks Kirker*. Frederiksborg Amt, s. 397.
 31. *Quinti Septimii Florentis Tertulliani quae supersunt omnia*, red. F. Oehler, bd. 1, Leipzig 1853, s. 625-626. Skriften benyttet af Peder Hersleb i dennes *Epistola Pastoralis*, København 1737, s. 41.
 32. I byzantinsk kunst er engelen som vidne og bringer af dåbsklæderne fast ikonografisk inventar ved dåbsscener. Günter Ristow: *Die Taufe Christi* (Iconographia ecclesiae orientalis), Recklinghausen 1965, s. 23 ff.
 33. Cuveland 1978 anfører også s. 10-11 tanken om fordrivelsen fra Paradis efter syndefaldet og engelen som udtryk for Guds tilsagn om, at Paradis er genåbnet for det menneske, der er rensat gennem dåben. Denne tanke findes i 1600- og 1700-tallets kunst, men keruberne optræder her almindeligvis sammen med korgitre og aldrig decideret i forbindelse med eller som motiv på døbefonte. Et moderne eksempel er imidlertid Th.

- Bærentzens døbefont fra 1902-1904 i Nazaretkirken på Østerbro, hvor keruben med sit flammesværd ser på den fortvivlede Adam og peger mod himmelen. Trap: *Danmark*, 5. udg. Storkøbenhavn II, 1, s. 32.
34. *Luthers skrifter i udvalg, 1, De reformatoriske hovedskrifter*, red. Niels Nøjgaard, København 1962, s. 115. »dåben sammen med fadderne betyder...« hedder i *WA*, 2, s. 729 »die tauff und die gefattern bedeuten...«.
 35. Niels Munk Plum: *Forsagelsen ved Daaben. En liturgisk-historisk undersøgelse*. København 1920, s. 27 ff.
 36. M. Mackeprang: *Danmarks middelalderlige Døbefonte*, København 1941, s. 342 ff.
 37. H.F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, 1, Købehavn 1883, s. 66.
 38. Wilh. Rothe: *Det danske Kirkeaar og dets Perikoper, en Haandbog for Prædikanter og Kirkegjængere*, København 1858, s. 293-295.
 39. M. Jens Nilsøn: *To og Tredive Prædikener holdt i Aarene 1578-1586*, udg. A. Brandrud og O. Kolsrud, Kristiania 1917 s. 360.
 40. Sammesteds, s. 364.
 41. Cuveland 1978, s. 11.
 42. C. J. Brandt og L. Helveg: *Den danske Psalmedigtning*, 1, København 1846, s. 290.
 43. Sammesteds, s. 292.
 44. Se eksempelvis dåbsfad i Trinitatis Kirke, Victor Hermansen: *Københavns gamle Kirker*, København 1932, s. 117. I Lucas Cranach den Yngres grafiske værk optræder selveste Martin Luther og Frederik den Vise som dåbsvidner. Se træsnit i Max Geisberg: *The German Single-Leaf Woodcut: 1500-1550*, 2, N.Y. 1974, s. 615.
 45. Se trædøbefonten fra ca. 1650 i Vor Frue Kirke, Odense, hvor motivet på en af fontens seks sider dog er reduceret. Herman Madsen: *Kirkekunst i Danmark*, 1, Odense 1964, s. 49. Epitaf fra ca. 1600 over Søren Olsen, Jens Hansen og Dorte Jensdatter Kjærulf i Vor Frue Kirke, Aalborg, Jens B. Olesen: »Vor Frue Kirke i Aalborg«, *Fra Himmerland og Kjær Herred*, 67, 1978, s. 101-103. Endvidere maleriet i Rosenborg af Christian den Fjerdes drøm før slaget ved Listerdyb. Hugo Johannsen: »Den ydmyge konge«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, København 1983, s. 139.
 46. *Danmarks Kirker*, Aarhus Amt, s. 2771-2772.
 47. Det er karakteristisk, at faddertiltalen i Kirkeordinansen netop tiltaler fadderne som dem, der skal bære vidne om barnets dåb allevegne og i tilfælde af forældrenes død være i disses sted »i de erinde, som saligheden er anrørindis«. Der kan altså øjnens en forbindelse mellem skytsengel og fadder.
 48. Axel Gauffin: »Thorvaldsens dopängel«, *Nationalmusei Årsbok*, n.s., 2, 1932, s. 101-112.
 49. Jørgen Birkedal Hartmann: *Antike Motive bei Thorvaldsen. Studien zur Antikenrezeption des Klassizismus*, Tübingen 1979, s. 104-105.
 50. *Künstlerleben in Rom. Bertel Thorvaldsen (1770-1844) Der dänische Bildhauer und seine deutschen Freunde*, Udstillingskatalog, Nürnberg/Schleswig 1992, s. 556.
 51. I S. Agostino drejer det sig om englene Rafael og Gabriel udført i hhv. 1650 og 1660 af den lombardiske billedhugger Cosimo Fanzago (1591-1678) og hans værksted. Benedetta Montecvecchi: *Sant'Agostino* (Le chiese di Roma illustrate), Roma 1985, s. 60-61. I S. Maria degli Angeli er vievandsengelen udført af G.B. Rossi. Guglielmo Matthiae: *S. Maria degli Angeli* (Le chiese di Roma illustrate), Roma u.å., s. 47. Hvordan traditionen med store majestætiske engle som hjælpere ved kulten fortsætter på italiensk grund, kan følges i S. Maria degli Angeli, Rom, som netop er viet alle engle. Her findes fra 1866 i koret en af Innocenzo Orlandi i marmor udført engel som »portamessale«, messebogsholder. Engelen har en ørn ved foden og bærer det opslåe-

- de missale på et halvt udrullet klæde. Engelen er et kirkeindretningsstykke, der kan bruges til at holde eller bringe næsten hvadsomhelst. *Santa Maria degli Angeli. Incontro di storie*, Roma 1991, s. 127, fig. 85.
52. *Danmarks Kirker*, København, s. 218.
53. Gauffin, s. 111.
54. *Danmarks Kirker*, København, s. 216.
55. Sven Tito Aachen: »Det symbolske«, *Konkylien og Mennesket*, Udstillingskatalog, Kunstindustrimuseet, København 1983, s. 53-59. Om fonten i Aalborg se B. Hage og H. Stegmann: *Budolfi Kirke i Billede og Tekst*, Aalborg 1937, s. 7-9. Erik Skov meddeler i det i note 2 anførte skrift s. 85 en tradition om, at døbefonten er udført af billedhuggeren Didrik Gercken, hvilket virker sandsynligt, da denne netop mestrede den store internationale senbarokstil.
56. Bernhard Jensen: *Den ædle danske idyl*, København 1960, s. 99.
57. *Mindeblade om Theodor Wilhelm Oldenburg. Smaadigte af den Afdøde*, udg. P. C. Kiørkegaard, København 1844, s. 3.
58. Den måske allerbedste opsummering af 19. århundredes kristendom og dens syn på barnet gives i Olfert Ricards prædiken »Barnets Religion«, *Han er vor Fred*, København 1926, s. 181-187. Ricard fastslår, at det er et eksistentielt problem at overleve, især for det spæde barn. Det lidt større barns problem er accepten. Kristendommen hjælper hertil og tanken om barnets religiøse anlæg tematiseres. Barnet drømmer *naturligt* om engle. Børnene skal være kristne, men de voksne skal være børn. Englene hører med som det kit, der får denne konstruktion til at hænge sammen. I flere forfatterskaber i 19. århundrede ses et sandt opbud af engle. Hos H. C. Andersen i digtet om »Det døende Barn« og i »Hist, hvor Veien slaaer en Bugt« – forlængelsen er »Den lille Ole med Paraplyen«. I salmedigtningen mobiliseres hos Ingemann de engle, vi alle som børn lever sammen med og hos Grundtvig mødes børn og engle i de salmer, der stadig hyppigst benyttes ved barnedåb, *DDS*, 488 og 401.
59. Oldenburg 1844, s. 2.
60. Haavard Røstrup: *Billedhuggeren H. W. Bissen. 1798-1868*, 1, København 1945, s. 232-233.
61. Bredo Grandjean: *Biscuit efter Thorvaldsen*, København 1978, s. 30.
62. Også eksemplar i Haderslev Frimenighedskirke. Thorvaldsens dåbsengel mødes i øvrigt så sent som i 1943-44 som delmotiv i Harald Borres fresco på vestmuren i Johanneskirken i Aarhus, hvor den ses knæle med muslingeskallen overfor en alterkalkbærende engel omkring Jesus. »Kommer til mig«.
63. L. Birkedal Husum: »Restaurering af Sørig Kirke«, *Aalborg Stiftsbog* 1982, s. 83-88.
64. Dietrichson, s. 115.
65. P. Johansen: *Dødens Billede*, København 1917, s. 136.
66. Uddrag af Johannes V. Jensen: »Det lille Folk« 1935, cit. efter *Digte*, København 1948, s. 305-306.

B. S. Ingemann, Tankebreve fra en Afdød, 1855

Et bidrag til tidens apokalyptiske tænkning.

Af Elna Bækdorf

I erindringsbogen »Tilbageblik paa mit Liv og mit Forfatterskab« fortæller Ingemann¹ om den elegiske dødslængsel, der i nogle ungdomsår dominerede hans sind, og han angiver megen læsning af den tidlige romantiks forfattere og mange dødsfald i den nærmeste familie som årsag hertil. Denne dødslængsel kunne nå et sådant omfang, at han en dag på Valkendorfs Kollegium, hvor han var alumne 1811-16, tilstoppede løbet på sin pistol af frygt for »at faae Lyst til et pludseligt Spring ind i Aandeverdenen«².

Mens tankerne omkring døden og det hinsidige blev trængt noget tilbage i Ingemanns manddomsår, blev disse tanker atter stærkt fremtrædende i hans sidste år og satte deres præg såvel på hans digtning som på hans konversation. I Dansk Maanedsskrift 1862 har adjunkt Kristian Arentzen efter et besøg hos Ingemann fortalt, hvordan tankerne om døden ikke blot prægede digterens konversation, men også overskyggede de bitre minder om den barske litterære kritik, han ofte havde været genstand for: »Nu, da jeg staaer paa Grænsen af den anden Verden, har alt Sligt vistnok kun liden Betydning for mig«³.

Tanker om det hinsidige er det dominerende tema i Ingemanns sidste digterværker. Det drejer sig, foruden det i denne artikel behandlede digt, om »Guldæblet« (1856), »Blik paa det Første og det Sidste« (1858)⁴ og de to små digte fra 1861 »Reisedrømmen« og »Den hemmelighedsfulde Port«⁵. Om det, der skjuler det hinsidige for os, anvendte Ingemann i sidstnævnte digt metaforen »port«, ligesom han tidligere herom havde anvendt det mere poetiske »himmelforhænget« i et mindedigt over sin svigerinde Thea⁶. Uden angivelse af årstal, men efter stil og emnevalg at dømme også fra Ingemanns sidste år findes flere utrykte manuskripter med digte om det hinsidige, dels skrevne med digterens egen hånd, dels nedskrevne af hans hustru⁷.

Ingemann havde tilstrækkeligt mod og selvstændighed til på flere områder at turde afvige fra den bestående kirkelære. Ingemann tog stærk afstand fra Apostolicums bekendelse til »Legemets Opstandelse« og fremhævede heroverfor en rent åndelig opstandelse. Ligeledes tog Ingemann afstand fra dogmet om evig fortabelse og antog med fremhævelse af

Guds almindelige frelsesvilje⁸ læren om apokatastasis eller alle tings genoprettelse⁹. I forbindelse hermed understregede Ingemann, at mennesket efter døden hverken går direkte til dommen eller til en til dommedag varende passiv sjælesøvn, men derimod til en aktivt lutrende og udviklende mellemtilstand, hvorved alle kan nå frem til frelsen uanset deres trosforhold og mulighed for i levende live at have mødt evangeliet: »Til samme Himmel gaaer vor Gang, Adskilles end vort Spor«¹⁰.

Til understøttelse af sine spekulationer over det hinsidige henviser Ingemann i forordet til »Tankebreve fra en Afdød« til flere samtidige teologiske afhandlinger om en mellemtilstand, som sjælen til erkendelse og lutring skal gennemleve, før den endegyldigt kan indgå til frelsens salighed. Allerede i »Holger Danske« (1837) havde Ingemann været inde på den tanke, at det, vi ikke når her, har vi en mulighed for at nå hisset:

Men naaer under Solen ei Sjælen hvad den vil-
Saa er der andre Sole og andre Stjerner til.
Og slukkes alle Sole og Stjerner engang-
Dog Livets Kilde springer, hvor evig den sprang¹¹.

Blandt datidens intellektuelle var Ingemann ikke den eneste, der gjorde sig forestillinger om himmellegemerne som bolig for højere former for sjæleliv.

Det kan eksempelvis anføres, at J. L. Heiberg i »En Sjæl efter Døden« harcellerer over teologen W. H. Rothe (1777-1857) – sognepræst ved Trinitatis kirke – der i 1836 havde disputeret for doktorgraden på en afhandling, hvori det hævdes, at Guds åbenbaring i Kristus er sket med en langt større guddomsfylde på andre planeter med højere livsformer: »Maaske og paa en anden Verdensklode, vi blive mere kloge, mere gode, og fatte Gud ad Aare«.

Ingemann betragtede tilværelsen både før og efter døden som en udvikling, hvor vi trin for trin føres frem: »Alle tilværelsens trin fra verden til verden os fører gennem æoner af tid ud gennem himmelens rum«¹².

Ingemanns tanker om tilværelsens forskellige denne- og hinsidige trin, som han også arbejder med i Tankebreve, møder vi særlig prægnant i dette utrykte af fru Ingemann nedskrevne manuskript:

Den Verden jeg forlader,
Var Sjælens første Trin,
Til alle Sjæles Fader,
Som bød os til sig ind!

Det næste Trin er større,
Det naaer til Paradis,
Fra Livets aabne Dørre (sic!)
Der toner Lov og Priis.

Der venter jeg dit Komme
I liflig Morgenrød,
Der Verdens Nød er omme
Og der er ingen Død!«¹³

Ingemanns opfattelse af tilværelsen som en udviklende rejse både her og hisset afspejles også i hans brug af metaforer fra rejselivet: skibe, tog og banegårde. Da den gamle provst Ingemann lå på sit dødsleje, indbildte han sig i febevildelse at være til søs¹⁴, og måske inspireret af denne erindring anvendte hans digtersøn metaforerne »skibe« og »sejllads« om livsløbet som f.eks. i digtet »Faders sidste Drøm«¹⁵ og i det utrykte digt »Den store Seilads«, hvor han med understregning af Guds almindelige frelsesvilje i fjerde strofe skriver:

Men himmelhøit gaaer Seiladsen,
hver Seiler Havnen naaer.
Snekken løber ei paa Grund,
og ingen Sjæl forgaaer«¹⁶

En anden metafor fra rejselivet, som Ingemann benyttede i forbindelse med afslutningen af dette liv var »banegården«. Ifølge registranten over Ingemanns manuskripter¹⁷ skulle der findes en strofe »Den store Banegaard« bærende fru Ingemanns påskrift med formodning om, at denne strofe har været tænkt medtaget i Tankebreve fra en Afdød. Desværre er dette manuskript i skrivende stund forlagt på Håndskriftafdelingen og kan følgelig ikke trykkes i denne artikel.

I et brev af 2/1 1857 til fru Rosenørn¹⁸ gør Ingemann rig brug af tog- og banegårdsmetaforer, idet han pegende på menneskelivets korthed understreger, at jo ældre man bliver, jo mere kommer tanken om det hinsidige til at overskygge fortid og nutid:

»Siden jeg var i Hades med min »Afdøde«, er det gaaet mig som den bortførte Prospernina, da hun havde nydt Granateblekjerner hos Pluto. Jeg kan ikke ret komme tilbage fra det store Rige, hvor dog igunden den hele Menneskeslægt kun findes, medens den her farer i Generationer forbi, som Reisende paa Veien til Banegaarden. Jo kortere et Stykke Vei man har tilbage til det store Banetog, vi skal med, jo vigtigere synes mig Fremadsblikket med Vorherres Lys for Øie, og jo mindre synes mig Alt hvad der ligger bag os,

selv om man – med en underlig almindelig Skuffelse – kalder dets Indhold Menneske-slægtens Historie, medens det kun er dens Fortale og vor første Barndomshistorie«¹⁹.

Som et sidste eksempel på Ingemanns brug af rejsemetaforer kan vi anføre et par linier fra det takkedigt, som han på sin 70-årsdag skrev til sine venner:

Med Pas til lange Reise glad jeg staaer
Paa Veien til den store Banegaard,
Hvor Toget ventes, som fra Jorden fører.²⁰

Som tidligere nævnt tog Ingemann stærk afstand fra en bogstavelig opfattelse af Apostolicums ord om »Legemets Opstandelse«, hvilke ord på denne tid havde fået fornyet vægt ved Grundtvigs fremhævelse af trosbekendelsen/dåbspagten som »Ordet af Herrens egen Mund«²¹.

I 1854 udgav Ingemann »Confirmations-Gave, Følgeblade til Luthers lille Catechismus«, hvori han s. 40 under afsnittet »Legemets Opstandelse« fremhæver opstandelsens åndelige karakter:

Jeg veed, det Legem, jeg bærer,
Skal blive til Muld i Grav:
Jeg giver til Jord, til Hav og til Luft
Hvad Gud mig af Jorden gav.

Til Gud gaaer Aanden tilbage:
Hans Billed kan ei forgaae,
Ei Sjælen, som Skyens Draaber fra Hav,
Bortdunster blandt Taager graae.

Som Sædekornet af Jorden
Opstaaer i livsalig Stund,
Saa voxer det himmelske Sædekorn
Af Sjælens dybe Grund.

I dette afsnit om »Legemets Opstandelse« afviser Ingemann også indirekte al tale om en til dommedag varende passiv sjælesøvn ved med ordene »Saligheds Lærlingestand« (s. 42) at beskrive mellemtilstanden som en lære- og udviklingsfase for sjælen.

Ved et kommissorium af 30/5 1854 fra Kirkekommissionen fik Ingemann til opgave at lægge sidste hånd på revisionen af Roskilde-Præstekonvents Psalmebog²² og i forbindelse med dette arbejde brevvexlede

han i disse år jævnlgt med biskop H. L. Martensen (1808-84), hvem han havde tilsendt sin »Confirmations-Gave«, for hvilken biskoppen takkede i et brev af 11/3 1854²³.

Refererende til de synspunkter vedr. legemts opstandelse, som han havde givet udtryk for i sin »Confirmations-Gave« skrev Ingemann i et brev af 7/11 1854 til biskop Martensen:

»Hvad der ogsaa har piint mig endeel, men hvad der Intet var at gjøre ved, er den Usikkerhed og Uklarhed, der gaaer selv gjennem de bedste Psalmer i Opfattelsen af det vigtige Dogme om Legemets Opstandelse – denne herlige Forjættelse om Individualitetens og Personlighedens Regeneration, om Mellemtilstanden og det nærmeste Liv efter Døden til Forklarelsens og Fuldendelsens store Dag, staaer endnu som en mørk Krog i Kirken, hvor der stirres ud paa Kirkegaarden og drømmes om et Slags Sjælesøvn, selv i den jordiske Grav, og om Ligenes Opstandelse ved Dagens Ende! Det er mig en forfærdelig Forestilling, som mange af vore Præster holde fast paa, og vore Psalmer er ikke frie for en Liiglugt deraf. Mine Anskuelse af dette dogmatiske Punkt vil De maaskee have lagt Mærke til i min lille »Konfirmationsgave«, og jeg mener, at vi heri samstemme«²⁴.

At tankerne om en mellemtilstand og om opstandelsens åndelige og/eller legemlige beskaffenhed har beskæftiget Ingemann stærkt under udarbejdelse af »Tankebreve fra en Afdød« kan der ikke herske tvivl om.

Til vennen Jens Paludan-Müller²⁵ gav han i et brev af 15/1 1855 næsten enslydende udtryk for de samme tanker som i brevet til biskop Martensen. Efter at have beskrevet sit arbejde med salmebogsrevisionen skriver han:

».. Hvad der meest har piint mig ved den nødvendige Optagelse af hvad der i en cras kjødelig Opfattelse af Troeslæren er blevet staaende i Kirkesproget og Psalmerne, og som strider mod min Dogmatik, er navnlig den modbydelige Fastholden, i Forestillingen om Legemets Opstandelse ved Liget – det begravede sidste Legeme af de 9-10, man som bekjendt, i et normalt Aldersforhold afgiver til Elementerne. Denne haardnakkede Fastholden ved Substratet til det Personlighedens og Individualitetens nødvendig selv i Døden levende Organisations-Element – er for mig en Gru. Min Opfattelse af dette vigtige Dogme, denne herlige Forjættelse selv, vil De finde i min »Konfirmationsgave«. Er jeg en Kjætter i dette Stykke, faaer det saa være, men jeg kan godt forene min Anskuelse baade med Skriften og det apostolske Symbolum. Saavidt jeg veed sees nu ogsaa dette Dogme langt anderledes i Videnskaben end i den ældre Kirkes Gravkapeller, og i denne mørke Deel af vor Kirke synes mig der skulde bringes Lys – ikke fra den verdslige Videnskab, men fra Aanden selv i den oprindelige almindelige christelige Kirke. Det er en endnu uopløst Opgave for dem, der bygge paa Kirken i vor Tid, og inden det Kapel er færdigt – kan ingen hidtil gjældende Psalmebog blive saaledes behandlet, at det tilfredsstill mig. Det er en Sag jeg gjerne gad talt rigtig tilbunds med Dem om. Læren om den os stedse vigtigere »Mellemtilstand«, jo nærmere man rykker mod den, synes mig ogsaa utilbørlig

forsømt, skudt tilside og ignoreret – baade i Psalmer og Ligtaler – Forestillingen om et Slags Sjælesøvn til den yderste Dag kommer let ind i det taagede Billede om »Abrahams Skjød«²⁶ – medens dog den sande Hvile i Gud ikke lader sig adskille fra det lysvaagne Bevidsthedsliv saavel efter som før Døden. Der var meget, vi skulde tale om, og som Psalmebogssagen har rørt op i hos mig, ligesom jeg var færdig med min egen Trosbekjendelse i min Selvconfirmation paa mine gamle Dage«²⁷.

I det citerede brev til Jens Paludan-Müller har Ingemann skrevet, at han i sin »Confirmations-Gave« måske fremtræder som kætter. Man må og så erkende, at der med hensyn til opfattelsen af opstandelsen er en markant forskel på Ingemanns »Følgeblade til Luthers lille Catechismus« og f.eks. Balslevs til skolebrug anvendte katekismusforklaringer. Balslev skriver heri med henvisning til 1. Kor. 15,42-44²⁸ og Fil. 3,21²⁹: »Vore Legemer skulle vel døe, men Christus vil igjen kalde dem frem til Liv, frie for al jordisk ufuldkommenhed, saa at Sjelen evig skal være forenet med sit herliggjorte Legeme«³⁰.

Ingemanns »Confirmations-Gave« nåede helt til hove! I et brev af 24/5 1854 skriver Ingemann til fru Rosenørn, at hun snart gennem hans forlægger vil modtage to eksemplarer af »Confirmations-Gaven« – et til hende selv og et, som han beder hende overrække dronningen³¹.

8/6 1854 sender fru Rosenørn sin tak for de »opløftende og skønne Catechismus-Sange, som jeg dagligen læser ved min Morgen-Andagt«, og hun bringer tillige dronningens tak for bogen, som har fået plads i majestætens arbejdskurv³².

Det var nu ikke alle Ingemanns venner, der fandt katekismussangene opløftende eller – som biskop Martensen og provst Paludan-Müller – kunne forventes at samstemme i det heri fremsatte syn på »Legemets Opstandelse«. Ingemanns opfattelse af opstandelsens rent åndelige beskaffenhed slog et dybt skår i forholdet til hans ungdomsven og våben-drager N. F. S. Grundtvig (1783-1872). I et brev til Grundtvig af 18/5 1854 bebuder Ingemann, at denne snart gennem Reitzels forlag vil modtage en lille bog, der af dens forfatter beskrives med disse ord:

»Det er min Opfattelse af vor Børnelærdom i Luthers lille Catechismus. Det er i alt Fald min egen oprigtige Trosbekjendelse og min fri Udtalelse af, hvad Bønnen og Sakramenterne er for mig selv. Meget Kjæteri haaber jeg, du ikke skal finde deri«³³.

Ingemann længes naturligt nok efter at høre vennens reaktion på »Confirmations-Gaven«³⁴, men deres brevveksling synes at være gået i stå. Dette kan være forårsaget af, at Grundtvig havde den sorg 9/7 1854 at miste sin anden hustru Ane Marie Elise Toft, f. Carlsen (1813-54) – eller deraf, at Grundtvig måske følelsesmæssigt kviede sig ved over for

sin gamle ungdomsven at udsige de hårde domsord, som han efter sin teologiske opfattelse måtte føle sig forpligtet til.

Imidlertid skrev Grundtvig et digt til Ingemanns 70-årsdag 28/5 1859. Ingemann takker herfor 6/6 1859 i et brev, der slutter med disse ord:

»Vær takket og velsignet for al din Kjærlighed i al den Tid, hvor vore Veje løb sammen og hvor de, efter vort særegne, uvæsentlige Væsen maatte afvige fra Hinanden paa Smaa-stier! Med Guds og den evige Frelzers Hjælp skal vi fuldende Løbet sammen som to kjærlige Brødre, der fandt hinanden paa vejen til Betlehems-Krybben og til Golgatha!«³⁵.

Efter Ingemanns »trosbekendelse« i »Confirmations-Gaven« mente Grundtvig dog ikke, at de to kunne fuldende løbet sammen. Dette gav Grundtvig ret så barsk udtryk for i brev af 7/6 1859. Det er det sidst kendte brev mellem de to, og det må siges at være en trist afslutning på et så langt venskab.

Grundtvig svarer Ingemann på det citerede takkebrev og takker for hans henvisning til deres lange venskab og ville helst have sluttet her,

»men da du udtrykkelig minder om vort forhold til »Krybben og Korset« som noget, vi i Grunden er enige om, skjønt hver gaar sine Veje, saa maa jeg svare venlig, at det vel skulde være mig ret inderlig kjært, og at jeg længe har tænkt det samme, og indrømmer jo daglig langt mere Frihed paa kristelig Grund, end man siden Apostlenes Dage har drømt om, men siden du ikke blot har ytret tvivl om et Led af den uforanderlige og urokkelige kristne Grundlov, men vist, som mig synes, en Modbydelighed for »Kjødets Opstandelse«, saa er vi, trods al anden Enighed om kristelige Anskuelser og Lærdomme, grunduenige om den kristne Tro, der hel og holden er en Fælles-Tro og Menighedens Tro, som ingen enkelt Kristen kan enten tage det mindste fra, lægge det mindste til, eller forandre det mindste i. Vist nok har jeg det Haab, at der ligger en uvitterlig Misforstaaelse til Grund for dit Anstød, som der jo maa, naar du dog vil tro paa den i Kjødets komme og med »Kjød og Ben« opstandne Jesus Kristus, der, trods alle Indvendinger vil give os sit Kjød at æde, for at vi kan leve ved ham, ligesom han lever ved Faderen, men saa længe du lige saa vel protesterer mod »Kjødets« i Troens Ord, som mod Kjødets i vore egne Bøger og Salmer, saa længe gaar vi ikke paa den samme »Livets Vej«, der jo kun er snæver, fordi den kun er gjort til »Barnet i Betlehem««³⁶.

Victor Heise offentliggjorde Ingemanns brevveksling med fru Rosenørn et år tidligere, end Svend Grundtvig udgav sin fars brevveksling med Ingemann. Måske som en art forklaring på eller undskyldning for sin fars voldsomme brev til den gamle ungdomsven henviser Svend Grundtvig i den forbindelse til to af Ingemanns breve til fru Rosenørn, hvori han klart demonstrerer sit »kætter«, sin afvigelse fra Grundtvigs kristendomsopfattelse. Det drejer sig dels om Ingemanns »programer-

klæring« for Tankebreve (se note 40) og dels om et senere brev af 31/5 1858, hvori Ingemann om sin opstandelsestro, om den digtning han p.t. har på bedding og om muligheden for kætterianklager skriver:

»Med Gjenfødselen kommer heller Ingen stort videre her end til Begyndelsen og saavel aandelig som aandelig-legemlig forstaaer jeg Ordene til Nicodemus³⁷, nemlig saavel med Hensyn paa Omvendelse og Tro i dette Jordliv, som med Hensyn paa Aflæggelsen af Kjød-
det og hvad deraf er født og Iførelsen af det hele nye Menneske paa det næste Livs-
stadium, som Vorherre selv har viist os Veien til gjennem den jordiske Død. Al Gudsaaen-
baring saavel for Jordbeboere som henfarne Sjæle er jo med Hensyn paa Guds evige Høi-
hed »Nedfart«. Kirkefædrenes Opfattelse af dette høist vigtige Skriftord, med Bibehol-
delse af den hedensk-jødiske »Underverden« á la Niels Klim, har vort jordiske Kirkeka-
pel vistnok endnu holdt fast ved, men den Taage vil nok, med Guds hjælp, ogsaa forsvin-
de, naar man rigtig faar Øinene op for Aandens store Vink i hint Ord. Netop herpaa gaaer
for en stor Deel de smaa Digte ud, jeg meddelte Dem nogle af: Den hele Cyclus »Blik paa
det Første og det Sidste« savner endnu nogle uundværlige Led, som jeg i Sommerens Løb
tænker at tilføie. Maaske de da udkomme til Julen, men forkjættet bliver jeg da sagtens
paa mine sidste Dage selv af dem, der ellers ere mine gode og kjære Venner«³⁸.

Arbejdet med salmebogsrevisionen har forstærket Ingemanns trang til tankemæssigt at beskæftige sig med det hinsidige. Det fremgår af de ci-
terede breve til biskop Martensen og provst Paludan-Müller, og det fremgår af det nytårsbrev til Grundtvig (9/1 1855), hvori Ingemann »fi-
skede« efter dennes mening om »Confirmations-Gaven«. Ingemann skriver heri bl.a.:

»Hvad jeg i den sidste Tid meget har tænkt paa og gjerne en Gang vilde tale til Bunds
med dig om – er den vist nok store, men dog vist ogsaa uendelig herlige Nat, som nær-
mest venter os, naar denne Verdens Daglys udslukkes, medens vi med alle de forudgang-
ne Menneskeaaender skulle forvente den allersidste og yderste Dags Morgen. Denne vor
allernærmeste saakaldte Evighed, men som jo dog maa være Tid, medens den skal ende
med en sidste Dag, synes mig nu langt betydningsfuldere og vigtigere, end de 3-4 Snese
Aar, vi her kan leve, – og hvad Præster og Teologer siger os derom, er mig saa taaget og
ubestemt. Dog herom, naar vi tales ved! Salmebogs-Revisionen i Sommer bragte mig for-
nemmelig paa Tanken herom – og paa adskilligt andet dogmatisk, hvori vor Kirkes Op-
fattelse saa vel af det apostolske Symbolum som af Skriften ikke fuldelig tilfredsstillere
den aandelige Trang. I min Konfirmationsgave har jeg udsagt, hvorledes jeg læser og for-
staaer Børnelærdommen i Katekismen; den lille Trosbekjendelse fra mig har du intet Ord
talt til mig om, enten den nu ikke har tiltalt dig, eller du ikke har haft Lejlighed til at læse
den«³⁹.

Som Ingemann lod Reitzels forlag sende to eksemplarer af »Confirmations-Gaven« til fru Rosenørn, lader han atter forlaget sende hende to eksemplarer af »Tankebreve fra en Afdød« – et eksemplar til hende selv – og et, som hun bedes overrække dronningen. Ingemanns brev til fru

Rosenørn herom (17/9 1855) citeres her næsten i sin helhed, fordi det er særdeles oplysende både med hensyn til digtets baggrund og med hensyn til de forestillinger om det hinsidige, som Ingemann vil belyse med dette digt: Brevet kan næsten læses som en »programerklæring« for »Tankebreve fra en Afdød«!

».. Hvorvidt dette Billede af en vildtfaret Aands Vandring gjennem en Tomheds og Ensomhedens Ørk til Paradiset i de Dødes Rige nu vil tiltale de fromme ædle Sjæle, som jeg henstiller det for, vil fornemmelig beroe paa, om de Forestillinger om det Hinsidige, jeg gaar ud fra og tildeels selv troer at kunne forene med Skriftens Yttringer om Hades dvs. det usete Sted, ikke savne den Klarhed og Skjønhed, deres egen Phantasie og fromme Følelse har afbildet hin store Sjæleverden med. Det paradisiske Mellemrige vil De først finde betegnet paa de sidste Blade af Digtet, og Veien til hint Troens Hvileland – maa vist være kort eller lang efter enhver Sjæls Modtagelighed for Freden i Gud og det sande evige Troesliv. Min Opfattelse af Opstandelselæren og min Opposition mod alt, hvad der lugter af Liig, i Aandernes Verden, saavelsom mod Sjælesøvn og den hedensk-jødiske »Underverden« vil sagtens ikke finde Medhold hos nogle af mine forresten gode Venner i den Kirke, jeg ogsaa bekjender mig til, men som jeg dog troer der er et par skumle Kroge i, som høilig trænge til at renses og klares. Det mærkede jeg ved Revisionen af Kirkesalmebogen, hvori jeg naturligviis ikke var berettiget til at røre ved hvad der endnu gjælder som dogmatisk og kirkeligt. Hvad der var mig pinligt at maatte lade staae i Psalmebogen (navnlig i de ellers smukke Psalmer om Død og Opstandelse) har jeg netop i dette Digt benyttet Digtningens Frihed til at udtale mig om, ligesom jeg i min Confirmationsgave allerede havde hentydet dertil i Sangen om Legemets Opstandelse og det evige Liv.

De, som begejstret seer opad efter de kjære Dødes Sjæle, og kun føler Dem frit opløftet til den almægtige Himlens og Jordens Skaber ved det aandelige Opadsblik, De vil neppe med Lindberg og Maywahlen (se note 41) holde fast paa den underjordiske Sjæleverden og paa Kjødets materiel-physiske Opvækkelse af de jordiske Kirkegaarde, Medens Dogmet om Personlighedens og Organisationens Fornyelse i en højere aandelig Legemlighed er og bliver os af den højeste Betydning og Vigtighed. At Christus er Verdens Frelser (ikke blot Jordens og Menneskenes) og at selve Dæmonerne (de faldne Engle) og de fortabte Sjæle endnu ikke ere fordømte, men kunne føres til Frelse før Dommens og den endelige Afgjørelses Dag er ligeledes en Mening, som De maaske vil finde forenelig med Skriftens Lære og uadskillelig fra Forestillingen om Guds Barmhjertighed. Det Kjætter, som man kalder Apokatastasis (jvf. note 9) er jeg saaledes noget tilbøielig til; men jeg anseer det for christeligst med Hensyn paa den meget yndede evige Fordømmelse at holde sin egen Dom tilbage og henstille det store Spørgsmaal til den eneste og evige Dommers Barmhjertighed. I dette Kapitel vil Grundtvig og hans Skole neppe blive enig med mig. Grundtvig selv er ellers meget bedre at komme til Rette med, end Grundtvigianerne, at sige, naar Ingen af dem ere tilstede og med Deres ubetingede Ja og Amen opløfter ham paa Profetstolen«⁴⁰.

Hvordan Grundtvig ville have været »at komme til Rette med« i forbindelse med Tankebreve, kan der kun gisnes om, da han så vidt vides aldrig har kommenteret dem. I analogi med Grundtvigs reaktion på »Confirmations-Gave« må det dog antages, at han ville have været

stærkt afvisende og i kristelig henseende have fundet digtet særdeles kritisabelt.

Ingemann har ikke været i tvivl om, at han ved at udgive Tankebreve ligesom ved udgivelsen af »Confirmations-Gave«, som han i brevene til Grundtvig og Jens Paludan-Müller havde betegnet som sin trosbekendelse, kunne udsætte sig for en »kæatteri-anklage«. Det fik så være! Det var vigtigere for Ingemann at få sit budskab frem: om en rent åndelig opstandelse, om en positivt udviklende mellemtilstand, der forekom ham bedst at harmonere med troen på Guds kærlighed og almindelige frelsesvilje og en dermed sammenhængende lære om apokatastasis eller alle tings genoprettelse.

Ingemann fandt, som han 9/1 1855 havde skrevet til Grundtvig, at mange præsters og teologers udtalelser om det hinsidige var tågede og ubestemte, og måske derfor mente han, at der her »skulde bringes Lys«, og at »det er en endnu uopløst Opgave«, som han nogle dage senere skrev til Jens Paludan-Müller. På baggrund af disse udtalelser må det antages, at det var Ingemanns hensigt med Tankebreve fra en Afdød at være med til at »bringe Lys« og at give sit bidrag til en »endnu uopløst Opgave«.

I forordet til Tankebreve beder Ingemann sin læser om ikke at lade sig mislede af det tilsyneladende letsind i tonen. Digtets intention er den alvorlige at skildre menneskets mulige udvikling i en mellemtilstand, om hvilken der herhjemme næsten ikke er blevet talt »formedelst Reformatorerne Sky for Catholikernes Skærsild«. Ingemann fremhæver i forordet, at selv om digtet forener et religiøst formål med et poetisk, fremtræder det ikke »som theologisk Læredigt med videnskabeligt Øiemed«, og han henviser til fire protestantiske teologer, der i nyere tid har beskæftiget sig med læren om en mellemtilstand: Lindberg, Maywahlen, Martensen og Güder⁴¹. Skønt Ingemann i det citerede brev til fru Rosenørn havde taget afstand fra teologerne Lindberg og Maywahlen, fordi disse holdt fast på »Kjødets material-physiske Opvækkelse af de jordiske Kirkegaarde«, har han dog i forordet til Tankebreve henvist til afhandlinger fra deres hånd.

I Nordisk Kirke-Tidende 1835 har grundtvigianeren Jacob Chr. Lindberg (1797-1857) skrevet en artikel med titlen »Om Christi Nedfart til Helvede og Prædiken for Aanderne, som ere i Forvaring«⁴². I denne artikel, der fordeler sig på otte afsnit, tager Lindberg sit udgangspunkt i et lille skrift af den fynske præst J. H. Edsberg »Christus hos Aanderne i Forvaringen«⁴³.

Lindberg pointerer (s. 167), at Luther holdt fast ved bekendelsens ord

om Kristi nedfart til helvede, men da han måtte forkaste de sætninger om skærsild og sjælemesser, der gennem kirkefædrene var blevet knyttede hertil, kom denne sætning til at stå uden ret forbindelse med de øvrige hovedlærdomme i de lutherske teologers systemer. Selv om læren om prædikenen for ånderne i forvaring kan synes at sætte spørgsmålstegn ved dåbens nødvendighed, skal vi dog ikke holde os fra emnet, skriver Lindberg (s. 168).

I modsætning til Edsberg, der havde hævdet (s. 170), at det var gode og salige ånder, Kristus prædikede for (1. Pet. 3,18f), mener Lindberg, at det var genstridige ånder i fængsel (s. 172). Efter at have fremhævet, at Kristi nedfart til helvede ikke skal bevises, men må forudsættes som tro på dåbsbekendelsen, fortsætter Lindberg (s. 202ff) med at gøre rede for de forskellige betydninger af ordet »helvede«, der kan betyde såvel et opholdssted for de afdøde sjæle i almindelighed, som et pinested for de onde og ugudelige.

Lindberg påpeger (s. 211ff), at det er en misforståelse og en mistolkning af Hebr. 9,27⁴⁴ at hævde, at et menneskes dødsdag også er hans endelige dømsdag. Den endelige dom falder først efter Kristi genkomst. Hver menneskesjæl går umiddelbart efter døden over i en mellemtilstand, et dødsrige, som Lindberg med bibelhenviisninger deler i to: I »Djævlekrogen« (s. 208) forvares de onde indtil den endelige dom, mens de gode straks indgår i en positiv mellemtilstand – »Paradis« (Luk. 23,43)⁴⁵ eller »Abrahams Skjød« (Luk. 16,22, note 26) (s. 209f).

Til støtte for de fremsatte teorier om mellemtilstanden refererer Lindberg forskellige af kirkefædrene: Irenæus (s. 229ff), Tertullian m.fl. (s. 244ff) og Augustin (s. 281ff), der bl.a. har begrundet mellemtilstanden ved en sammenstilling af Luk. 23,43 og 1. Pet. 3,18ff. Disse bibelsteder skulle udelukke, at paradiset kan være i himlen. Jesus kan ikke sige til røveren, at han i dag skal være med ham i himlen, når han selv er på vej ned i underverdenen. Efter et hib til »Clausenianerne«⁴⁶ understreger Lindberg, at vi ikke kan gøre krav på straks at indgå i himlen og dermed overflyve Kristus, der først måtte en tur ned om dødsriget!

I artiklens næstsidste afsnit henviser grundtvigianeren Lindberg til den vægt, Kirken har lagt på bekendelsen af Herrens nedfart ved at indlemme den i dåbspagten, og han fremhæver, at Kristi nedfart ikke skal betragtes som en del af hans fornedrelse, men som en del af hans frelsergerning (s. 292ff). Lindberg slutter sin artikel med en advarsel mod at misbruge læren om mellemtilstanden og den her evt. eksisterende mulighed for omvendelse til syndig sikkerhed eller til lunkenhed med hensyn til at bringe hedninger fredens budskab (s. 308f).

Maywahlen vil i sin afhandling (note 41) fastslå, at mennesket ikke umiddelbart efter døden kan indgå i den evige salighed (s. 121ff) og at den evige salighed først nås, når sjælen efter Kristi genkomst forenes med sit opstandne legeme (s. 137ff). Maywahlen sammenligner (s. 12ff) mellemtilstanden med israelitternes ophold i ørkenen og fremhæver, at her jo også fandt en deling sted, idet »alle de Onde blev skilt fra de Gode, saa kun de Sidste kom ind i det forjættede Land og tog Caanan i Eie« (s. 13).

Maywahlen tager (s. 17) Kristi nedfart som et bevis for mellemtilstanden. Ligesom Lindberg giver Maywahlen (s. 24ff) en oversigt over de forskellige betydninger af ordet »helvede«, og han understreger (s. 43ff) som en af de mangler, der adskiller mellemtilstanden fra saligheden, at sjælen her mangler at blive forenet med sit legeme og henviser (s. 46) til Johs. 20,17⁴⁷. Ud fra Math. 12,40⁴⁸ og parallelsteder fremdrager Maywahlen (s. 48) »Jonas i Fiskens Bug« som et billede på mellemtilstanden. I modsætning til Lindberg anser han Jesu ophold her for højdepunktet af hans fornedrelse (s. 50ff).

Da der ikke gives frelse uden for Kristus (s. 63), var det dog påkrævet, at Jesus kom til underverdenen, hvor Johs. Døber måske efter sin henrettelse havde været Jesu forløber, som han havde været det på jorden – »Guds Naade og Barmhjertighed er ikke bundet til Jordens Overflade, den gjælder hele Menneskeslægten og hører heller ikke op i Dødsriget, thi hans Miskundhed varer evindeligt« (s. 71). Maywahlen skildrer de forskellige afdelinger af dødsriget, vi kan blive hensat i. Han advarer os mod falsk sikkerhed (s. 87ff) og siger (s. 107), at det ikke nytter at være døbt til Kristus, hvis man ikke tror på ham. Da der findes udviklingsmuligheder i mellemtilstanden, kan man også her enten forhærde sig og ende i evig pine (s. 100f), eller man kan modnes til den evige salighed (s. 120). I sidste del af afhandlingen polemiserer Maywahlen (s. 142ff) mod dem, der tager afstand fra troen på legemlig opstandelse. Kristus udriver også legemet af dødens magt. »Uden Legeme gives der ingen fuldkommen Personlighed for et Menneske og heller ingen fuldstændig Salighed«.

Ingemann kunne, som han skrev til fru Rosenørn, ikke samstemme med Maywahlens lære om fortabelse og legemlig opstandelse. Han følte sig ganske anderledes congenial med de to andre teologer, han i Tankebrevs forord henviser til: den danske H. L. Martensen og den schweiziske E. Güder.

Som nævnt fik Ingemann i forbindelse med salmebogsrevisionen et ret nært forhold til biskop Martensen, der i sine erindringer⁴⁹ fortæller, hvor stor glæde han havde af at gøre Ingemanns personlige bekendt-

skab. Når de to mødtes, talte de ofte om Martensens dogmatik, som Ingemann med interesse havde læst. Martensen fremhæver, i hvor høj grad Ingemann var opfyldt af tanken om en mellemtilstand og af afsky for mange såkaldt retroende præsters tale om en slags sjælesøvn i den jordiske grav og om ligenes opstandelse ved dagenes ende.

I sin dogmatik (note 41) har Martensen i afsnittet om »Kirkens Fulden-delse« to underafsnit: »De Dødes Opstandelse« (s. 540-45) og »Mellemtilstanden i de Dødes Rige« (s. 546-54).

Efter (s. 540) at have erkendt, at der ikke kan gives noget enkeltstående bevis for menneskets udødelighed, men at udødelighedslæren må bæres af den hele livsanskuelse, fremhæver Martensen (s. 541), at udødeligheden er menneskets metafysiske begreb og ufortabelige bestemmelse. Saligheden kommer dog ikke derfor af sig selv, men kun ved den fortsatte religiøse og etiske stræben (s. 541). Til den fuldkomne salighed hører det forklarede åndelige legeme (1. Kor. 15,42-44, note 28), som først kan indtræde med den nye himmel og den nye jord, »hvorved Forestillingen om et Mellemrige, en Mellemland for de Døde nødvendigvis er givet« (s. 543).

Over for den af romantikerne hyppigt anvendte sprogbrug om legemet som et sjælens fængsel, hvorfra den længes at blive befriet, påpeger Martensen (s. 544), at det kun er det dødelige, det forkrænkelige legeme, der besværer sjælen.

Som Ingemann i Tankebreve lader den afdøde sjæl gennemløbe en positiv udvikling, har Martensen i sin dogmatik fremhævet vort behov for udviklingsmulighed i mellemtilstanden. »Efterdi ingen Sjæl gaar ud af denne Tilværelse i en fuldkommen afsluttet og færdig Tilstand, maa Mellemtilstanden tænkes som et fortsat Udviklings Rige, hvor Sjælen skulde beredes og modnes til den yderste Dom .. i reent aandelig Betydning et Purgatorium bestemt til Sjælens Renselse« (s. 546).

Ud fra henvisninger til det ny testamente søger Martensen (s. 546f) at skildre mellemtilstanden som et åndeligt inderlighedens og erindringens rige, hvor selverkendelsen ikke som i den jordiske tummel kan undflyes. De dødes rige er netop et dommens rige, fordi man ikke her kan drikke af glemselens flod, men følges af sine gerninger.

Denne sfære er *toto genere* forskellig fra vor, men vi kan kun tale om den efter sanselige lokalitetskategorier. Derfor siger vi f.eks., at Kristus nedsteg (s. 548f). Efter at have henvist til 2. Kor. 5,2-4⁵⁰ gør Martensen sig (s. 550) nogle dunkle forestillinger om en »Mellem-Legemlighed i de Dødes Rige«, og han konkluderer, at vi her på jorden lever ??? (i

kødet), i mellemtilstanden ????? (i ånden) og i saligheden i en forklaret legemlighed.

Martensen slutter sit afsnit om mellemtilstanden med at understrege, at de dødes rige er fri for gru, fordi Kristus er til stede, nærværende i ånden. Dette gør de dødes rige fri for gru, selvom det består i forskellige regioner (s. 553) – alt efter de afdøde sjæles forhold til Kristus, der er alle sjæles centrum.

Også mange af de i Güders afhandling (note 41) fremsatte synspunkter har Ingemann kunnet tilslutte sig. Güder skriver (s. 595ff), at den jordiske død ikke skal opfattes som en udtømmelse af den allerinderste livskraft, men som dennes fuldendelse, idet den fortsætter sin udvikling i en ny efter døden indtrædende tilværelsessfære, der omfatter den hele personligheds fuldendelse. Güder ser Kristi opstandelse og himmelfart som typus på den normale menneskelige udviklingsproces (s. 599). Güder betragter mennesket under et trichotomisk aspekt: ånden er lyset og den bevægende kraft for sjælen, der behøver legemet for at udtrykke og virkeliggøre sig (s. 601ff). Døden ansues af Güder (s. 607) som en opløsning af den enhed, der består mellem sjælen og den legemlige fremtrædelsesform i den nuværende jordiske verdensform. Det jordiske legeme overlades til den naturlige forrådnelse, mens den beåndede sjæl træder ud af den organisme, som her har udgjort dens omklædning.

Güder afviser (s. 610ff) en umiddelbar overgang til dom eller frelse i dødsøjeblikket, og han fastholder troen på en mellemtilstand, hvori vi alle med såvel frelsens som forhærdelsens mulighed skal befinde os indtil den store dom.

Ud fra Johs. 14,2⁵¹ forestiller han sig (s. 613ff) denne mellemtilstand som en uendelig mangfoldighed af udviklingstrin, hvorpå vi kan bevæge os. Ingen er fuldendt god i sig selv, og ingen er så ond, at enhver gnist af gudsbilledet skulle være udslukt. Som belæg for disse forskellige kår i dødsriget henviser Güder (s. 616) til lignelsen om den rige mand og Lazarus (Luk. 16,22, note 26).

Med hensyn til forholdet mellem mellemtilstandens legemlighed og det fremtidige opstandelseslegeme erkender Güder (s. 620), at intet dødeligt blik når så langt. Idet Güder peger på Hebr. 2,17⁵² henviser han Kristus til et ophold i mellemtilstanden, og han gør sig videre (s. 628ff) sine kuriøse spekulationer over Kristi legemlighed efter døden: Hvis Kristi legeme var rådnet under opholdet i mellemtilstanden, kunne han jo ikke have vist sig i det i de fyrre dage mellem opstandelsen og himmelfarten. Güder ender med at konkludere, at Kristi legeme – jvf. vandringen på søen (Math. 14,22-36) og forklarelsen på bjerget

(Math. 17,1-9) – må have været af en speciel kosmisk beskaffenhed, hvilket spørgsmål dog er underordnet for den, der tror og accepterer underet.

Güder anskuer (s. 642) nedfarten som det mellemlid i Kristi liv, hvorved modsætningerne mellem hans død og hans opstandelse forbindes. Kristi virksomhed er (s. 646ff) en stedsevarende virksomhed – og så iblandt den hinsides graven værende menneskehed (1. Pet. 3,18f, jvf. note 42). Da vi har vor syndighed med i mellemtilstanden, har vi også her omvendelse behov, og Güder rejser (s. 660f) det spørgsmål, om der ikke også her er en organiseret fortsættelse af forkyndelsen.

I sine afsluttende ord (s. 668ff) understreger Güder Guds almindelige frelsesvilje og fremhæver mellemtilstanden som *conditio sine qua non* for universaliteten af Guds nåde og Kristi gerning. Alle skal have mulighed for at kunne opnå salighed uanset de ved jordiske rums- og tidsforhold betingede indskrænkninger. Güder frakender kirken absolut nødvendighed og reducerer den til kun at være sekundær.

Artiklen sluttes med et forslag om at ændre Apostolicums ord »nedfarten til Helvede«, der giver anledning til stadige misforståelser til de ligebetydende og velforståelige ord »fremtraadt iblandt de Døde«.

Selv om Ingemann ikke henviser hertil i Tankebreves forod, kan han også have hentet inspiration til sine spekulationer over det hinsidige hos Martensens forgænger på bispestolen: J. P. Mynster (1775-1854).

I andet bind af sine »Betragtninger over de christelige Troeslærdomme«⁵³ har Mynster skrevet nogle betragtninger, hvori han fremfører sine tanker om det hinsidige. Mynster forestiller sig også en mellemtilstand, hvor de døde både har mulighed for at gennemgå en fortsat modningsproces og for at mødes og genkende hinanden fra jordelivet.

Mynster kan (s. 350ff) hverken tilslutte sig en kras bogstavelig opfattelse af Apostolicums bekendelse »Vi troe paa Legemets Opstandelse« eller en bekendelse ændret til »Vi troe paa Sjælens Udødelighed«, hvilken formulering Ingemann givet ville have hilst velkommen. I sit dilemma legemlig/åndelig henviser Mynster til Pauli ord om det uforkrænelige åndelige legeme (1. Kor. 15,42-44, note 28). Mynster forstår ikke dette legeme som et helt nyt væsen, men som det engang skabte, der med sine gerninger fra vugge til grav skal møde frem for Guds dom (s. 356). Netop fordi der ikke er tale om et helt nyt væsen, har vi mulighed for at genkende hinanden i det tilkommende liv. En mor vil således kunne genkende sit døde barn, selv om det er blevet forvandlet og uddannet hos Gud (s. 357 og 370).

Mynster fremhæver (s. 362f) med henvisning til lignelsen om den ri-

ge mand og Lazarus og til Jesu ord til røveren på korset, at vi ikke skal ligge i graven og vente til den store dommedag. Vi skal straks gå til en af de mange boliger (Johs. 14,2), til en mellemtilstand, hvori vi skal modnes »for det endnu Høiere« (s. 364).

Det kunne se ud, som om Ingemann direkte har lånt tanker fra Mynster, da han i Holger Danske skrev, at hvad vi ikke når her, kan vi nå hisset (jvf. note 11). Mynster havde nemlig i sine kristelige Betragtninger skrevet: »Og alle de, hvilke Guds Barmhjertighed ikke vil forskyde, men som her ikke naaede Modenhed .. de skulle jo dog hisset naae, hvad de her ikke naaede« (s. 371). Ja, de skulle endda få mulighed for at gøre jordisk uret god igen, for »det Land, hvorhen vi drage, er Gienseelsens Land«, hvor tågen falder fra øjet, og ethvert selvbedrag forsvinder, og hvor de atter mødes, som skiltes i vrede og fjendskab (s. 372f). Mynster slutter denne betragtning med at understrege, at de, der skiltes i fred og kærlighed, nu mødes »foryngede af Udødelighedens Kilder, forklarede i et evigt Liv« (s. 373).

I en anden betragtning over det tilkommende liv berører Mynster (s. 386ff) muligheden for en evig fordømmelse, som han advarer os mod at tildømme hinanden. Vi ved jo ikke, hvad Jesus udrettede, da han prædikede for ånderne i forvaring, og vi skal huske, at ordene om ikke at dømme (Math. 7,1 og Luk. 6,37) beholder deres gyldighed i det hinsidige.

Biskop Mynsters betragtninger over muligheden af hinsidige gensyn udvikles og uddybes en snes år senere af biskoppen i Nykøbing Falster, Jørgen Hiort Laurup (1798-1856). Biskop Laurup havde 1844 mistet sin eneste datter og efter hendes død kredsede hans tanker uaf-ladeligt om et hinsidigt gensyn. Disse tanker udmøntede han i det halvt opbyggelige, halvt filosofiske skrift »Betragtninger over Erindring, Gjenkjendelse og Gjenforening efter Døden. En Trøstebog for Sørgende«⁵⁴.

Dette særprægede skrift – suppleret med en levnedsskildring af dets forfatter – blev 1857 posthumt udgivet af Laurups ungdomsven fra Borchs kollegium, den teologiske professor Carl Emil Scharling (1803-77), der var personlig greben af kristen mystik⁵⁵.

Ingemann stod i brevkontakt med Carl Emil Scharling, der fra 4/9 1830 til udgangen af 1833 havde været lektor i Religion og Moral ved Sorø Akademi⁵⁶.

At Ingemann har læst Laurups posthumt udgivne skrift fremgår af et brev til fru Rosenørn af 2/1 1857, hvori han herom skriver:

»Har De læst Biskop Lautrups efterladte Skrift om »Erindring, Gjenkendelse og Gjenforening efter Døden«? Jeg er enig men ham i Hovedsagen. Hans Fremstilling har mig dog for meget Prædikeform, jeg holder meer af Betragtningen, naar den ligefrem undersøger og godtgjør. Han antager fornyet selvudviklet Organisation og fortsat Udvikling, men skjælnes ikke heller skarpt mellem Overgangstiden til Fuldendelsen – og den rette Fuldendelsens Evighed selv. Det løber i Eet for ham, som næsten for alle vore Præster siden Reformationen«⁵⁷.

Trods det citerede hip til Lautrup som repræsentant for præstestanden har Ingemann været helt på linie med Lautrup, når denne skriver, at det ikke er på det legemlige, men på det sjælelige, vi hinsidigt genkender hinanden, og i den forbindelse (s. 81) henviser til vellykkede kunstneriske gengivelser, der »gjengiver det hele aandelige Udtryk, hvoraf det Legemlige var gennemtrængt«.

Ingemann har ligeledes været enig med Lautrup, når denne i skriftet (s. 100) med henvisning til Math. 22,30⁵⁸ udelukker enhver forestilling om legemernes opstandelse i jordisk skikkelse.

Lautrup erkender (s. 98), at vi ikke kan få noget endeligt svar på genkendelsens »hvorledes«, men at vi kan stole på genkendelsen, fordi al kærlighed – også den mennesker imellem – har sin kilde i Gud (s. 95). Her er ikke (s. 99) tale om en forbindelse baseret på sted, tid og rum, men om en åndelig forbindelse hørende til Guds Riges hemmeligheder. Ingemann har også kunnet være enig med Lautrup, når denne – dog uden direkte at gøre brug af ordet »mellemtilstanden« – beskriver det jordiske liv som en forberedelse, »der først i det Tilkommende finder sin Fuldendelse« (s. 136f).

Spørgsmålet om evig fortabelse synes at ligge uden for rammerne af Lautrups skrift, der slutter med at påpege, at længslen efter genforening ikke er fremkaldt ved os selv, men er nedlagt i os af Gud (s. 173f).

I Tankebreve fra en Afdød lader Ingemann den afdøde møde sin elskede Helene (s. 96) og genkende personer såvel fra sin samtid som fra historien (s. 77f).

Som vi har set, spillede troen på et hinsidigt gensyn en stor rolle i Ingemanns samtid, hvilket ubetvivleligt har været af høj sorgterapeutisk værdi.

Til supplerung af de refererede tanker om muligheden for et hinsidigt gensyn kan nævnes, at Grundtvig, da han 1826 bearbejdede den gamle dagvise »Den signede dag« (DDS 367) ændrede Han Thomissøns strofe med bøn om en god ende til synet af den himmelske borg med de gyldne sale, hvor ».. til evig tid med venner i lys vi tale«⁵⁹.

Som nævnt ovenfor mistede Grundtvig 1854 sin anden hustru og

måske på baggrund af sin personlige sorg fremhæver han den trøstende gensynstanke i fjerde strofe af den sølvbryllupssalme (DDS 738), som han 1855 skrev til sine venner Augusta og Peter Andreas Fenger:

Det er vemodigt at skilles ad,
 For dem, som gierne vil sammen være,
 Men, Gud skee Lov! i Vorherres Stad
 For evig samles de Hjertens-Kiære⁶⁰.

Samme tanke- og sprogbrug finder vi hos den af Grundtvig inspirerede norske salmedigter Wilhelm Andreas Wexels (1797-1866), der 1845 udgav »Religiøse Digte«, hvori forekommer et digt fra 1841: »Den blide Tanke« med strofen:

Tænk, naar engang i Himlens gyldne Sale
 Jeg med den Ven, jeg her paa Jorden fandt,
 I lyset om et evigt Liv skal tale
 Og om det Liv, der som en Drøm forsvandt⁶¹.

Ti år efter, at Wexels skrev sin »blide Tanke«, stod i Dansk Kirketidende 29/6 1851 (6. bd. s. 443) en salme af Ingemann, hvori også han udtrykker sin forvisning om sjælens evige samvær i det hinsidige. Ingemann har i Kirketidende forsynet sin salme med en fodnote om med denne at have udvidet disse fire linier af Luther:

Ich lebe – und weiss wohl wie lang;
 Ich sterbe – und weiss wohl wann;
 Ich fahre – und weiss wohl wohin -
 Mich wundert, dass ich nicht immer fröhlich bin.

Ingemanns udvidelse af disse enkle Luther-linier er præget af det for hans tid så karakteristiske gensynsaspekt:

Jeg reiser – og veed hvor Reisen gaaer hen;
 Den gaaer til Guds evige Rige;
 Jeg reiser til Aandernes Fader og Ven,
 Til Landet, hvor aldrig med Sorg igjen
 Fra Sjælene vige⁶².

Ingemanns faste tro på et gensyn efter døden deltes af hans hustru. Mens Ingemann var på sin store udenlandsrejse (1818-19), skrev Lucie

Mandix på hans opfordring »Et lille Levnetsløb«, hvori hun skildrede sin barndom og første ungdom. Efter en lakune på over tredive år tog hun atter den lille bog op i 1861. Hun skildrede nu sit kunstneriske virke og sin kærlighed til Ingemann, med hvem hun trosmæssigt følte sig congenial. »Accorden i vore Siele er Gud«, skrev hun og slutter bogen med disse ord: »Gud skienke os et saligt Giensyn«⁶³.

Tankebreve fra en Afdød vil pga. sit omfang (ca. 100 sider) ikke her blive gengivet *in extenso*, men blot i et summarisk resumé med kommentarer⁶⁴. Ingemann har delt digtet op i femten afsnit.

Første afsnit: Afdøde skriver til en ven, at denne nu kan lykønske ham med at have overstået såvel al verdens vrøvl og nød som sin død. Døden beskriver han som et sving, der gør én lidt ør i hovedet, selv om hovedet jo ligger tilbage sammen med resten af kroppen. Han var død ganske pludseligt, mens han tændte sig en ny cigar på vej til Skælskør som rigsdagskandidat, i hvilken egenskab han mente at kunne »frelse Folk og Stat«⁶⁵.

Iført et nyt gevandt befinder sjælen sig nu i »Mellemtidens store Rige«, der hverken er jødernes Sheol, grækernes Hades eller Niels Klims afgrundsland. Det er ikke et tomt skyggeliv, men et udviklende sted, hvor »et nyt og mægtigt Skaberbliv omtoner ham fra Verdensaltets Strømme«.

Afdøde har glemt sit navn og kan hverken angive dato eller sted, da han jo også nu befinder sig uden for tidens og rummets begrænsning⁶⁶.

Andet afsnit: Det er en misforståelse at indbilde sig, at man straks efter døden kan blive salig, paradere med palmegrene og fraternisere med englene og Vorherre selv. Der går måske årtusinder fra dødens øjeblik til salighedens rette dag, der først kan indtræffe efter den store dom. Man må først lutres gennem et helvede, hvor i åndelig forstand ormen ej dør, og ilden aldrig slukkes. Dette helvede skildrer Ingemann dels ironisk med en henvisning til Heibergs »En Sjæl efter Døden«⁶⁷ som værende lig åndløshedens verden i »de store Stæders Østergader« og dels psykologisk som lidenskabens verden inde i menneskesjælen med rester af begær og nag. Det er egoismens verden, hvor man søger livets kerne i sig selv for »efter Slangens Ord, at blive selv som Gud«. Ingen, selv ikke de største ånder, kan her sige sig fri. Afdøde vedgår da også ærligt, at han har været egoist fra vuggen.

Tredie afsnit: Sjælen ser tilbage på sit livs egoisme, som han først efter døden kan forstå rækkevidden af, fordi forstanden udvides i de dødes

rige, så man her – som forstørret i et mikroskop – kan se menneskelivets dobbelthed: den krævende egoisme blandet op med en anelse om paradiset. Det er en tanke, Ingemann atter tager op i det ottende afsnit.

Fjerde afsnit: På usynlige tanketråde vender afdøde tilbage til jorden for at hente, hvad han som uforkrænkeligt kan medtage til evigheden – ikke blot af godt, men også af hvad han allerede fra barndommen har begået af uret.

I dette afsnit demonstrerer Ingemann atter sin så ofte udtalte afsky for Apostolicums ord om »Legemets Opstandelse«. Afdøde skriver (Tankebreve s. 19):

Jeg seer forundret mange fromme Sjæle,
 Som end ved deres Grave dvæle,
 For der at finde Spiren til den Krop,
 Hvormed de vil paa Dommedag staae op.
 Hint »op af Grav« forstod de kjødeligt,
 Som var det visne Blad udødeligt,
 Og som ei hele Verden var den Grav,
 Som Alt, hvad Aand er i, skal opstaae af,
 Mens Kjærneløse Skal, man saaer,
 saalidt som nogen Sten opstaaer.
 Paa Ligenes Opstandelse de troede;
 De søgte Roden, hvoraf Legemslivet groede,
 I Støv og Vand og Luft. Endnu de drømme
 Om det Forraadnedes Bevarelse
 Og det opløste Kjøds Forklarelse,
 Skjønndt alt Udødelighedslivets Strømme
 Ombruse dem, skjønndt, uden Kjød og Blod,
 I Mellemriget alt de har sat Fod
 Og alt personlig see og høre
 Og føle Kræfterne, som mægtig røre
 Sig gjennem Verdensaltet. – Det er Vanen,
 Som fulgte dem paa Støv-Filister-Banen:
 Den gamle Kjødets Orm end spøge i dem;
 Fra den kan Aanden ei endnu befrie dem,
 Den Orm kom jeg udover.

Femte afsnit: I sin venden tilbage til jordelivet er sjælen nået til studenterårene. Han mindes mødet med en gammel ven og skolekammerat i »en stor Apostels Stræde«⁶⁸, og han takker nu vennen for den tålmod,

hvormed denne som tilhører havde fulgt hans gengældte, men dog ulykkelige kærlighed til en pige, hvis bryllupsdag med en anden allerede var fastsat, da han traf hende. Ingemann var stærkt præget af romantikkens nyplatoniske eros-dualisme: de elskende, som er hinandens udvalgte, kan ikke få hinanden i dette liv og i kødet, men de bringes til at indse, at en sådan forening er uden egentlighed, og de søger ofte døden som den magt, der kan skille dem hver især fra deres kroppe for at forene deres sjæle. Denne eros-dualisme var stærkt fremtrædende i Ingemanns ungdomsdigtning, f.eks. i sørgespillet »Blanca« (1815) og ganske særligt i »Varners poetiske Vandringer«⁶⁹, hvor Varner ved et kys »drikker Døden« af den elskede, men dødssyge Maries læber. De elskendes sjæle hører sammen ud over døden, selv om der aldrig har været talt et kærlighedens ord dem imellem. Det er en tanke, som Ingemann også fremfører langt senere i sit forfatterskab, i det historiske digt »Dronning Margrethe«. Stille og uudtalt elsker dronningen og abbed Johan i Sorø hinanden. Da abbeden er død, knæler dronningen ved hans lig:

»Siig nu, Alverden, hvad du vil!«

– Udbrød hun, knust i Smerte -

»Nu hører denne Sjæl mig til« -

Hun sank til Munkens Hjerter⁷⁰.

Med hensyn til Ingemanns eros-dualisme kan der i hans digtning efter 1819 ligge selvbiografiske træk. Ingemann skildrer fra nu af ofte som f.eks. i novellen »Moster Marie« (1820) en mand, der er splittet mellem to kvinder. Mest kendt er måske romanen »Valdemar Sejre«, hvori kongen er splittet mellem sin troskabspligt over for sin trolovede, prinsesse Dagmar, og sin lidenskab for prinsesse Berengaria, som han først har truffet, efter at trolovelsen med Dagmar var indgået. Moralsk bunden til Lucie Mandix, med hvem han havde været forlovet siden 1812, forelskede Ingemann sig på Italiensrejsen 1819 – tilsyneladende gengældt – i Maria Bügel⁷¹, der i hans digtning fra rejsen optræder under navnet »Valdborg«⁷².

Som den afdøde brevsriver ikke kunne få Helene, fordi hun var forlovet med en anden, kunne Ingemann ikke få Maria Bügel, fordi han var forlovet med Lucie Mandix, med hvem han giftede sig i Hyllested kirke den 30. juli 1822 efter en uge tidligere at være blevet udnævnt til lektor ved Sorø Akademi.

I Tankebreve synes Helene at fremvise mange ligheder med Lucie Mandix, hvis betydning for hans åndelige udvikling Ingemann altid

med tak ser tilbage på og fremhæver. Denne tak gennemsyrrer »Svane-sang« – Ingemanns digte til hendes 70-årsdag 19/2 1862⁷³, og han havde også husket hende i hans tak til sine venner i Danmark 28/5 1859. I tredje strofe fremhæver han heri sin hustru og hendes betydning for ham:

Som Færgemand med freidigt Sind jeg sad
Ved hendes Side, i hvis Blik jeg saae
Hvor Lykkens Ø og Paradiset laae⁷⁴.

Sjette afsnit: Her på sin åndefærd tilbage til det jordiske genser den af-døde sjæl sin elskede, der sidder med hans portræt og drømmer om hans tilværelse i den evige salighed. Med denne scene som udgangspunkt vender Ingemann tilbage til temaet fra andet afsnit: Vi går ikke lige fra død til evig salighed. Evigheden befinder vi os også i, mens vi lever vort menneskeliv, og den her påbegyndte udvikling fortsætter i »mellemtiden«, før saligheden kan erhverves. Livstråden spindes videre efter døden (Tankebreve s. 32f):

Hos Jer var Livets Traad, som Jorden grøn;
Her er den graa endnu; dog rosenrød og skjøn
Den bliver, efterhaanden som man stiger
Op mod de Morgenrødens favre Riger
Vi ogsaa her os glæde til.

Livets tråd med forskellige farver i forskellige faser hører til de metafo-
rer, Ingemann jævnligt gør brug af – f.eks. også i dette mindedigt af 21.
jan. 1855 over amtmandsfruen i Sorø, Juliane Vilh. N. C. Hoppe:

Hun gik af Natten ud til Sol og Glæde,
Hvor Livets Traad fremløber morgenrød;
– I Salighedens Hjem er ingen Død,
Og aldrig brister Kjærlighedens Kjæde!⁷⁵

Syvende afsnit: Da den i jordelivet påbegyndte udvikling fortsætter i mellemtilstanden, kan denne ikke bestå i dvælende passivitet, selv om den leves i helt anderledes, uendelige dimensioner end livet på jordplaneten. I mellemtilstanden er man ikke stedsbunden, og man bliver aldrig udsat for ubehagelig trængsel, fordi her er rigelig plads til »de Slægters Slægters Milliarder, der gennemgik ethvert Planetlivs Fængsel«. Befriet for jordiske behov kan man her forstå »det Negavtives

Herlighed«. I modsætning til jordelivets ofte kun samfundsmæssigt påtvungne selskab, kan man få lov at være ene, hvilket afdøde har valgt, da han kun føler trang til brevmodtagerens og først og fremmest den elskede Helenes selskab. Savner afdøde noget, er det farver. Dette udsagn fører tanken hen til de græske og jødiske dødsriger, der i myterne afmales gråt i gråt. Ingemann havde dog i første afsnit afvist al sammenligning mellem mellemtilstanden og disse dødsriger.

Afdøde har her i mellemtilstanden forgæves søgt Gud, men så langt som til Gud er han endnu ikke nået i sin udvikling.

Syvende afsnit er forsynet med to efterskrifter. I den første beder afdøde brevets modtager og Helene om at tænke på ham i hans ensomhed. I den anden lader Ingemann ham hugge ud mod en af sine yndlingsaversjoner: forestillingen om, at de døde til dommedag skulle være bundne til deres legemer i graven.

Ottende afsnit: Som Ingemann i aftensalmen »I fjerne Kirketaarne hist«⁷⁶ lader Gud se ned gennem stjernerne til de ensomme og forladte, lader han her den afdøde se ned til Helene gennem en stjernestråle. Hun er blevet enke og sidder nu og tænker på sine to afdøde og deres skæbne i det hinsidige. Hun læser i Johs. Åbenbaring og drømmer ud fra kap. 21's beskrivelse af det ny Jerusalem om paradiset herlighed. Hertil er brevsriveren jo endnu ikke nået, for også efter døden fortsætter i hver sjæl den kamp mellem løggen og sandheden, der er selve grundidéen i vort jeg – udviklingen af det gamle »kend dig selv«.

Ingemann havde fra sin tidligste ungdom erkendt og forstået, hvor splittet og sammensat menneskesindet er. Mennesket er ofte et bytte for direkte modstridende følelser. Vi kan på én gang være glade og bedrøvede, vrede og smilende, som Ingemann har skildret det i digtet »Bekjendelser«⁷⁷. Året efter »Bekjendelser« skrev Ingemann digtet om »De tvende Geister«, der under hele livsvandringen svæver over mennesket og søger at trække det i hver sin retning⁷⁸. I skæbnedramaet »Løveridderen« (1816) møder vi en jeg-splittet helt, der faretruende nærmer sig broder/søster-incesten, og som gennemlever fadermordet helt ud i den evige fordømmelse som en usalig sjæl, der må forblive på sine gerningers sted.

Den af romantikken farvede skildring af det splittede menneske hører ikke kun Ingemanns ungdomsdigtning til. Hans næsten dybdepsykologiske skildring af menneskets splittethed og dermed sammenhængende farlighed fortsætter gennem hele forfatterskabet, ikke mindst i de historiske romaner, hvor f.eks. Valdemar Sejr på én gang fremtræder som den krigsgale erobreren og den vise, fromme og retfærdige giver af Jyske Lov.

Ingemann slutter Tankebrevets ottende afsnit med at påpege, at vi som gudsskabte har udødeligheden i os, men at tankens kamp kan være lang og hård, om vi da ikke – som Helene – i troens bøn kan tilråbe Gud: »Fader, Fader kjære!«

Niende afsnit: Helene, hvem brevskriveren skylder alt stort og skønt lige til evighedsglimtet, dør nu også, og han søger fortvivlet hendes spor i »Mellemtidens Labyrinth«. Han skildrer hende som en »Dagmarsjæl«, der bad for alle – også for dem, der viste hende kulde.

Helene var i tro og kærlighed så højt hævet over ham, den egoistiske grubler, at han er bange for aldrig at møde hende. Han er begyndt at frygte, at han ikke blot er blevet genstand for den første, den legemlige død, men at han også vil blive genstand for den anden, den evige sidste død. Alle hans spørgsmål forbliver ubesvarede. Han føler sig som »Nemade og Eremit i Verdensaltets Rum«.

Ottende og niende afsnit kan indeholde selvbiografiske træk fra en religiøs gærings- og afklaringsfase i Ingemanns ungdom. I et digt fra denne periode »Kundskabstræet« kæmper tro og tør kundskabstørst med hinanden⁷⁹. Helene og hendes tro, der har lært ham alt »Skjønt og Stort« kan være et billede på Lucie Mandix og hendes betydning for den unge med tvivl og skepsis kæmpende Ingemann.

Tiende afsnit: Sjælen fortsætter sin angstfyldte søgen – dels efter Helene, dels efter saligheden. De i niende afsnit udtrykte tanker om angst for evig åndelig død gentages og uddybes. Den afdøde brevskriver prøver stoisk at forson sig med tanken om evig død⁸⁰.

Midt i disse overvejelser og oplevelser af undergang og tilintetgørelse skimter afdøde en lysning, hvorigennem det lyder: »Gud lever! – Gud er Kjærlighed!«. Hvor sjælen før var fyldt af gru, bliver han nu, ved at høre disse ord, fyldt af tryghed i forvisning om, at Gud lever og er ham nær.

Elvte afsnit: Sjælen føler stadig Guds nærhed, selv om paradiset endnu er lukket for ham. Han ser selverkendende tilbage på sit egoistiske jordeliv. Han havde gennemgående forholdt sig negativt og kritisk-nedgørende. Han havde endvidere været ganske materialistisk indstillet, indtil han mødte Helene. Ved mødet med hende skete der noget med ham, og nu uddybes den i niende afsnit påbegyndte beskrivelse af Helenes betydning for hans åndelige udvikling. Da de jo først efter døden kunne forenes uden brøde (jvf. femte afsnit), har han skjult sit livs tomhed bag »mandig Udad-Stræben« og »stoisk Dyd«. Han var m.a.o.

fremtrådt som en af romantikkens splittede romanhelte med sorg i hjertet bag en checket facade.

Når Ingemann i dette afsnit skildrer et menneske med en kritisk og negativ holdning, er det ikke sikkert, at det blot er en upersonlig beskrivelse. Det kan også have personlig relation til hans hårdeste kritikere eller til det negative sind, de kaldte frem hos ham selv. Blandt dem, der har parodieret og kritiseret Ingemann kan særligt fremhæves: J. L. Heiberg (1791-1860), Peder Hjort (1793-1871) og Chr. Molbech (1783-1857).

Allerede 1817 havde Heiberg søgt at latterliggøre Ingemann ved i komedien »Julespøg og Nytaarsløjer«⁸¹ at karikere digtet »Varners poetiske Vandringer« og dramaet »Blanca«.

I »Tilbageblik paa mit Liv og min Forfattervirksomhed« har Ingemann betegnet Peder Hjort og Chr. Molbech som sine opponenter og antagonist⁸².

Peder Hjort blev 1815 på Molbechs opfordring medarbejder ved det af denne redigerede månedsskrift Athene. Heri skrev Peder Hjort 1815-17 nogle ret sønderlemmende anmeldelser af den unge Ingemanns forfatterskab. Hjort fandt, at Ingemanns digtning manglede objektivitet, at den savnede naturlighed, at allegorierne ofte tog magten fra digteren. Hjort konkluderede, at Ingemanns digte og dramaer i høj grad var overvurderede af læsere og teaterpublikum. Der var derfor et ret belastet kollegaforhold mellem Ingemann og Hjort, der var lektor i tysk sprog og litteratur ved Sorø Akademi 1822-49⁸³.

Molbechs nedsabling af den historiske roman »Erik Menveds Barn-dom«⁸⁴ blev dog dråben, der fik bægeret til at flyde over og kaldte de farlige og negative følelser op til overfladen i Ingemanns sind. Han gav med barsk og bister satire sin bitterhed luft i eventyret »Huldregaverne« (1831)⁸⁵, som han i et brev af 21/4 1831 til H. C. Andersen betegnede som »en selvbefriende Explosion«⁸⁶.

Tolvte afsnit: I dette afsnit forstummer enhver form for samtidssatire til fordel for en kristen homiletisk tone. Nu er det salmedigteren Ingemann, der træder frem. Afdøde føler sig sønderknust, fordi han nu ikke længere skuer Guds styrkende hånd, men han erkender, at han selv har lagt sin fortabelses grundsten. Han beder nu uden håb, som kun den fortabte kan bede. Da han ser op fra sin sjæls mørke, ser han lyset fra Golgatha. »Det er fuldbragt« (Johs. 19,30). Kristi blod forvandler sig til en purpurkåbe, der skjuler såvel hans egen som alle verdeneres brøde, og han forstår, at den uendelige kærlighed har bragt fred – også til dødens skyggers land.

Trettende afsnit: Her møder vi det i romantikken almindeligt anvendte billede af jordlarven, der i døden udfolder sine sommerfuglevinger⁸⁷. Brevskriveren er nu ikke længere »Eremit iblandt de Døde«, men møder andre menneskenaturer på udødelighedslandets bro, og han mindes sin barndoms tro på en himmelstige⁸⁸. Kærligheden i afdødes sjæl, der tidligere kun omfattede Helene og brevmodtageren, udvider sig nu til at omfatte alle sjæle.

På baggrund af Ingemanns forestilling om, at andre planeter end »jordplaneten« er beboede, lader han nu brevskriveren se sjælene fra de forskellige planeter komme vandrende som pilgrimme med »lyse Banner tegn«⁸⁹.

Blandt de vandrendes skarer er mange lærde vismænd og dybsindige forskere, der har erhvervet dennesidig »Udødelighed« og »evigt Navn i Eftermælets Pris«. De må dog fare »Udødeligheds Bro« forbi, fordi de i deres jordeliv har manglet »Kjærligheds Undertro« og kun har villet gå tankens vej.

Blandt disse lærde var fysikeren H. C. Ørsted (1771-1851), hvem Ingemann i »Tilbageblik paa mit Liv og mit Forfatterskab« har nævnt blandt sine antagonister⁹⁰. Ørsted redigerede sammen med bl.a. Heiberg og Molbech »Maanedsskrift for Litteratur«, som Ingemann kaldte »Maanedsskrig imod Litteratur«⁹¹. Med det i elvte afsnit omtalte eventyr »Huldregaverne« ville Ingemann mere end blot få luft for sine aggressioner. Han ville også drage en lanse for den poetiske idealisme over for den empiriske realisme, og han følte sig i den forbindelse totalt misforstået af Ørsted, da denne angreb ham for at være »Fornuftshader og Videnskabsfjende«⁹².

Trettende afsnit slutter med, at brevskriveren, der her synes at fremtræde som Ingemanns alter ego, ryster bitterheden af sig, fordi han nu atter ser Guds vinkende hånd.

Fjortende afsnit: Afdøde ser sjæleskarer, der gennemfarer de dødes rige uden mål og vej, fordi de endnu ikke har skimtet Guds hånd, der dog er dem nær. Herefter følger en beskrivelse af det tryghedsunivers, som vi kender fra Ingemanns morgen- og aftensalmer. »For alle Sjæle Veien er beredt«, skriver Ingemann og fremhæver Guds almindelige frelsesvilje, selv om han må erkende, at alle disse spørgsmål fortsat befinder sig i det gådefuldes dimension. Ingemann genoptager (jvf. ottende afsnit) tanken om den mennesket iboende dobbelthed. Han tegner et billede af det materialistisk sindede menneske, der drages nedad for at genopbygge det tabte jordeliv, mens det samtidig drages opad af en ubevidst længsel⁹³.

Som afdøde i trettende afsnit blandt skarerne så de lærde og viise, ser han nu fyrsterne og heltene. Disse glemte også ofte at tænke på den sande udødelighed, fordi de var helt optaget af tanken på den falske jordiske udødelighed bestående af pompøse gravmonumenter og mugne mindeskrifter.

Efter at helteoptøget har passeret, ser den afdøde brevskriver kunstnertoget skride frem i apollonisk sollysskær. De har bragt skønhedslivet og evighedslængslen ned på jorden, men selv herover ligger tomme skygger, fordi de har villet nå livets liv ved egen kraft.

Kunstnerskaren efterfølges af en kirkelig skare, der drager frem under korsets tegn. Skønt skaren rummer paver med nøgle til himmel og helvede, brister himmelbroens buer under mange af dem, fordi deres tro har været død, og med en sådan når man ikke fredens regioner uden gennem en lang bodstid. De sande troende farer derimod i et strålehav hen over himmelbuerne. De har vundet evighedslivet, fordi de holdt fast ved troen på det, skønt de ikke kunne skue dets skjulte tråde.

Femtende afsnit: Man fornemmer i dette afsnit, at Ingemann har læst og ladet sig inspirere af Dantes guddommelige Komedie, så hjemmevant som han her bevæger sig i det hinsides forskellige afdelinger⁹⁴.

Dette afsnit er den sidste tanketråd, som afdøde sender til sin gamle planet. Nu er det hinsidiges gåde løst for ham, for han har fået lov at se ind i paradiset. Før det kom så vidt, måtte han dog først vende blikket nedad mod dødsrigets dybder, hvor den døde tro og gudsfornægten huserer sammen med had, nag, hovmod og begær. Hernede er løgnens drot sat i forvaring til undergangens sidste frist. Hvad afgrundsdybet forfærdeligst indeslutter, forblev skjult for brevskriveren, men han så dog Kainsslægten med morderblik, Nero- og Judastyper og menneskenaturer, i hvilke slangen og aben blandede sig, mens de forbandede sig selv og deres ophav – altså det splittede menneske i højeste og uhyggeligste potens. Mens alt håb lades ude i Dantes helvede⁹⁵, er der håb hos Ingemann. Han kan ikke slippe troen på Guds almindelige frelsesvilje. Selv hernede i forfærdelsen, hvor det brænder og sortner, og hvor der kæmpes uden hvile-fred, vil Guds ord engang sprænge murene og bringe lys til blinde tanker og vinger til bundne sjæle, blandt hvilke afdøde genkender flere, han har kendt og hadet. Nu er hans had slukt, og han beder for dem alle.

Da brevskriveren fra dybet atter ser opad, ser han det med »Guddomsseglet« prægede kærlighedsland, som han altid har drømt om, men som han hidtil ikke har kunnet nå. Her i al denne fryd og harmoni udvikles hans menneskesyn, og han ser, at mennesker, som han tidligere ik-

ke har regnet for noget, nu langt har overfløjet ham, fordi de uden krav på eftermæle har levet et stille liv i tro, håb og kærlighed.

I det følgende skildres helgener og martyrer, der vandrer gennem høje palmeskove⁹⁶.

Brevskriveren er nu nået til det højeste trin i mellemtilstanden, hvor man afventer »den sidste Dag af alle Dage«. Han beskriver dette trin som et fredfyldt højland, »Hvor skyggelivets Ørk er lagt tilbage«. Det er et Sted, hvoraf man i jordelivet kun har kunnet se en afglans i et gådespejl⁹⁷.

I sin jordiske egoisme, hvor den afdøde kun elskede een, Helene, havde han forestillet sig den hinsidige lykke som et tosomhedens kærlighedspaulun. Nu forstår han, at det er et fredspaulun for alle, »som elske ham, der først har elsket alle«. Det er den evige himmelske kirke med plads til »alle Verdens frelste Sjæleskarer«, der venter på den evige salighed.

Afdøde ser det ubeskrivelige: selve Gudmennesket Jesus i en glans, som hans øje endnu ikke tåler, og han segner ned – blændet, men med hellig ro i sjælen. Han folder sine hænder i en bøn, der bliver til »Lovsang om den evige Forsoner«, og som klinger sammen med andre »frelste Sjæles Tak og Pris«. I millionernes jubelkor genkender brevskriveren både sine forældres og Helenes stemmer. Helene er ham nær. Hun beder for ham, og deres sjæle smelter sammen »i Livets Liv i Lys af Aandeflammen«, alt imens de venter på den evige salighed.

Brevskriveren sender her til sidst en afskedstanke ned til jorden fra »Himmelstige-broens første Trin«, hvorfra hans sjæl har set ind i paradiset, og hvor han har lært, at vi som børn må opfostres i mellemtilstanden, for at vi kan blive salighedsmodne. Ingemann afrunder sit »læredigt« om mellemtilstanden med disse linier, hvori han bekender sin faste Kristus-tro:

Som Børn vi skal paa Frelserarmen vugges,
Før Kjærlighedens Paradis vi naae!

Som tidligere nævnt fulgte der næsten en »programerklæring« med, da Ingemann sendte sine Tankebreve til fru Rosenørn, der takker i et brev af 21/10 1855⁹⁸.

Mellemtilstanden har tidligere været diskuteret Ingemann og fru Rosenørn imellem, for hun skriver i dette takkebrev, at hun finder digtet smukt, selv om hun, som han ved, ikke tror på hans poetiske mellemtilstand. Det må antages, at fru Rosenørns tro vedr. dom og liv i det hinsidige har nærmet sig dronning Caroline Amalies, som hun omtaler længere hende i brevet.

Om dronningens reaktion på Tankebreve skriver fru Rosenørn i dette takkebreve:

»Hendes Majestæt Dronningen har med stor Deeltagelse ladet sig forelæse Deres Tankebreve. Jeg skulde overbringe Dem Hendes Tak for Tilsendelsen. Hos Hende fandt især den Forestilling megen Indgang, at Tanken efter Sjælens Adskillelse fra Legemet, skal gaae tilbage og ligesom opsøge sine gamle Veie og Afveie«.

Om dronningens tro på den lutherske lære om retfærdiggørelse ved tro alene⁹⁹ skriver fru Rosenørn videre:

»Dronningen nærer ellers i sin christelige Troe, endnu fastere end jeg, den Overbeviisning, at der ikke vil blive Sjælen afkrævet Regnskab, hverken for Ord eller Handlinger, naar vi grundigen have tilegnet os Jesu Christi frelsende Forsoning. Denne Troe kan, efter min Mening, bane Vei for en forførelig Tryghed; men jeg haaber, at Dronningen i sit troende Hjertes Uskyld, vil kunne bære den ustraffet«.

I sit svarbrev af 24/10 1855¹⁰⁰ tager Ingemann begge de i fru Rosenørns brev berørte emner op: såvel spørgsmålet om en mellemtilstand som spørgsmålet om retfærdiggørelse ved tro.

Om mellemtilstanden skriver Ingemann, idet han fremhæver dens nødvendighed for dem, der ikke har haft mulighed for at møde evangeliet:

»Naar De siger, at De ikke troer paa en Mellemtilstand, mener De vel derved kun den mørke eller taagede Skyggeside af den første hinsidige Tilværelse, hvoraf Paradiset kun staaer for Dem, som det sande forjættede Land; men selv dette Paradis, hvor Herren selv lovede den troende Røver at være med ham – og hvor vi i Jesu eget Hadesbillede om den rige Mand see Lazarus i Troens Hvileland (»Abrahams Skjød«) – hører jo med til det Sjælens Mellemtilstandsrige, som nødvendig maa være til og vedvare til Dagenes Ende – til den sidste store Forklarelsens Dag, naar Gud er »Alt i Alle«. For de Sjæle, der uden Tro forlade Jorden og for dem der forlod den før Christus blev Menneske, maa der jo ligesaa nødvendig være en Overgangstilstand, hvori de kan optages blandt de troende, inden den retfærdige Dommer vil og kan dømme deres Villie og Stræben – og heri synes mig ligger Nødvendigheden baade i en bælgmørk og en skyggeagtig Sphære paa Veien til det Paradis, hvor selv de frelste Sjæle gennem en efter vor Maalestok vist uendelig Udviklings-Sphære skal nærme sig til Forklarelsens Paradis (hvad Skriften kalder Himmerige, Guds Paradis, Herlighedens Rige). See saaledes mener jeg vi nødes til at troe hvad der er nødvendig Forudsætning for og Følge af Det, der allerklarest er os aabenbaret«.

Hvad angår spørgsmålet om retfærdiggørelse af tro, erklærer Ingemann, at han holder med dronningen, og han henviser til, hvad han selv, ud fra Johs. 5,24¹⁰¹ har skrevet i sin Confirmations-Gave (side 45):

Jeg flyver fra Død og Grav og Dom
Til Livets evige Kyst!

Selv om Ingemann måske var skuffet over fru Rosenørns manglende forståelse for og tro på en mellemtilstand, holdt såvel deres personlige venskab som deres brev- og tankeudveksling – også om Tankebreve.

Ingemann plæderer fortsat for sin mellemtilstand i et nytårsbrev af 2/1 1856, hvori han takker fru Rosenørn for hendes mangeårige venskab og for hendes altid kærlige modtagelse af det, der er strømmet fra hans pen:

»Ikke engang med min »Afdøde« gjør jeg en Undtagelse; thi vilde De end Intet vide af hans Skygge-Mellemtilstand, som Dem og Deres Aand uvedkommende, saa er jeg dog vis paa, De har fulgt hans endelige klarede Blik udover Vildfarelsens Skyggeverden til »Troens Hvileland«, det Paradis, hvor alle Guds Børn skulle mødes i Kjerlighed og Fred og hvor Gudsbilledet i vore Sjæle skal udvikles til Forklarelsens store Morgen«¹⁰².

Trods »teologisk« uenighed holdt Ingemanns venskab med fru Rosenørn, og det samme gjaldt forholdet til H. C. Andersen, der heller ikke kunne tilslutte sig alle de i Tankebreve fremførte synspunkter. Under et af H. C. Andersens mange besøg hos Ingemann gav Ingemann ham 27/9 1855 sin nye bog »Tankebreve fra en Afdød«, som Andersen i følge sin dagbog straks gav sig til at læse¹⁰³. Denne læsning tog ham fjorten dage. Andersen tog Tankebreve med hjem til København, hvorfra han 10/10 1855 omtaler bogen i et brev til sin gode veninde Henriette Wulff¹⁰⁴:

»Litteraturen har heller intet Nyt; det Eneste er en Bog af Ingemann: »Tanke-Breve fra en Afdød«, der ere skrevne med Friskhed og Ungdom; men de ere mig næsten for friske, og den baggesenske Tone klinger mig fremmed hos den dybe, kjærlige Ingemann. Dog, Bogen har meget fortræffeligt; kun smelter den ikke sammen med min Tanke om Overgang fra Død til »evigt liv«, som det kaldes«¹⁰⁵.

Det ligger uden for denne artikels rammer at komme ind på en nærmere gennemgang af H. C. Andersens tanker om livet efter døden, der i store dele af hans forfatterskab primært fremtræder som en udligning af jordisk uretfærdighed.

Læser man f.eks. H. C. Andersens historie »Flyttedagen« fra 1866, der handler om dødens store flyttedag, møder man en langt mere streng og alvorlig evighedskonsekvens af menneskers handlinger end i Ingemanns Tankebreve.

H. C. Andersen brød sig efter brevet til Henriette Wulff at dømme ikke om Tankebreves friskfyragtige tone, som Ingemann i forordet havde bedt sin læser om ikke at lade sig mislede af.

11/10 1855 skriver H. C. Andersen lidt hyklerisk-diplomatisk til Ingemann og roser hans »Ungdoms-Friskhed«, men tilkendegiver sin uegnethed vedr. »Mellemtilstanden« og vedr. digtets afstandtagen fra vær-dien af jordisk berømmelse, som den berømmelsesglade H. C. Andersen mener, at Ingemann undervurderer. Mens Ingemann sætter tro over viden, vil Andersen forene dem og stille dem lige. Andersen ville dog nødigt såre sin gamle ven. Han ville for at undgå misforståelser fore-trække en samtale om bogen, som han takker for, og som han lover at genlæse og så vende tilbage til.

»For et Par Dage siden endte jeg første Læsning af »Tankebreve«; men ikke før idag har jeg Ro nok til at skrive Brev og bringe Dem min Tak. Hvad der i denne Digtning meest opfylder mig, og som jeg alt erkjendte i de faa Blade, jeg læste i Sorø, er den særdeles Ungdoms-Friskhed, hvormed det Hele er skrevet; jeg vilde have troet, saae jeg ikke Deres Navn, at det var af en ganske ung Forfatter, det vil sige: »sjæle-ung«! Den baggesenske Grund-Accord, De strax har anslaaet, klang mig under Læsningen lidt for længe; men da den dybere, mere fulde Tone naaede til mig, forstod jeg det bedre. Hvad der ellers li-gesom kjølner noget min Glæde ved dette nye Digterværk, er noget Personligt hos mig; min Forestilling om »Mellem-Tilstanden« er anderledes, end De heelt giver den, og De veed, man veier og maaler efter sin Anskuelse. Jeg vil ikke, at Resultaterne af Videnskabens og Poesiens store Karavaner maae, som Sandet i Timeglasset, Green for Green for-svinde; vel er vor Gjerning ligeoverfor Gud »Intet«; men jeg tænker mig, at det: (at) Aandens Dygtige have aabenbaret sig paa denne Jord, maa, naar denne selv veires hen, blive det Lysende, som evigt minder om, at den engang var! Misforstaa mig ikke! Jeg føler og forstaaer den Storhed, den Verdens Opfattelse, der herligt afspeiler sig i Deres Indre, og som Tusinder ville og maae kunne opfyldes (af) og beriges ved; men mit »Hades«, naar jeg ret tænker mig et saadant, bliver efter det Glar, jeg seer igjennem, noget anderledes. Dette er nu sagt efter første Gang at have læst Bogen; jeg taler kun om min Stemning, den, jeg nu er bragt i. Dog, selv under denne, idet jeg seer hen til Digteren, der gav mig dette nye Værk, har jeg en stor Taksigelses-Sum til ham, idet jeg, betragtede Alt, hvad han bragte, seer her en ny, frisk Aabenbarelse af hans Muse. Det var bedre at tale mundt-ligt; der kan man bedre klare enhver mulig Misforstaaelse; det skrevne Ord faaer saa let Klang af den Stemning, hvori det læses! Dog, Deres er venlig og god; Tak for, hvad De gav! snart læser jeg Bogen igjen og kommer tilbage til den«¹⁰⁶.

Som Ingemanns brev til fru Rosenørn i forbindelse med fremsendelse af Tankebreve kunne læses som en programmerklæring for digtet, kan Ingemanns svar 13/10 1855 på Andersens brev af 11/10 1855 læses som en forklarende uddybning af Tankebreve. Med hensyn til Andersens kritik af den humoristiske tone forklarer Ingemann denne som et udtryk for den afdøde brevskriver, der var et splittet menneske, der søgte at skjule sorg og forladthedsfølelse bag en humoristisk maske. Med hen-

syn til værdien af kunst og videnskab fastholder Ingemann, at disse kun kan tillægges »evighedsværði«, når de har rod i Gud og kærligheden. Uden denne rod hører de kun jorden og tiden til – ikke evigheden. Ingemann fastslår videre, at han her i sit »Hadesdigt« kun har beskæftiget sig med »det første Trin af Broen eller Himmelstigen til Mellemrigets lyse Side«, hvortil man dog ikke kan nøjes med en »abstract Gudsídee«. Man må have en levende tro på Kristus. Dette mener Ingemann også, at Andersen vil forstå ved den bebudede genlæsning:

».. Naar den først anslagne, humoristiske Accord klinger Dem for længe, forklarer jeg mig det af, at De har beholdt den i Sjæle-Øret fra De var her og allerede fornåm den; den varer ellers ikke længer, end til min Afdødes Stemning slaaer over i, hvad der snarere kan kaldes hans Sjæls Grund-Accord – Følelsen af at være en gud- og menneskeforladt Eremit i Verdensrummet. Tonen i den Humor, hvormed han gennem hele sit første Liv har skjult Harmen og Smerten i sit Indre, er ikke tilfældig; jeg har tænkt mig et Baggensensk Element i hans Personlighed, men i en dybere Natur.

De store Aande-Karavaner, der drage ham fordi ved Overgangen (»Himmelstigebroen«) fra Skyggeriget til Hadesparadiset, og som han først kan see, naar den store Kjærlighed er vaagnet i ham, disse Aande-Grupper saavel af den navnløse og hvad man kjærlighedsløst kalder aandløse Masse, som af de største Heroer, baade i Videnskab, Konst, Poesie og Verdensbedrift, men i hvis Liv og Videnskab den slumrende »Evighedsnatur« endnu tier (see Side 108) – de tilhøre endnu Skyggeverdenen. Al den Storhed og Dygtighed, som uden guddommelig Rod og Kjærlighedsfyldte dog kun er verdslig og hedsensk (see Pag. 100 Lin 6), tilhører Verden og har kun der sin Betydning. – De Aander, der i Hadesriget kun dvæle derved og see tilbage derpaa – glædes ved en skyggeagtig Gjentagelse af det Forsvundne. Selv Mindets Glands og Ihukommelsens Storhed er i denne Sphære kun Tids-Udødelighed. Til Evigheds-Udødeligheden er selv Hadesparadiset kun Veien og Overgangen gennem utallige, aandelige Stadier. Det lysende i os selv, som skal følge os derigennem, er det evig Guddommelige og evig Sande, der gennem alle Tilværelsens Regioner skal udfølge sig i Liv, Tanke, Bedrift og Personlighed, men den smaalige Verdenskundskab maa tabes i Beskuelsen. – Om Jordens og hele Verdens Undergang og vort Forhold til Gud ved Tidernes Ende, er her ikke Tale endnu. Jeg kommer i mit Hadesdigt kun til det første Trin af Broen eller Himmelstigen til Mellemrigets lyse Side. Men selv for at komme til dette første Trin maa min Egoist gennemgaa alle Gradationerne fra abstract Gudsídee til levende Gudstro – fra Syndsbevidsthed til Christusbevidsthed, Forsoning, evigt Haab, Kjærlighed og Tro; dog, hvis De læser Digtet endnu engang, vil De sikkert tydeligt see min hele Beskuelse; om De saa vil stemme med den eller ei, er et andet Spørgsmaal. Hvad der, udenfor den reent æsthetiske Betragtning, her er Hovedsagen, er at sætte den store Aandekikkert i Retning af det Hinsídigte. Og nu maaske meer end nok om denne min nyeste fixe Idee! thi saaledes kan vi nok altid kalde, hvad der sidst i en Produktion har opfyldt os«¹⁰⁷.

H. C. Andersen genlæste som lovet Tankebreve og erklærede i et udglattende nytårsbrev (21/12 1855), at han nu bedre forstod og værdsatte digtet:

».. Deres »Tankebreve« har jeg nu anden Gang læst og maaskee rigtigere læst end første Gang; da stillede jeg Digtningen ganske efter min Opfattelse af Ideen, istedenfor ganske at hengive mig til den; det har jeg nu gjort og nydt og forstået bedre. De vil imidlertid erindre, at jeg var saare glad i Meget; nu er det Hele mig klarere, og jeg kan endnu fuldere udtale min Tak. En Digter skal man læse mere end een Gang; det første Indtryk er vel naturligt og sandt; men det rummer dog en stor Deel af vor egen Stemning og Anskuelse. Hvad der med Hensyn til Grundtonen klang mig først lidt for baggesensk, er ved den gjentagne Læsning blevet mig, hvad det skal og maa være«¹⁰⁸.

Da Ingemann udgav »Tankebreve fra en Afdød« blev han ikke mødt af de »kætterianklager«, han havde forestillet sig. Han blev i stedet mødt af »larmende tavshed«!

Berlingske politiske og Avertissement-Tidende annoncerer Tankebreve 19/9 1855, og i Fædrelandet nævnes Tankebreve blot uden nærmere kommentarer i den månedlige bogfortegnelse 2/10 1855.

I Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark har udgiveren, cand. theol. I. M. L. Hjort (1824-99) dog værddiget Tankebreve en kort anmeldelse 19/10 1855.

Hjort anmelder »Tankebreve fra en Afdød« som et digt, der slutter sig til »Rækken af de apokalyptiske Digte, hvormed vor Litteratur i de senere Aar er blevet beriget (J. L. Heiberg, en Sjæl efter Døden; F. Paludan-Müller, Adam Homo, Ahasverus)«¹⁰⁹.

Betegnelsen »apokalyptisk Poesie« blev 1837 lanceret af den senere biskop H. L. Martensen. Den tyske lyriker Nikolaus Franz Edler von Strehlenau Nienbsch udgav 1836 under pseudonymet Lenau digtet »Faust«, om hvilket Martensen 1837 skrev nogle betragtninger i »Perseus«¹¹⁰. Martensen betegner s. 105 digtet som »apokalyptisk Poesie« og trækker i den forbindelse en linie helt tilbage til Johs. Åbenbaring, Dantes Divina Comedia og Goethes Faustdrama.

Selv om Ingemanns »Tankebreve fra en Afdød« ikke kan stå mål med disse verdenslitteraturens storværker, kan digtet dog med fuld ret betegnes som »apokalyptisk Poesie« fordi dets hele handling udspiller sig i det hinsidige.

I forordet til Tankebreve har Ingemann påpeget, hvordan man ofte har valgt at camouflere sine synspunkter og sin samtidssatire som »Meddelelser fra Aandeverdenen«. Udover de i Ugeskriftet nævnte apokalyptiske digterværker kan Ingemann fra sin samtid have tænkt på f.eks. Hertz »Gjenganger-Breve«¹¹¹.

Måske direkte inspireret af Martensens artikel i Perseus har Heiberg givet sin »En Sjæl efter Døden« undertitlen »En apokalyptisk Comedie«. I dette værk er samtidssatiren dog det bærende element¹¹².

Som »apokalyptisk Poesie« kan man også betegne den tolvte og sid-

ste sang af Paludan-Müllers hovedværk, den versificerede roman »Adam Homo«¹¹³, hvorfra Ingemann kan have hentet inspiration, selv om der er store forskelle i deres apokalyptiske visioner, hvoraf nogle af Paludan-Müllers forekommer langt mere bombastiske og håndfaste end Ingemanns.

Der er visse fællestræk i de to afdødes opvågner, men deres videre skæbne udvikler sig hurtigt i vidt forskellig retning. Efter døden vågner Adam Homo op i »nyskabt Form« (s. 449) og den afdøde brevskriver i »et nyt Gevant« (s. 7). Ingen af dem står endnu over for den store dommedag (s.450/s. 9), men over for den individuelle dom, der møder enhver efter døden.

Fra nu af bliver forskellene markante. Ingemanns afdøde brevskriver glider stille over i en modnende og udviklende mellemtilstand, mens Adam Homo dømmes til helvede efter en veritabel proces med aktor og defensor (s. 450ff).

Elskende kvinder går i forbøn for begge d'herrer, som Gretschen i Goethes Faust, men også i denne forbindelse er der store forskelle i Ingemanns og Paludan-Müllers digterværker.

Den afdøde brevskrivners elskede, Helene, der ikke kunne blive hans, fordi hun var forlovet med en anden, beder stille for og med ham i udviklingsprocessens slutfase (s. 96).

Adam Homos ungdomselskede, Alma, som han opportunistisk havde svigtet til fordel for den rige baronesse Mille, lægger sit nådebrev i hans nedtyngede vægtskål og fører ham ved sin hånd gennem »Purgatoriet«, gennem »Skjærsildsflammen« til det »himmelske Hjem« (s. 472ff).

Ingemann taler vel (s. 35) om »Mellemtidens Nat«, men aldrig om purgatorium og skjærsildsflammer. Hos Ingemann er det kun i åndelig forstand, at ormen ej dør, og ilden aldrig slukkes (s. 9). Den afdøde brevskriver renses og lutres ikke gennem flammer, men – som det hedder i digtets slutning – ved at neddykkes i kærlighedens dyb og vugges på Frelserarmen.

Både Ingemann (Blade af Jerusalems Skomagere lommebog 1833), H. C. Andersen (Ahasverus 1848) og Paludan-Müller (Ahasverus 1854) har ladet sig inspirere af sagnet om skomageren fra Jerusalem, der er dømt til evigt at vandre omkring, fordi han nægtede den udmattede Jesus hvile på sin trappesten, da denne bærende sit kors var på vej til Golgatha.

Af disse Ahasverus-digtninger er det kun Paludan-Müllers¹¹⁴, der med rette kan klassificeres som »apokalyptisk Poesie«. Opererer Paludan-Müller i dette drama med en mellemtilstand, forekommer den mere passiv end hos Ingemann – ja, den synes måske næsten at nærme

sig den af Ingemann forkætrede til dommedag varende passive sjælesøvn. I hvert fald forkynder Paludan-Müller her en lutrende mellemtilstand uden de voldsomme skærsildsflammer, som han skildrer i sidste sang af Adam Homo. Det går som i Ingemanns Tankebreve mere stilfærdigt til, og ligesom Ingemanns afdøde brevsriver til sidst finder hvile ved »at vugges paa Frelserarmen«, finder Paludan-Müllers Ahasverus fred, da han i Jesu navn lægger sig til hvile i en salig ånds grav.

I modsætning til Ingemanns digt, der udspiller sig i den endnu værende æon, befinder vi os i Paludan-Müllers drama ved verdens ende, hvis tegn og signaler, vi genkender fra Johs. Åbenbaring. Dramaets handling er i korte træk denne:

Ahasverus, den evigt vandrende jøde, der i sit sind er blevet kristen, har sat sig til hvile på en gammel forfalden kirkegård (s. 10), hvor han bliver vidne til forskellige materialistiske, selvtilstrækkelige menneskers morderiske adfærd. Med længsel ser han frem mod verdens ende, hvor også han endelig skulle kunne finde hvile. Han glæder sig (s. 44ff), da stjerner og planeter begynder at falde ned fra himlen bebudende, at verdensafslutningen nærmer sig, og lyden af basuner indvarsler dommedag (s. 75ff).

Ahasverus ser (s. 78ff) Pilatus komme frem fra en af de gamle grave. De to indleder nu en samtale – dels om Pilatus i rollen som Jesu dommer – og dels om, hvorledes Pilatus havde oplevet sit ophold i graven. Pilatus beretter (s. 84ff), at da han vakttes i døden, befandt han sig på et mørkt og ensomt sted, hvor han intet hørte og intet så, men hvor han oplevede en sjælssplittende, bestandig grublen over sine ord til Jesus »hvad er sandhed«¹¹⁵. Pilatus understreger (s. 86), at mindet ikke svinde i graven, så han til stadighed har måttet genopleve domsscenen fra Langfredag, der »under evig Angst mig Freden røved« (s. 90)¹¹⁶. Ahasverus afslører Jesu sande identitet (s. 90). Over for Pilatus frygt for at blive stillet for Jesu domstol fremhæver Ahasverus, hvad han selv har erfaret, »at Straf er Naade«, og at der derfor er håb i dommen (s. 93). Da basunen atter lyder, forsvinder Pilatus, og flere og flere skikkelser stiger frem fra gravene – nogle i fryd og andre i skræk (s. 94).

Op af den grav, hvorpå Ahasverus havde siddet, stiger en salig, kvindeleg ånd (s. 95), der går til gensyn med dem, hun havde kær. På Ahasverus spørgsmål om, hvad døden er, svarer ånden (s. 96), at det er en art passiv, drømmeløs, men lutrende søvn, hvor hun vidste, »at Noget med mig foretoges, at mod et Maal jeg droges, at sig mit Væsen klared, og en Forvandlings Virken jeg erfared .. og Kraft til evigt Liv i mig nu boer«. Med direkte adresse til Ahasverus, der fremtræder nedbøjet af alderdom og nød, siger ånden (s. 97):

»Frygt ikke denne Søvn – frygt ikke Døden! Før denne Søvn du sovet har til Ende, du en Opvaagnens Lyst ei faaer at kjende; Før under dette Dødens Bind du dækkes, du fatter ikke, hvad det er at vækkes for til en evig Glæde af opstaae«.

Mens basunen for tredie gang blæser de døde frem til dom, kryber Ahasverus ned i den salige ånds tomme grav, hvor han finder fred, da han lægger sig til hvile i Jesu navn (s. 100ff).

Efter at have klassificeret Ingemanns Tankebreve som hørende til i rækken af de nævnte »apocalyptiske Digte« skriver Hjort videre i sin anmeldelse:

»Uagtet Ingemanns Digt indeholder mange dybe Tanker og deilige Enkeltheder, hører det dog, efter Anmelderens Formening, til de mindre heldige Arbejder af den store Digter: dets Mangel paa poetisk Fylde og Anskuelighed, og dets abstracte reflections-mæssige Charakter, der gjør det særdeles tungt at læse, synes at antyde, at det mere er en Frugt af Tænkning end af umiddelbar poetisk Inspiration«.

Blandt Ingemanns efterladte papirer findes på Sorø Akademis Bibliotek et brev af 28/10 1855 til digteren fra slotspræsten i Hillerød, Johannes Galskiøtt¹⁷.

Galskiøtt fremhæver sin egen glæde ved tankebrevene, som han påpeger, må læses mere end en gang for ret at blive forstået. Han anskuer digtet som et »virksomt Opvækkelsesmiddel« for tankeløse sjæle, der kun kan kapere alvorlig livsfilosofi og fremtidstænkning, når disse spædes op med poetisk honning, og han betragter netop Tankebreve som en i »poetisk Klædebon« iført prædiken om Guds herlighed og om tilværelsens stadier i uadskillelig forbindelse med Guds retfærdighed. Dette kan også efter Galskiøtts mening klare begrebet om helvedstraffens evighed uden at støde an mod den regulerede ortodoksi.

Galskiøtt erkendte, at Tankebreve kræver flere gennemlæsninger, og ud fra hans, H. C. Andersens og egen erfaring vil jeg medgive Hjort, at det er et særdeles tungt digt at læse. I sin form er det sprogligt knudret, og i sit indhold fremtræder det som en sær blanding af satire og homili – en art litterær stilforvirring!

Selv om Ingemann i sit forord til Tankebreve havde skrevet, at digtet ikke prætenderer at fremtræde som et teologisk læredigt, synes det dog med Hjorts ord mere at bære præg af at være en »frugt af tænkning« end af den poetiske inspiration, der lyser ud af f. eks. morgen- og aftensangene. Tankebreve fra en Afdød skal heller ikke anskues som en frugt af spontan poetisk inspiration. Digtet skal snarere anskues som en frugt

af de i artiklen tidligere fremhævede tanker, salmebogsrevisionen satte i gang hos Ingemann – herunder også hans indvendinger mod dele af den ortodokse kirkelære.

Kultur- og religionshistorie bærer vidnesbyrd om, at der i ethvert menneske og i ethvert menneskeligt samfund er en forestilling om og en længsel efter det evige. Mennesket vil gerne se videre end til den empirisk konstaterbare død og hengiver sig derfor til alskens apokalyptisk tænkning, afspejlet i timelighedens kategorier.

Om enhver form for apokalyptisk tænkning vil vi måske i dag sige, at det er ønsketænkning, at det per definition er hypoteser fremsat i indikativ. Vi kan dog samtidig spørge os selv, om vi ikke herved har sat en dimension over styr – ikke mindst hvad angår sorgterapi og hvilen i en tryk følelse af slægtskontinuitet.

I romantikken synes den apokalyptiske tænkning incl. sjælenes hinsidige gensyn at fremtræde særdeles prægnant både inden for teologi, salmedigtning og skønlitteratur. Dette må antages at være en naturlig følge af romantikkens evighedslængsel og fremhævelse af sjælelig samstemthed.

Ingemanns Tankebreve fra en Afdød må såvel ud fra sit indhold som ud fra digterens intention med digtet anskues som en exponent for og et bidrag til senromantikens apokalyptiske tænkning.

Zusammenfassung

Der dänische romantische Dichter Bernhard Severin Ingemann (1789-1862) hat sich viel mit den Gedanken über das Leben nach dem Tode beschäftigt. Teile seiner Verfasserschaft sind geradezu als apokalyptische Poesie zu bezeichnen.

Aus Ingemanns Gedanken und Vorstellungen über das Jenseits fokussiert dieser Artikel auf:

1. Ablebten der buchstäblichen Auffassung der Auferstehung des Leibes.
2. Ablehnung der ewigen Verdammnis sowie eines bis zum Jüngsten Tag dauernden Schlaf der Seele und der Behauptung, dass jede Seele unmittelbar nach dem Tode in eine läuternde und entwickelnde Zwischenzustand hineintritt als Vorbereitung für die ewige Seeligkeit.

Zu 1.

Ein Kommissorium der Kirchenkommission vom 30. Mai 1854 erhielt Ingemann den Auftrag, die letzte Hand auf die Revision eines neuen kirchlichen Gesangbuches zu legen. In dieser Verbindung führte er ei-

nen regen Briefwechsel mit dem Bischof über Seeland, H.L. Martensen (1808-1884).

In einem Brief (7. Nov. 1854) an den Bischof nennt Ingemann es "eine dunkle Ecke der Kirche", dass viele Geistliche immer noch auf eine buchstäbliche Auffassung des Begriffes "Auferstehung der Leichname" bestehen.

In dem Brief weist Ingemann auf seinen eigenen versifizierte Katechismus vom selben Jahre "Confirmations-Geschenk. Begleitblätter zur Luthers kleine Catechismus" hin, in welchem er den geistigen Charakter der Auferstehung besonders betont hat.

Ingemanns Ablehnung der buchstäblichen Auffassung der Worte des Apostolicum über die "Auferstehung des Leibes" könnte teologisches Sprengstoff enthalten, weil diese Worte gerade zu der Zeit erneute Bedeutung erhalten hatte durch N.F.S. Grundtvigs (1783-1873) Hervorhebung des Glaubensbekenntnis/Taufbundes als "Das Wort aus des Herrn eigenen Mund".

Schon seit den ersten Tagen Ingemanns Verfasserschaft, gab Grundtvig ihm einen starken Rückhalt und war sein treuer Waffengefährte, wenn die literarische Kritik über ihn herfiel.

Der Abschnitt über "Die Auferstehung des Leibes" im "Confirmations-Geschenk", welcher Ingemann an Grundtvig gesandt hatte mit der Frage, wie Grundtvigs Ansicht über das Buch dachte, tat der langjährigen Freundschaft einen tiefen Abbruch.

In dem letzten bekannten Brief (7. Juni 1859) schreibt Grundtvig an Ingemann, dass er nicht mehr eine christliche Gemeinschaft mit ihm pflegen kann, weil Ingemann "Widerwillen gegen die Auferstehung des Fleisches empfindet" welche doch Teil des Gemeinschafts-Glaube der christlichen Gemeinde ist – und daran kann kein einzelner Christ etwas ändern.

Zu 2.

In dem "Confirmations-Geschenk" spricht Ingemann nicht nur seine Ablehnung der buchstäblichen Auffassung der "Auferstehung des Leibes" aus, sondern auch jedes Reden von einem bis zum Jüngsten Tag dauernden passiven Schlaf der Seele, indem er mit dem Worten "Lehrzustand der Seeligkeit" den Zwischenzustand als eine Lehr – und Entwicklungsphase der Seele beschreibt.

Ewige Verdammnis harmoniert bei Ingemann nicht mit dem Gedanken an Gottes Liebe und allgemeine Friedenswille (1. Tim. 2,4. Tit. 2,11.2. Pet. 3,9).

Ingemann bekennt sich eher, wie er in mehreren Briefen schreibt, zur Apokatastasis oder die Wiederherstellung aller Dinge (Apg.3.31).

In einer nicht gedruckten Handschrift hat Ingemann geschrieben, dass der Mensch bis zum Eintreten der Seligkeit, eine stufenweise Entwicklung durchmacht, wo das Erdenleben die erste Stufe bildet.

Im Gedicht "Holger Danske" (1837) schreibt Ingemann, dass die Möglichkeit besteht, dass wir das auf Erden nicht vollbrachte eventuell jenseits schaffen.

Alle diese Gedanken hat Ingemann in seinem grossen Gedicht "Gedanken-Briefe eines Verstorbenen" (1855) gesammelt und ausgelegt.

Im Vorwort zu diesen Gedicht weist Ingemann auf mehrere Theologen seiner Zeit hin (Lindberg, Maywahlen, Martensen, Güder), die alle von einem jenseitigen, läuternden und entwickelnden Zwischenzustand sprechen. Ingemann findet es von äusserster Bedeutung diese Lehre ans Licht zu bringen, weil eben diese Lehre "in unserer Kirche auf Grund der Scheu von Seiten der Reformatoren gegenüber des Fegefeuers der Catholiken" fast verschwunden ist.

Betreffend der unmittelbaren Übergang in den Zwischenzustand wird auf Jesus' Worte an den Räuber am Kreuze hingewiesen "heute sollst du mit mir im Paradies sein" (Lukas 23,43) und mit Hinblick auf den Zwischenzustand und die Möglichkeit einer Bekehrung und Entwicklung (oder Verstockung) wird in oben erwähnten theologischen Abhandlungen auf Pet.3,18-20 verwiesen, wo Jesu Niederfahrt ins Totenreich beschrieben ist, und auf seine Predigt an die dort verwahrten Geister.

Wie Ingemann im Vorwort schreibt, macht er mit den "Gedanken-briefen eines Verstorbenen" keinen Anspruch darauf eine theologische Lehre zu bringen – er hegt nur die Hoffnung, dass er mit der poetischen Form des Gedichtes, Licht in die dunklen Ecken der Kirche und der Dogmatik bringen kann.

Das Gedicht ist in seiner Ausdrucksweise sowohl satirisch als auch homiletisch.

Der verstorbene Briefschreiber ist eines plötzlichen Todes gestorben, während er dabei war, sich eine Zigarre anzuzünden, und als er im Tode "aufwacht", erfährt er, dass es ein Missverständnis ist, wenn man glaubt, gleich nach dem Tode selig zu werden.

Vielleicht vergehen Jahrtausende vom Todesaugenblick bis zum rechten Tag der Seligkeit. Man bringt mit sich alle seine selbstzüchtige und ungerechte Taten und muss erst durch eine Hölle geläutert werden, wo im geistigen Sinne der Wurm nie stirbt, und das Feuer nie erlöscht.

Der Verstorbene hat eine unglückliche Liebe durchlebt, die er jedoch

hinter einer kalten, kritischen und vorwärtsstrebenden Fassade verborgen hielt. Er hat als ein Egoist und Materialist gelebt, aber hier in dem Zwischenzustand, von wo er an einen Freund schreibt, hat er erkannt, dass das wirklich Wertvolle nicht der äussere Erfolg ist, sondern Nächstenliebe. Das stille, unbeachtete Leben, das ohne Ruhm und Berühmtheit in Glaube, Hoffnung und Liebe gelebt wird von sub specie aeternitatis grösseren Wert hat als "irdische Unsterblichkeit in Gestalt prunkvoller Grabmäler und muffiger Gedenkschriften".

Zu Ingemanns Zeit hat man sich viel mit dem Gedanken beschäftigt, dass Menschen sich nach dem Tode wieder treffen und sich im Jenseitigen wieder erkennen. Dieser Gedanke hat zweifelsohne grossen trauertherapeutischen Wert gehabt.

Die Vorstellung von dem jenseitigen Wiedersehen finden wir ebenfalls in den "Gedankenbriefen eines Verstorbenen".

Während der Verstorbenen im Zwischenzustand geläutert und entwickelt wird, stirbt seine Jugendgeliebte, und sie werden im Gebet vereinigt, obwohl ihr Bedarf an Läuterung und Entwicklung nicht so gross ist wie der seine.

Ebenfalls trifft er viele andere Personen aus seiner Vergangenheit und Gegenwart, die ziellos das Totenreich durchsauen, weil sie noch nicht die Hand Gottes erspät haben, welches ihm selbst in einem Verzweiflungsaugenblick zu Teil wurde, so dass er Ruhe und Sicherheit gewonnen hat. Er hat gesehen wie Christi Blut sich in einen Purpurmantel verwandelt hat, der sowohl seine Schuld wie auch die Schuld aller Welt verbirgt.

Bevor es ihm gestattet wurde, in das Paradies zu schauen, hat er in die Tiefen des Reiches der Toten gesehen, wo der Teufel in Verwahrung gesetzt ist, und wo Typen wie Kain, Judas und Nero sich aufhalten, aber selbst für diese Typen besteht eine Hoffnung.

Ingemann lässt den verstorbenen Briefschreiber den Zwischenzustand als eine "Himmelsleiter" schildern, von deren obersten Stufe man in das Paradies hineinschauen kann. Der Schluss des Gedichtes, wo er sich zu seinem festen Christus-Glaube bekennt, lautet

"Wie Kinder müssen wir uns auf dem Arm des Erlösers wiegen lassen, bevor wir das Paradies der Liebe erreichen."

In dem Freundenschar Ingemanns wurden die "Gedankenbriefe eines Verstorbenen" positiv aufgenommen, obwohl sein jüngerer Freund, Hans Christian Andersen (1805-75) fand, dass das Gedicht den Wert irdischer Ehre und Rühm verkennt.

Die literarischen Kritiker haben die "Gedankenbriefe eines Verstorbenen" totgeschwiegen. Einzige Ausnahme war eine Besprechung (19. Oktober 1855) in "Wochenblatt der Evangelische Kirche in Dänemark", worin das Gedicht als apokalyptische Poesie eingestuft wird, d.h. ein Gedicht dessen Handlung im Jenseitigen spielt.

In den "Gedankenbriefen eines Verstorbenen" hatte Ingemann, wie viele seiner zeitgenössischen Dichterkollegen, es vorgezogen, seine Botschaft als aus einer Geistlichen Welt stammend zu bringen.

Das Gedicht muss aus dessen Inhalt sowie mit Hinblick auf die Intentionen des Dichters als ein Exponent der spätromantischen apokalyptischen Denkweise betrachtet werden.

Noter

1. Bernhard Severin Ingemann. Født i Torkildstrup præstegård på Falster 28/5 1789. Død i Ingemanns Hus i Sorø 24/2 1862. Søn af sognepræst og provst Søren Sørensen Ingemann (1735-99) og Birgitte Swane (1751-1809). 23/7 1822 udnævnt til lektor i dansk sprog og litteratur ved Sorø Akademi. Konst. director for Sorø Akademi 1842-49.
2. B. S. Ingemann: Tilbageblik paa mit Liv og min Forfattervirksomhed fra 1811-1837. Et autobiografisk Udkast. Udgivet og ledsaget med en Efterskrift af J. Galskiøt. C. A. Reitzel 1863, s. 11 og 17.
3. Dansk Maanedsskrift. Aargang 1862. Første Bind, s. 183.
4. B. S. Ingemann: Digte med religiøs Tendens (Tankebreve fra en Afdød, Guldæblet, Blik paa det Første og det Sidste). Udgivne af J. Galskiøt. C. A. Reitzel 1865.
5. B. S. Ingemann: Digte i Udvalg med Indledninger af F. Rønning. Gad 1919, s. 193f og 197f.
6. NKS 1770° 2°, mindedigter over svigerinden Benedicta Maria Dorthea Elisabeth Kichebusch (1786-1848), der 12/1 1810 i Sct. Peders kirke i Slagelse var blevet viet til den ældste af Torkildstrup-brødrene Søren Laurentius Ingemann (1778-1813), sognepræst i Aarby ved Kalundborg.
7. Lucie Marie Mandix. Født i København 19/2 1792. Død i Ingemanns Hus i Sorø 15/1 1868. Datter af konferensråd Jacob Mandix og Margaretha Elisabeth Hvistendahl. Kunstmaler, elev af Lund, Eckersberg og Lorenzen. Udstillede i 1820-erne på Charlottenborg. Viet til Ingemann 30/7 1822 i Hyllested kirke. Vielsen foretoges af sognepræst T. M. B. Galskiøt, der var gift med en slægtning af Lucie Mandix (jvf. note 117).
8. 1. Tim. 2,4: »Gud, vor frelser, som vil, at alle mennesker skal frelses og komme til erkendelse af sandheden«. Tit. 2,11: »For Guds nåde er blevet åbenbaret til frelse for alle mennesker«. 2. Pet. 3,9: »Herren er ikke sen til at opfylde sit løfte, sådan som nogle mener, men han har tålmodighed med jer, fordi han vil, at ingen skal gå fortabt, men at alle skal nå til omvendelse«.
9. Ud fra bl.a. ApG 3,21 (»[Jesus] skal bo i himlen, indtil de tider kommer, da alt det genoprettes ...«) har Origines og flere teologer ned gennem kirkens historie forkyndt alles endelige frelse, selv Djævelens.
10. B. S. Ingemann: Samlede Skrifter. Fjerde Afdeling 1-8. C. A. Reitzel 1845, bd. 6, s. 89. DDS 722.

11. B. S. Ingemann: Holger Danske. Andreas Seidelin 1837, s. 136.
12. »De kalde mig affældig..«, Gammel Mands Sang. Lucie Ingemanns Afskrift uden års-
tal, Ingemann-samlingen, Sorø Akademis Bibliotek.
13. NKS 3826 4°.
14. B. S. Ingemann: Levnetsbog 1-2, skreven af ham selv, udgiven af J. Galskiøt. C. A.
Reitzel 1862, s. 187.
15. Digte i Udvalg, 1919, s. 192f.
16. NKS 1770 2°.
17. Registranten over B. S. og Lucie Ingemanns papirer i offentligt eje, udarbejdet af
Louise Arnheim, 1991: NKS 3825, II, 9, 4° »Hvor Jordelivet ender, i Taagesløret
staaer..«.
18. Ingeborg Christiane Rosenørn, f. Wormskjold (1784-1859). Kom til at stå det Inge-
mannske hus nær, mens hun under sin søns elevtid ved Sorø Akademi (1829-37) boe-
de i Sorø. Blev 1845 udnævnt til overhofmesterinde hos dronning Caroline Amalie
(1796-1881), gift med Christian VIII (f. 1786, konge 1839, d. 1848).
19. Brevveksling mellem B. S. Ingemann og Fru I. C. v. Rosenørn, udg. af V. Heise. C. A.
Reitzel 1881, s. 89.
20. Digte i Udvalg, 1919, s. 189.
21. F.eks. Nik. Fred. Sev. Grundtvig: Den kristelige Børnelærdom. 3. Udg. Karl Schøn-
berg 1883, s. 4 og 52.
22. Anders Malling: Dansk Salmehistorie 1-8. J. H. Schultz 1962-78, bd. 8, s. 335ff.
23. Det kgl. Biblioteks håndskriftssamling.
24. Breve til og fra B. S. Ingemann, udg. af V. Heise. C. A. Reitzel 1879, s. 483f.
25. Provst Jens Paludan-Müller (1813-99), der fra 1837 var adjunkt ved Sorø Akademi,
hvor han særligt knyttede sig til Ingemann, med hvem han blev ved at brevveksle, ef-
ter at han 1847 fik præsteembede ved Budolfi Kirke i Aalborg. H. G. Olrik: Persona-
lia Sorana. Oversigt over Lærerstanden ved Sorø Akademi og dets Skoler 1822-1922,
1921, 2. del s. 32f.
26. Lignelsen om den rige mand og Lazarus, Luk 16,22: »Så døde den fattige, og han blev
af englene båret hen i Abrahams skød«.
27. Breve til og fra B. S. Ingemann, s. 487f.
28. 1. Kor. 15,42-44: »Således er det også med de dødes opstandelse. Hvad der bliver sået
i forgængelighed, opstår i uforgængelighed. Hvad der bliver sået i vanære, opstår i
herlighed. Hvad der bliver sået i svaghed, opstår i kraft. Der bliver sået et sjæleligt le-
geme, der opstår et åndeligt legeme. Når der findes et sjæleligt legeme, findes der og-
så et åndeligt legeme«.
29. Fil. 3,21: »Han skal forvandle vort fornærede legeme og give det skikkelse som hans
herliggjorte legeme med den kraft, hvormed han kan underlægge sig alt«.
30. C. F. Balslev: Luthers Catechismus med en kort Forklaring. En Lærebog for den
uconfirmerede Ungdom. C. A. Reitzel 1849, s. 53.
31. Brevveksling mellem Ingemann og Rosenørn, s. 87.
32. Ibid. s. 89.
33. Grundtvig og Ingemann. Brevveksling 1821-59. Udgiven og indledet af Svend
Grundtvig. Forlagt af Samfundet til den danske Litteraturs Fremme 1882, s. 320.
34. Ibid. s. 324.
35. Ibid. s. 326.
36. Ibid. s. 327f.
37. Johs. 3,6: »Det, der er født af kødet, er kød, og det, der er født af Ånden, er ånd«.
38. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 107.

39. Grundtvigs og Ingemanns brevveksling s. 324f.
40. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn s. 93f.
41. Jacob Christian Lindberg: Om Christi Nedfart til Helvede og Prædiken for Aanderne, som ere i Forvaring. Nordisk Kirke-Tidende 1835.
Val. Ulr. Maywahlen: Om de Dødes Rige og Sjælens Tilstand deri. Frit oversat og forrøget med Anmærkninger af gamle og nye Kirkefædres Skrifter af Chr. M. Kragballe (1824-97). C. G. Iversen 1855.
H. Martensen: Den Christelige Dogmatik. C. A. Reitzel 1849.
E. Güder: Die Lehre von der Erscheinung J. Christi unter den Todten. Nyt Tidsskrift for udenlandsk theologisk Litteratur 1854.
42. 1. Pet. 3,18-20: »For også Kristus led én gang for menneskers synder, som retfærdig led han for uretfærdiges skyld for at føre jer til Gud. Han blev dræbt i kødet, gjort levende i Ånden, og i den gik han til de ånder, der var i fængsel, og prædikede for dem; det var dem, som var ulydige«.
43. Johan Henrik Edsberg (1784-1869). Sognepræst i Sønderød på Fyn.
44. Hebr 9,27: »Og ligesom det er menneskenes lod at dø én gang og derefter dømmes«.
45. Luk. 23,43: »Og Jesus sagde til ham: "Sandelig siger jeg dig: I dag skal du være med mig i Paradis"«.
46. Stiftsprovst Georg Clausen (1759-1840) udelod i trosbekendelsen leddet »nedfoer til Helvede«, hvilken udeladelse i forbindelse med dåbshandlinger i Vor Frue Kirke førte til nogle kirkelige stridigheder, som det ligger uden for denne artikels rammer at komme nærmere ind på.
47. Johs. 20,17: »Jesus sagde til hende: "Hold mig ikke tilbage, for jeg er endnu ikke stegnet op til Faderen..«.
48. Math. 12,40: »For som Jonas var i bugen på havdyret i tre dage og tre nætter, sådan skal Menneskesønnen være i jordens skød i tre dage og tre nætter.«.
49. H. L. Martensen: Af mit Levnet 1-3. Gyldendal 1882-83, bd. 3, s. 31-33.
50. 2. Kor. 5,2-4: »For mens vi er her, sukker vi af længsel efter at iklædes den bolig, vi har fra himlen – så sandt vi da ikke skal stå nøgne, når vi er klædt af. For mens vi bor i teltet, sukker vi besværede, fordi vi ikke vil klædes af, men klædes på, så det dødelige bliver opslugt af livet«.
51. Johs. 14,2: »I min faders hus er der mange boliger«.
52. Hebr. 2,17: »Derfor måtte han i ét og alt blive som sine brødre..«.
53. J. P. Mynster: Betragtninger over de christelige Troeslærdomme 1-2. De i denne artikel anførte henvisninger refererer til andet oplag, Gyldendal 1837.
54. J. H. Lautrup: Betragtninger over Erindring, Gjenkjendelse og Gjenforening efter Døden. En Trøstebog for Sørgende. Med Forfatterens Levnetsløb af Dr. C. E. Scharling. Wøldike 1857. De i denne artikel anførte henvisninger refererer til andet oplag 1865.
55. Udgav 1852 »Mystikeren Michael Molinos Lære og Skjæbne« og 1854 »Fénélon's Breve til Grevinde Gramont«.
56. Personalialia Sorana, 2. del s. 15. Breve i Rigsarkivet.
57. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 101f.
58. Math. 22,30: »I opstandelsen hverken gifter man sig eller giftes bort, men er som engle i himlen«.
59. Mallings, Dansk Salmehistorie, bd. 1, s. 162-70.
60. Ibid. bd. 1, s. 203ff.
61. Ibid. bd. 5, s. 63ff og bd. 7, s. 339ff. DDS 653.
62. Ibid., bd. 2, s. 436f. DDS 627.
63. Det Kongelige Biblioteks Håndskriftsafdeling 1993/64.

64. I efteråret 1994 forventes at udkomme en ny-udgivelse af »Tankebreve fra en Afdød« med litterær efterskrift af lektor Knud Bjarne Gjesing, Odense Universitet, og en teologisk/kirkehistorisk efterskrift af Elna Bækdorf.
65. Ingemann, der som sin ungdoms forbillede, Novalis, var tilhænger af den oplyste enevælde, satiriserede af og til over samtidens »indenlandsk-politiske Damp-Kandestøberi« – f.eks. i »Den unge unge Statsborgers Sang« fra »Kjærlighed og Politik« (Saml. Skrifter 1845, bd. 8, s. 244-47).
66. Jvf. Martensens Dogmatik, s. 548f (den hinsidige sfære er *toto genere* forskellig fra den dennesidige).
67. Johan Ludvig Heiberg: Poetiske Skrifter 1-10. C. A. Reitzel 1862, bd. 10.
68. Sct. Peders Stræde, hvor Ingemann boede som *alumnus* på Valkendorfs Kollegium og forelskede sig i genbodatteren, Lucie Mandix (note 7).
69. B. S. Ingemann: Blanca. Et Sørgespil. Boas Brünnich 1815.
B. S. Ingemann: Digtsamlingen »Procne«. Boas Brünnich 1813.
70. B. S. Ingemann: Dronning Margrethe. Et historisk Digt. Andreas Seidelin 1836. Tien-de sang, s. 221.
71. Maria Bügel (1796-1863). Datter af grosserer og godsejer Peter Bügel og Catharina Maria Adzer. Blev senere gift med dr.jur., medlem af den holstenske stænderforsamling Lucius Carl Joseph Andreas de Neergaard til Oevelgönne og Eckhoff.
72. B. S. Ingemann: Reiselyre 1-2. 2. Udg. C. A. Reitzel 1845. Bd. 2, s. 128, 162 og 168.
73. Bernhard Severin Ingemanns Svanesang. En Kjærlighedshymne til hans Hustru. Ud-given af Victor Heise. Ernst Bojesens Kunstforlag 1889.
74. Digte i Udvalg, 1919, s. 189f.
75. Juliane Vilh. N. C. Hoppe, f. Benzon. Hendes kjærlige Ægtefælle tilegnet. Jan. 1855 af B. S. Ingemann. NKS 1770 2°.
76. Samlede Skrifter 1845, bd. 7, s. 225.
77. B. S. Ingemann: Digte. Anden Deel. Boas Brünnich 1812, s. 89f.
78. Procne, s. 7ff.
79. Digte 1812, s. 66f.
80. Ingemann var fra sin skoletid i Slagelse fortrolig med og optaget af den stoiske tænkning, hvilket han bl.a. giver udtryk for i kap. 5 og 6 i anden del af Levnetsbog og i digtet »Ode til Tiden«, Digte 1812, s.32f.
81. Poetiske Skrifter, bd. 1, s. 311ff.
82. Tilbageblik, s. 14f, 42 og 48ff.
83. Personalialia Sorana, 2. del, s. 10.
84. Maanedsskrift for Litteratur, 1829, 2. bd., s. 473-520.
85. Med den efterskrift, som recensionen gav anledning til, medtog Ingemann »Huldregaverne« i B. S. Ingemann: Samlede Eventyr og Fortællinger. Bind 3. Huldregaverne eller Ole Navnløses Eventyr. Andreas Seidelin 1843.
86. Breve til Hans Christian Andersen, udg. af C. St. A. Bille og Nikolaj Bøgh. C. A. Reitzel 1877, s. 262.
87. F. eks. Adam Oehlenschläger (1779-1850) i digtet »Lær mig, o Skov at visne glad« fra »Eremitten« 1813 (DDS 632), hvor det i fjerde strofe hedder:
- Lær dig, Du lette Sommerfugl!
At sønderbryde tunge Skiul,
Som nu min Frihed tvinger.
En Orm jeg kryber end paa Jord,
Snart flagre høit, af tynde Flor,
De gyldne Purpurvinger.

H. C. Andersen: »Naar Jordelarven brister«, skrevet over Pauli 1. Cor. 15,42-44. Digteren skriver i første strofe:

Naar Jordelarven brister
med sine skjøre Baand,
Et aandigt Legem slutter
sig om den stærke Aand:
Det er de samme Former,
men i en nyfødt Vaar,
Og luftigt, klart og herligt,
det kjendte Billedt staaer.

Phantasier og Skizzer. Kjøbenhavn 1831, Forfatterens Forlag.

- Lignende tankegange og billedsprog finder vi blandt mange andre også hos Andersens ven og Ingemanns »antagonist« (jvf. note 90) H. C. Ørsted i digtet »Sommerfuglen« trykt i den æstetiske årbog »Gæa« 1840. Motivet er også anvendt af Lucie Ingemann på maleriet »et Kors staaende i en Klippeegn, om Korset vokser Blomster«, der var udstillet på Charlottenborg 1824, og som i dag hænger på Sorø Akademis Bibliotek.
88. Et fra barndommens fantsaiverden overtaget og yndet billede i Ingemanns digtning. Jvf. f.eks.: »Jeg leder efter Jacobs Himmelstige: / Gaaer der en Himmelbro fra Dødens Rige?« B. S. Ingemann: Blade af Jerusalems Skomagere Lømmebog. Andreas Seidelin 1833, s. 60.
89. Som det er kendt fra gammel kristen tradition har Ingemann i sin digtning ofte fremstillet jordelivet som en pilgrimsfærd på vej mod den himmelske herlighed. F. Eks. adventssalmen »Igjennem Nat og Trængsel« (B. S. Ingemann: Høimesse-Psalmer til Kirkeaarets Helligdage. 2. udg. C. A. Reitzel 1843, s. 141. DDS 340) og salmen »Deilig er Jorden« (DDS 111), der første gang, kommenteret af J. L. Fenger, blev trykt i Dansk Kirketidende 1850, 5. bd., s. 793f.
90. Tilbageblik s. 14f og 52f.
91. Maanedsskrift 1832, 7. bd., s. 92.
92. Ibid. 1831, 6. bd., s. 12.
93. Ingemann slutter et dedikationsdigt i Tankebreve fra en Afdød til Sorø-lægen Dr. Black 31/10 1855 med at understrege, at selv om vi er underlagt skyggelivets død »Er Paradiset i din Sjæl tilstede«. NKS 1261, 8°.
94. I midten af 1800-tallet udkom den første danske oversættelse af »Divina Comedia« ved Chr. K. F. Molbech. »Helvede« 1851 (altså før Tankebreve), »Skjærsilden« 1851, »Paradiset« 1862. På Sorø Akademis Bibliotek findes og fandtes på Ingemanns tid gamle udgaver af »Divina Comedia« på italiensk og i tysk oversættelse. Det fremgår ikke af bibliotekets udlånsprotokoller, at Ingemann har lånt dem, og jeg har ikke kunnet få oplyst, om »Divina Comedia« fandtes bl. hr. og fru Ingemanns efterladte bøger. Fru Ingemann har omtalt og citeret fra Dantes guddommelige komedie i et brev til fru Rosenørn: »Dante siger, at naar vi fra Skiersilden kommer ind i Paradis, skal vi drikke af to Floder, Forglemmelse af al Brøde af den eene og Erindring om Dyder af den anden« (brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 99).
95. 1. del, 3. sang, vers 9.
96. Her kan måske anes inspiration fra Brorsons »Den store hvide flok«, der udkom blandt Svane-Sangens salmer 1765 – året efter deres digters død. I de danske salmebøger blev denne salme først optaget 1855 i »Psalmebog til Kirke- og Huus-Andagt«, altså Roskilde Konvents salmebog, som Ingemann havde lagt sidste hånd på. På Sorø Akademis Bibliotek findes et eksemplar af »Psalmes og aandelige Sange af Hans Adolph Brorson, samlede og udgivne af J. A. L. Holm«, Den Wahlske Boghandel

- 1838, som udgiveren med en pertentlig hilsen indskrevet har skænket Ingemann. Ved hjælp af Ingemanns heri indførte håndskrevne ændringer ses, hvordan han rettede Brorsons salme til efter sin egen smag. Ingemann tog afstand fra pietismens symbolsprog og rettede konsekvent »lammet« til »Jesus«. Jvf. brev til biskop Martensen af 7/11 1854 ».. og gjør den christelige Cultus til ægyptisk Dyretilbedelse« (Breve til og fra B. S. Ingemann, s. 483). Ingemanns hårdhændede behandling af »Den store hvide flok« blev allerede 1857 i »Tillæg til evangelisk-christelig Psalmebog« af P. A. Fen-ger (1799-1878) revideret til en tekst, der ligger nærmere originalen (Malling, Dansk Salmehistorie, bd. 1, s. 176. DDS 661).
97. Jvf. 1. Kor. 13,12: »Endnu ser vi i et spejl, i en gåde, men da skal vi se ansigt til ansigt«.
98. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 94.
99. Confessio Augustana, artikel 4 »De justificatione«.
100. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 94ff.
101. Johs. 5,24: »Sandelig, sandelig siger jeg jer: Den, der hører mit ord og tror ham, som har sendt mig, har evigt liv og kommer ikke for dommen, men er gået over fra døden til livet«.
102. Brevveksling mellem Ingemann og fru Rosenørn, s. 100.
103. H. C. Andersen: Dagbøger 1825-1875, 1-12, udg. af Det danske Sprog og Litteraturselskab, Gads forlag 1971-76, bd. 4, s. 194.
104. Hanna Henriette Wulff (1804-58). Datter af kadetchef, kontreadmiral Peter Wulff og Antoinette Christiane Birch.
105. Breve fra Hans Christian Andersen, udg. af C. St. A. Bille og Nikolaj Bøgh, C. A. Reitzel 1878, s. 323.
106. Ibid., s. 325f.
107. Breve til H. C. Andersen, s. 339ff.
108. Breve fra H. C. Andersen, s. 337f.
109. Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark. Udgivet af J. M. L. Hjort. 6. bd. 1855, s. 246.
110. Perseus, Journal for den spekulative Ideé. Udgiven af Johan Ludvig Heiberg. No. 1. Juni 1837.
111. Henrik Hertz (1797/98-1870) udgav 1830 i den 1820 afdøde Baggenses navn seks »Gjenganger-Breve« med hvasse angreb på H. C. Andersen (1805-75) og Carsten Hauch (1790-1872). Hauch var i årene 1827-45 lektor i naturvidenskab ved Sorø Akademi (Personalia Sorana 2. del, s. 11f). Der kan også have ligget en skjult perfid hilsen til Ingemann, når Hertz i »Gjenganger-Breve« bruger ordet »Sorø Skam«. Henrik Hertz: Samlede Skrifter. C. A. Reitzel 1862, bd. 3.
112. Poetiske Skrifter, bd. 10.
113. Frederik Paludan-Müller (1809-76) udsendte første del af Adam Homo 1841 (på titelbladet 1842) og 1848 (på titelbladet 1849) udkom de to sidste dele, der 1849 efterfulgtes af en revideret udgave af første del. De i denne artikel anførte henvisninger refererer til ottende udgave, Det Reitzelske Forlag 1893.
114. Frederik Paludan-Müller: Samlede Skrifter. C. A. Reitzel 1879, bd. 8.
115. Johs. 18,38.
116. Jvf. H. L. Martensen, der i sin dogmatik s. 546f skildrer de dødes rige som et dommens rige, fordi man ikke her kan drikke af glemselens flod, men følges af sine gerninger.
117. Johannes Galskjøt (1804-80). Søn af sognepræst T. M. B. Galskjøt, Hyllested (se note 7). Udgav Ingemanns Levnetsbog og flere af hans digte.

Skellet mellem folkekirke og frikirke

belyst ud fra grundtvigske frimenigheder i 1880'erne

Af Carl Trock

Den 4. januar 1884 understregede kultusministeriet i et cirkulære til bisperne skellet mellem frikirke og folkekirke yderligere, fordi der blandt sognepræster og valgmenighedspræster var urigtige forestillinger om, hvordan de skulle forholde sig overfor præster, der ved at »træde i Spidsen for Frimenigheder have stillet sig udenfor den folkekirkelige Ordning ... og ikke længere kunne anses for at være Medlemmer af den danske Folkekirke«. Derfor kunne dens styrelse ikke tilstede, at disse »udfører kirkelige Handlinger ifølge Bemyndigelse af Præster i Folkekirken eller paa disses Ansvar«.

Bisperne blev endvidere anmodet om at indskærpe præsterne i deres stift, »at de ikke under nogetsomhelst Paaskud maa lade saadanne Frimenighedspræster foretage nogen kirkelig Handling paa deres Vegne«, skete det, ville der »blive gjort Ansvar gjældende imod dem«. Det var i alt fald tvivlsomt, tilføjede ministeriet, om domstolene ville anerkende vielser, foretaget af frimenighedspræster efter bemyndigelse af en folkekirkopræst, så der kunne opstå uvished om retsstillingen for børn, der var født i ægteskaber indgået på den måde.

Forud lå forsøg fra Scavenius¹ på at styre sine embedsmænd, dem i kirken som – viste det sig siden – dem i skolen², problemerne kom blot først i kirken. Efter kun et halvt år som minister havde han, trods iver for at hævde sin autoritet, overladt det til biskop Martensen³ at mægle mellem Thy-ske præster og Indre Missions bestyrelse, som Scavenius ønskede sat eftertrykkeligt på plads⁴. Uden at konferere med Martensen⁵ havde han et halvt år senere tildelt de præster, der i august 1881 havde underskrevet Askovadresserne om kirkelige frihedskrav en »næse«, fordi de havde henvendt sig til rigsdagen og ikke som embedsmænd var gået ad tjenestevejen. Den næse ville præsterne ikke vide af, for enhver borger har ret til at henvende sig til rigsdagen. Scavenius lod anlægge sag mod seks af dem, og en endelig afgørelse trak ud. Ved provsteretsdom 1. marts 1883 var de idømt bøder, sådan gik det også ved landemodet i Ribe 21. februar 1884, endelig blev det året efter til frifindelse ved højesteret⁶.

Den første af de den 4. januar 1884 undsagte frimenighedspræster var Rasmus Lund⁷, der 20. januar 1883 var frataget stadfæstelsen som valgmenighedspræst på Mors. Afgørelsen fulgte biskop Lind⁸ op med

en henvendelse til menighedens medlemmer. De blev advaret mod fortsat at slutte sig til Lund, der havde brudt sit ordinationsløfte ved selv-rådig optræden, trods eftergiveness og skånsomhed fra myndigheder-nes side. De burde søge sig en anden præst for ikke at blive »et Parti uden for Folkekirken ... Partiet kan blive en Sekt, ensidig og hovmo-dig, vildfarende og fanatisk«. – I folkekirken kunne de – tålmodigt – virke for de ønskede forandringer. – Bispnen havde også vejledt præster-ne på Mors og i Thy om, hvorledes de burde forholde sig: »Ingen Præst af Folkekirken kan prædike eller udføre nogen kirkelig Handling i Valgmenighedskirken ... han kan heller ikke lade Lund prædike eller udføre nogen kirkelig Handling i sit Sted, og han kan ikke communi-cere hos Lund«. Dåb i Ansgarkirken skulle indføres som »hjemmedåb« i kirkebøgerne. Lunds attester, om religionskundskab hos elever i pri-vatskoler (og der var mange friskoler) og om confirmation eller vielse var uden borgerlig gyldighed⁹.

Ministeriet havde i et cirkulære af 17. februar stillet sig bag bispnen: De, der fortsat slutter sig til Lund, »bliver at betragte som en særegen Menighed ... udenfor Folkekirken«, hed det, og hvad Lund foretog sig som præst var vel ikke uden »christelig Betydning«, men kunne ikke betragtes som foregået indenfor folkekirken. Følgelig var dåb ved Lund at indføre som navngivelse (her var en skærpelse) og hans vielser var uden borgerlig gyldighed, så menighedens medlemmer måtte indgå æg-teskab for den borgerlige øvrighed¹⁰. – 1. marts skrev menighedsrådet for frimenigheden om kirkegården, som den agtede at bruge som hidtil. Lind havde ved sagens indsendelse til ministeriet bemærket, at det hav-de den ikke ret til, men det ville virke unødigt krænkende, om i hvert fald ikke de, der havde gravsteder der, fortsat kunne benytte dem. 11. april var ministeriet gået med dertil, forudsat givne forskrifter blev fulgt¹¹.

Under dette var de ivrigste fortalere for, at menigheden skulle gå ud af folkekirken, faldet fra og ønskede nu at forblive i folkekirken¹². Me-nighedens overvejende flertal havde 10. februar svaret Lind, at den enstemmigt havde »besluttet fremdeles at samle sig om Ordets Forkyn-delse og Herrens Naademidler ved Lunds Betjening, uden derfor at skille sig ud af Folkekirken. Og vi erkender ikke nogen Lov, som giver de kirkelige Myndigheder Ret til at udsætte dem, som ikke selv melde sig ud ...«¹³. Også det store flertal af den grundtvigske kreds landet over havde erklæret sig i fællesskab »ved Bad og Bord« med den me-nighed¹⁴. Men for myndighederne gjaldt det, at få menigheden til at ind-rømme, at den var udenfor folkekirken¹⁵. Med i det grundtvigske fæl-lesskab kom også frimenigheden i Klim med Søren Anker Møller som

præst; den dannedes uden store ord, da kirken indviedes 10. november 1883¹⁶. Vi »agter at hævde vor Stilling i Folkekirken«, men søger ikke kgl. anerkendelse »for Fredens Skyld, for at undgaa alle Rivninger med Myndighederne« erklærede Søren Anker Møller¹⁷. I 1883 blev der kun en frimenighed mere, i Høve. Her havde der længe været lyst til at komme ud af folkekirken, hos valgmenighedspræst Karl Rønne og et flertal af menigheden, men over $\frac{1}{3}$ ville blive i folkekirken og skilte sig ud¹⁸.

Myndighederne havde straks trukket skellet mellem frimenighederne og folkekirken op. For lægfolk var det næppe tydeligt og grundtvigske præster overså det gerne. I det daglige havde Mors-menigheden næppe mærket megen forskel ved gudstjenesten, dåb og konfirmation, bortset fra at de så stærkt ønskede ændringer blev indført, og ordningen med kirkegården gik trods alt an. Det var ved vielserne, at den nye situation blev mest mærkbar, når ægteskaberne forud var indgået for den borgerlige øvrighed, kunne Lund forestå en kirkelig handling. Kan det tænkes, at der i næsten hele 1883 kun var de to vielser, som siden omtales? At der kom flere, og i alle tre menigheder, det skulle cirkulæret af 4. januar 1884 stoppe. Men allerede 23. april 1883 havde Lind bedt provst Cederfeld de Simonsen¹⁹ om at meddele ham, hvis han hørte om sognepræster på Mors, der havde ladet Lund foretage vielser på deres vegne. Lind må så have tolereret, at sognepræsterne på Mors i deres kirker i en overgangssituation viede medlemmer af frimenigheden²⁰.

Men i den ny situation kom der alligevel på Mors noget imellem frimenigheden og de grundtvigske sognepræster. De forblev dens – ikke ukritiske – venner. Det vedstod præsterne og søgte hos Lind at opnå en mildning²¹. – Noget opnåede de, til fortrydelse for de to implicerede provster²². – Lind nægtede ikke, at de kunne prædike i Ansgarkirken, når det var »for at virke hen til at den skete Adskillelse ophæves«, men da præsterne uden Linds tilladelse så at sige offentliggjorde hans skriftlige monitum tiltænkt dem alene, meddelte han dem, at han forventede, at det blev godtgjort, at dette var tilsigtet, når de prædikede. Når han i januar havde skrevet, at præster »kan ikke« have samkvem med frimenigheden, så havde han ikke ment »maa ikke«, men havde angivet hvad han fandt passende. Fulgte de ikke det, ville Lind »meget beklage« det, dog ville det kun »i enkelte Tilfælde blive Gjenstand for Paatale«²³. Nogle af Mors' grundtvigske præster klarede at bevare et rimeligt venskabsforhold til frimenigheden, i hvert fald Vilh. Hansen og Lillelund²⁴, mens andre, som også frimenigheden, ikke uden misstemning kunne holde en distance²⁵.

Hermed er i grove træk tegnet baggrunden for cirkulæret af 4. januar 1884. Bilagene i sagen²⁶ viser, at Scavenius selv havde skrevet – vist et

første? – udkast og siden havde læst korrektur. Anledningerne til cirku-læret var dels et indlæg i Morgenbladet 6. marts 1883 af Niels Lindberg om, hvordan forbudet mod vielser ved Lund kunne omgås, og dels to henvendelser fra biskop Lind til ministeriet fra 24. november og 17. december 1883, hvori han bad det gribe ind. Hvad Lindberg havde lagt op til, det var måske på vej til at danne skole på Mors og i Hanherred, og Lind fandt at det måtte stoppes. Han vidste så ikke, at Lindberg arbejdede på at sætte i værk, at Lund fortsat skulle kunne foretage vielser, om ikke på andres, så dog på Lindbergs vegne²⁷.

24/11 orienterede Lind om frimenigheden i Klim. Der var »i længere Tid« talt om valgmenighed med Søren Anker Møller som præst, men det var en frimenighed, der 10/11 tog sit »private Kapel« i brug. Det var sket for, som Møller siger, »at undgaa alle Kollisio-ner«, og det trods alle forestillinger overfor ham og kredsen. Menigheden omfattede 27 familier og en del ugifte, »som Møller ikke kunne opgive Tallet paa«.

Lind havde 24/11 tilsendt de vedkommende sognepræster ministeriets bestemmelser fra 17/2 1883, men på et punkt måtte han bede om ministeriets afgørelse. M. havde 16/11 svaret provst S. Schjøtt (Brovst, provst 1878-86) på forespørgsel, at han »ved Brudevielser og ... Jordpaakastelse [agter] at bede vedkommende Sognepræst om Tilladelse til at udføre disse Handlinger i hans Navn«, det vidste Lind var uberettiget, men han udbad sig dog en udtalelse fra ministeriet derom. – Schjøtts påtegning viser, at han på gentagne opfordringer fra Lind (jfr. note 17) havde forhandlet med M. og kredsen. Han havde klargjort det mislige i den stilling, de kom i, og de vanskeligheder og bryderier, som de udsatte sig for, samt farerne ved en sådan udsondring, mens de som valgmenighed bevarede alle fordele ved at være i folkekirken. Alt havde været forgæves, de fastholdt deres »Påstand, at de anså sig for værende i Folkekirken«, mens Schjøtt havde forsøgt at gøre det modsatte forståeligt. De havde, ikke »uadvarede«, dannet frimenighed.

Schjøtt gjorde en tilføjelse – hvis den siden var taget i betragtning, kunne det følgende forløb måske være noget ændret? – Han skrev: »Hvor meget jeg end beklager den Udvik-ling, som Forholdene i Klim havde taget«, så får det ikke »nogen stor Betydning, og det især hvis der tages så lidt Hensyn til den og lægges så få Hindringer i Vejen for den som muligt. Stillingen er tilvejebragt ved enkelte Fanatikers Bestræbelser«, får de ikke nogetsomhelst martyrium, vil det afkræfte bevægelsen, »Pastor Møller er, trods sin Blindhed i det Stykke, en ærlig og troende Mand, som i al Fald i Begyndelsen ikke vil afvige meget fra Folkekirkens Skikke«.

Provsten sluttede: Ministeriets afgørelse 17/10 1883 om absolution ved skriftemålet²⁸ har her øvet skadelig indflydelse. Men når den og andre sager, som »Overhøringens Adskillelse fra Konfirmation og Konfirmationens Forbindelse med Altergang²⁹ ændres ved Kirkerådets Sammentræden ad Åre, må man håbe, at det bliver Pastor Møller og hans Kreds klarere, hvor urimelig og lidet tilfredsstillende den af dem nu indtagne Stilling er« (JJ 1883 1573). – Schjøtt var grundtvigianer og havde i Askov underskrevet den store adresse.

17. december skrev Lind atter til ministeriet om en vielse, foretaget af Rasmus Lund i Bjergby kirke på Mors med samtykke fra sognepræst J. K. Jansen³⁰. Det var kommet frem ved en fortalelse, da han søgte andet

embede, og vanen tro havde provst Cederfeld nøje efterforsket sagen og orienterede Lind 8. december. Hans indberetning gav, hvad man kan kalde et konkret eksempel på, hvad Lind havde nævnt i almindelighed 24. november, ja egentlig to eksempler, for Lindberg havde lånt Lund sin kirke i Kerteminde til en vielse. Jansen havde undskyldende anført, »at samtlige Præster i Han Herred« skulle være enige om »at legalisere de af Frimenighedspræsten der forrettede Ægtevielser ved at overlade ham deres Kirke til Afbenyttelse«. Lind spurgte Schjøtt, om præsterne havde handlet så »kirkeopløsende«, og fik til svar at det var »et ugrundet Rygte«.

Lind gentog sin appel til ministeriet, og hos Scavenius formåede han en del³¹.

Jansen havde overfor Cederfeld vedgået, hvad der var sket. Han regnede de viede for »sine Sognefolk«, da de erklærede sig som medlemmer af folkekirken. Han havde et venligt forhold til dem og et venskabsforhold til Lund. Brudeparret havde indtrængende bedt om, at denne måtte vie dem, og Jansen havde bifaldet, at det skete i hans kirke og på hans vegne. Han ville også bifalde ønsker fra andre brudepar om, at deres foretrukne præst kom til at vie dem. Lund var at regne som tjenstledig præst i folkekirken, han var ikke dømt fra kjole og krave. Jansen vidste også, at Lund forud havde foretaget en vielse i valgmenighedskirken i Kerteminde på Niels Lindbergs vegne. Da Lindberg ikke var blevet irrettesat, så mente Jansen, at sådan praksis var godkendt af myndighederne, ellers havde han ikke tilladt vielsen i sin kirke.

Der var stor uklarhed hos Jansen, fandt Cederfeld, brudeparret havde ved deres ønske tilkendegivet »netop paa den kraftigste Maade«, at de var udtrådt af folkekirken, selv om de var gået i kirke hos Jansen. Han kunne næppe drages til ansvar, man måtte gå ud fra at han havde handlet i god tro. Vielsen i Kerteminde og forlydendet om præsterne i Hanherred var ikke gyldige undskyldninger. Jansen måtte vide, at ministeriet 17/2 1883 udtrykkelig havde anført, at præsterne ikke kunne lade Lund bruge deres kirker.

Cederfeld indstillede, at det blev tilkendegivet Jansen, at »han havde handlet urigtigt og mod Loven«, indstændigt bad han så om, at Jansen iøvrigt fritoges for ulempe, på grund af »god Tro« og trange kår. – Herom ytrede Lind sig ikke³².

Hermed er nævnt anledningerne til cirkulæret af 4. januar 1884. Dette bragte ikke Lindberg til tavshed. 31. januar og 1. februar 1884 skrev han i Morgenbladet derom, om »dette ud og ind i Folkekirken«. På Mors var der handlet ganske som da man i sin tid satte Birkedal og hans menighed udenfor folkekirken, før valgmenighedsloven kom. Nu havde provst, biskop og minister sat dem, der tilsluttede sig frimenighedspræster, udenfor folkekirken. Cirkulæret satte de tre præster udenfor. Ministeren har dog en fornemmelse af, at ikke alle præster vil følge det, derfor henvender han sig til de frimenighedsfolk, der skal giftes. Frimenighedspræsternes vielser erklæres ugyldige, men det vil domstolene måske ikke gøre. Enhver valgmenighedspræst og sognepræst har dog uomtvistelig

ret til at »lade enhver ordineret, til Folkekirken hørende Præst, udføre kirkelige Handlinger« i sit navn og på sit ansvar. »Rundskrivelsen af 4de Januar har ikke været retledende for mig«, sluttede Lindberg.

Omgående, dvs. 14. februar 1884 skrev ministeriet til biskop Engelseftoft, Fyn³³. Det citerer Lindbergs indlæg og beder bispem om at »advare Valgmenighedspræst Lindberg om at holde sig den omhandlede Cirkulærskrivelse efterrettelig, da han i modsat Fald vil, som antydet i Skrivelsen, blive draget til Ansvar ved Domstolene for Overtrædelse af Ministeriets i Henhold til Lovgivningen nedlagte Forbud«. Engelseftoft tilføjede, at han »ikke ville undlade at tilføje [sin] Advarsel mod Egenraadig Overtrædelse af Øvrighedens Forbud«³⁴.

For en tid i det mindste indstillede Lindberg sin polemik i Morgenbladet³⁵. Ræd var Lindberg dog ikke; med viden om at han satte sin anerkendelse på spil arbejdede han stadig for, at få Lund til på Mors at foretage vielse på hans vegne. Lindberg mente, at han kunne vinde en retssag for højesteret³⁶.

10. februar 1885 skrev biskop Lind – privat – til Cederfeld: »Dersom Pastor Lillelund fordrer, at jeg skal forbyde ham at vie Folk eller at communicere i Ansgarkirken, skal jeg – skjønt det kunde være overflødig – gjøre det. Men dersom han ikke adlyder maa jeg paakalde Straffen, og paakalder jeg den forgjæves, maa jeg tage min Afskjed«. Det førte til, at Lind og Lillelund fik talt ud³⁷.

Tidligere den måned havde Lind fra provsten erfaret, at en ordning var påtrængende nødvendig ved de for frimenighedsfolk foreskrevne borgerlige vielser. Ordningen fungerede ikke, da by- og herredsfogeden i Nykøbing siger, at han ikke har grundlag for at foretage de vielser, når frimenighedens medlemmer påstår, at de er i folkekirken. Ministeriet afgjorde 12. juni 1885, at det er tilstrækkeligt grundlag for vielser, at brudepar erklærer, at de tilhører Lunds menighed³⁸. – Det var utvivlsomt sådan Rasmus Lunds datter gjorde, da hun 24. september 1886 blev viet til frimenighedspræst Søren Anker Møller³⁹. 30. september omtalte »Dagbladet« vielsen og udledte, at dermed havde frimenigheden indrømmet, hvad den ikke før havde villet vedgå, at den står udenfor folkekirken. – Den indrømmelse blev lægfolket fritaget for, da ministeriet 12. juni 1885 valgte en praktisk løsning, ikke konfrontation.

I Høve

havde Karl Rønne siden bruddet på Mors higet efter de frie kår udenfor folkekirken, men valgmenigheden kunne ikke afgang sig. 11. oktober

1883 skar Rønne igennem og bad ministeriet tage hans anerkendelse som valgmenighedspræst tilbage. Som frimenighedspræst nødte han i december sognepræst Johan Carlsen⁴⁰ til at udbede sig nærmere vejledning, da Rønne henvendte sig til ham efter en begravelse. Carlsen skrev: R. havde gjort gældende, at når frimenigheden lå i Høve sogn, »maatte alle kirkelige Forretninger ved ham i hans Kirke kunne betragtes som udførte paa mine Vegne, forudsat at jeg dertil overdrog ham Bemyndigelse«. Alene R.s stilling til folkekirken fik Carlsen til at protestere mod det, ved sognekirkerne og deres kirkegårde havde han alene bemyndigelse og ansvar og kun dér. I det hele måtte Carlsen søge råd om de problemer, der kom ved den frimenighed. Provst Winther⁴¹ opriidsede ved indsendelsen, hvilke følger den nye status fik for Rønnes kirkelige handlinger, og han bad om, at der udvistes skånsomhed ved begravelser på menighedens kirkegård.

11. februar 1884 påtegnede stiftsprovst C. Rothe⁴² som fungerende biskop, at den forespørgsel var besvaret ved cirkulæret af 4. januar. Egentlig var den tilladelse til brug af kirkegården, som valgmenigheden havde haft, bortfaldet, men skete der fortsat begravelser der, måtte der før hver enkelt begravelse søges tilladelse hos ministeriet eller den autoritet, som det gav bemyndigelse, kun sådan kunne forskrifterne følges. Der er ikke journaliseret en ministeriel afgørelse, det kan vel have været henvisning til cirkulærerne af 17. februar og 11. april 1883 samt 4. januar 1884⁴³.

Ministeriet kom i 1884 til at tage stilling til endnu en sag fra den frimenighed. Kredsen dér var spaltet, over $\frac{1}{3}$ havde ikke villet følge Rønne ud af folkekirken. Det er kendt, at 19 familier løste sognebånd til Jens Schjørring⁴⁴. Nyt er, at denne 14. januar 1884 på deres vegne søgte tilladelse til at betjene dem i frimenighedskirken. De kom fra forskellige sogne og havde tidligere løst sognebånd til Peter Rønne, Sønderrup⁴⁵. Da Schjørring 1878 blev præst på egnen, havde de løst sognebånd til ham og søgte til hans annekskirke, »der laa mere bekvem for dem«, siden havde de været med i valgmenighedskirken. S. kunne godt betjene dem i de ni sognekirker, som de hørte til, men det var besværligt, og »da de meget ønske at blive sammen« og høre til i den tidligere valgmenighedskirke, hvor flere havde fået deres børn døbt, og på kirkegården var deres døde begravede, så henvendte S. sig. Tillod autoriteterne det, var han villig til at betjene dem der, og han kunne det uden at tilsidesætte sine sognebørn.

De 19 familiers stilling var enestående, »de havde været med til at bygge Kirke og Præstegaard og vedblive efter deres Andel at forrente og afskrive de Summer«, der skyldtes deri. Men de er »udelukkede fra

deres egen Kirke«, medmindre den ansøgte tilladelse gives, »som en lempelig Udvei til foreløbig at skaffe disse Familier en kirkelig Betjening, som de kunne være glade ved, indtil en endelig Ordning ... skaffes til Veie«, gjorde Schjørring op.

I sin anbefaling gav provst Winther 22. januar mere baggrundsorientering: Karl Rønne havde villet opgive at være præst for at slå ind på en højskole- eller friskolegerning, men havde skiftet mening og »etableret en Frimenighed af den Del af Valgmenigheden, der vilde følge ham ... og have saaledes vedbleven at betragte sig som Indehaver af Præsteboligen og Kirken«, trods modstand fra dem, der blev i folkekirken. De søger om kirkelig betjening i »deres egen Kirke; thi det er dem, der nærmest maa betragtes som Eiere af den, eftersom det er den velhavende Del af Menigheden, Gaardmandsklassen, der have forladt Rønne, medens det især kuns er Smaakaarsfolk, der ere forblevne hos ham«. Ved imødekommenhed kom der »besynderlige Forhold« med to præster og to menigheder ved samme kirke, formentlig kun »aldeles midlertidigt, idet Rønne over kortere eller længere Tid vil blive nødsaget til at fortrække, da det vil være umuligt for den hos ham tilbageblevne Del ... at underholde ham«. Bag andragendet ligger vistnok det håb, at valgmenigheden genetableres, når Rønne er draget bort, og hans venner kommer tilbage dertil. Det drejede sig kun om kirkelige handlinger, ikke om gudstjenester. Provsten mente, at der enten atter blev valgmenighed eller at frimenigheden forsvandt helt. Dertil er begyndelsen gjort, »eftersom den for Tiden er i fuldstændig Opløsning«.

Uanset hvad Winther havde anført, mente stiftsprovst Rothe, igen 11. februar, ikke, at han her kunne anbefale. Kirken måtte betragtes som tilhørende et samfund udenfor folkekirken. Men ministeriet fik oplyst, at der var en aftale mellem frimenigheden og sognebåndsløserne om ejendomsret og brugsret til kirken på Høve Mark og bestemte 19. april, at det ikke fandt »Anledning til at modsætte sig det Ansøgte«⁴⁶. – »Besynderlige forhold« godtoges her og skellet mellem folkekirke og frikirke udviskedes noget ved Høve.

Som ny biskop over Sjællands stift kom B. J. Fog⁴⁷ i 1885 til at tage stilling til frimenighederne. Provst Winther fik – med tiden! – ret, Rønne var på vej bort fra Høve, flyttede 1891 til Sorø for at blive lærer på højskolen der, og dens forstander K. Bjerre og han prædikede på skift i Høve. Vi forbliver dog i 80'erne. En »Del Familjer« på Stevns, som var vant til at samles til folkelige og kristelige foredrag, syntes om Rønne og de bad ham sidst i 1884 om også at prædike en gang om måneden i Samlingshuset i Sydstevns. Det begyndte 1885, enkelte dåb blev foreta-

get i hjemmene, hvor der også holdtes altergang, indtil disse voksede, så de måtte flyttes til samlingshuset⁴⁸.

2. august 1885 døbte Karl Rønne en pige »i Menighedens Forsamling i Gevnø Samlingshus«⁴⁹. Det meddelte han dagen efter fra Høve til sognepræst Funder⁵⁰ og beklagede, at han havde været »afgjort hindret« i personlig at anmelde det og tale »om disse Folks kirkelige Stilling«. Forældrene havde tilsluttet sig Høve frimenighed, »hvortil der dannes et Anneks i Gevnø«, som R. havde lovet at betjene. Menigheden følte sig ikke »i Strid med den lutherske Kirkes Grundsætninger, hvorpaa den danske Statskirke hviler«. Derfor »kan vi ikke udtræde af denne«, skrev R. og tilføjede: Dens medlemmer skal meddele sognepræsterne de kirkelige handlinger, »som skulle tilføres Kirkebøgerne«, noget som R. gjorde af praktiske grunde. »Frimenigheden har ikke opgivet Haabet om i Fremtiden at blive anerkendt Led af den danske Statskirke«, hvorfor den førte egne kirkebøger.

Som Carlsen i Høve stod nu Funder uforberedt overfor en ny frimenighed. 5. august forespurgte han tjenstligt, hvordan han skulle forholde sig mht. indførsler i kirkebøgerne og overfor forældre, der lod deres børn døbe i frimenigheden, og ved dåb overfor faddere, der var gået til alters i frikirken. Provst Thaning⁵¹ nævnte, at der i Gjevnø Gymnastikhus var foretaget dåb og holdt altergang, han kendte også de vedkommende bestemmelser. Dem henviste biskop Fog til i sin erklæring 15. august, dermed var alt klart, undtagen stillingen til fadderne. Her har en sognepræst »intet at gjøre« anførte Fog, uden kærligt at formane mod splittelse i menigheden, hvor hans ord kan ventes at finde indgang. Det kunne ikke dadles, »at Slægt og Venner med deres Forbønner ville være Vidner til og overtage Forpligtelser ved en Daab i den treenige Guds Navn, selv om denne ikke foretages paa rette Sted og af den Rette Mand«. Det var beklageligt og dadelværdigt, at folk lod deres børn døbe i frikirken eller gik til alters der, de har fortjent, »at der anvendes kirkelig Disciplin imod dem«, det kan de unddrage sig ved at gå ud af folkekirken. Det betyder »et Brud, som vanskeligt vil kunne heles, medens den nuværende Orden vist nærmest maa betragtes som et Udslag af det politiske Røre, og tør haabes at lægge sig med denne«. Fog tilrådede »en vis Passivitet, saalænge det ikke viser sig, at indgribende Foranstaltninger ere uomgjængelige Nødvendige«.

Ministeriets afgørelse 22. august 1885 rummede gentagelser mht. kirkebøgerne. Der udtaltes enighed med Fog om, »at den blotte Tilstedeværelse som Fadder ved en af Frimenighedspræsten foretagen Daabs-handling ikke er tilstrækkelig til, at den Paagjældende kan betragtes som udtraadt af Folkekirken«. Derind imellem afveg ministeriet fra

Fogs passivitet og fastslog, 2½ år efter den første frimenighed var etableret, det principielt nye, at de, der sluttede sig til en frimenighed ved at lade deres børn døbe der og gik til alters der, måtte betragtes som »udtraadte af Sognemenigheden og staaende udenfor Folkekirken«⁵².

Ministeriets bestræbelser på at ordne de grundtvigske frimenigheders forhold til folkekirken kom altså sådan hen ad vejen, lejlighedsvist, når der måtte træffes afgørelser. Og orienteringen om disse til sognepræsterne udsendtes tilsvarende, hvor det skønnedes fornødent. En undtagelse var cirkulæret af 4. januar 1884. Det fik alle.

Det kirkelige Råd

havde som formand Sjællands biskop. Det betød noget, at Fog blev formand; han neddæmpede de stærkeste modstandere af frimenighederne. Rådet var som helhed konservativt⁵³, slet ikke for indrømmelser til de grundtvigske. En undtagelse kom der: Rådet bifaldt at Thy-boerne, og andre i folkekirken, efter ansøgning derom kunne gå til alters uden skriftemål og absolution, en beskeden gave fra de kirkelige autoriteter til oppositionen.

Biskop Lind havde, da bruddet på Mors kom, ønsket at Rasmus Lund mistede retten til at bruge folkekirkens ornat, det overså ministeriet under arbejdet med konsekvenserne af Lunds afsked⁵⁴.

1885 i sin anden samling kom rådet til principielt at drøfte forslaget efter biskop Johs. Clausens ønske (KRI 85, 213ff). Swane, Viborg mente, at selv om frimenighedspræsterne var udenfor folkekirken havde de »Ret til at bære Ornat«, indtil de forbrød retten. Balslev, Ribe tillagde ikke sagen »nogen stor Vigtighed«, men Lind svarede, at den var ikke »ubetydelig. De 2 Frimenighedspræster i Aalborg Stift vilde miste mange af deres Tilhængere, hvis de ikke bar Præstedragt«. Fog troede ikke, »at det fuldt ud kunne siges, at en Frimenighedspræst var udtraadt af Folkekirken«. Belært af professor Peder Madsen omsindede han sig, men »fandt det rettest for Øieblikket at lade Spørgsmaalet falde«. Derved blev det.

1884 havde KR indledt arbejdet med at tage stilling til en skrivelse fra ministeriet om, hvorvidt bisperne skulle have en udvidet ret til at træffe endelige afgørelser, nævnt var bl.a. konfliktpunkter fra Mors, om konfirmation og altergang ved samme gudstjeneste og om muligheden for altergang før konfirmation og det fyldte 14. år. Den indflydelse betakede bisperne sig for. »Vi fandt kun faa Spørgsmaal egnede til vor Afgørelse«, gjorde Swane op. Lind havde talt for, at konfirmation og altergang kunne ske ved samme gudstjeneste, mens overhøringen skete fredagen før, hvis der »skulde gjøres nogen Forandring« (KRI 19, 25).

1884 fik KR også forelagt Thy-boernes andragende (KRI 12ff). Er det indlægning at mene, at Lind ved ihærdighed her ville vise, at der godt kunne opnås ændringer, når der søgtes derom, han var jo ilde berørt over bruddet på Mors. Nu pointerede han, at andragerne var forblevet i folkekirken. De fandt ikke i skriften begrundelse for skriftemål og absolution med håndspålggelse, noget som de ikke var ene om. Hvor der var et stærkt

ønske om det, måtte fordringen kunne imødekommes, »saaledes at Præsterne forinden maatte indhente Ministeriets Tilladelse dertil«. Lind ønskede tillige, at en kirkegænger kunne komme til alters, hvis han under gudstjenesten følte trang til det. Bisperne var delte. Clausen fandt, at her kunne vindes »et stort Gode for Kirken«. Monrad var imod »Individualisme« her, enhver vil gøre sig til herre over kirkeskikkene. Swane var ængstelig for usundhed hos andragerne og Engelstoft var imod, at der sådan blev stillet betingelser. Når der var tale om undtagelser, kunne Peder Madsen og Balslev gå med til det. Fog sluttede 1. behandling: Absolutionen står ene i vor kirkeordning. »Vi har et Ritual, vi ikke følger«, men ønsker det punkt, som vi er standset ved, »fastholdt saa bestemt«, selv om folk, som ønsker at gå videre, træder ud af folkekirken.

Ved 2. behandling (95ff) kunne Lind glæde sig over udvalgets indstilling, der ville blive modtaget med tak af mange. Han gentog sit ønske om, at det blev tilladt præster at tage mennesker til alters, som under gudstjenesten følte trang til det – »for Præsternes Samvittigheds Skyld«. Atter kom der betæneligheder, især Monrad var imod, der kunne i samme menighed komme forskellig skik. Forståelse for at der kunne gøres undtagelser var dog fremherskende. »en Ret for den enkelte, ikke en Pligt for Præsterne«, sagde den juridiske professor H. Matzen. Lind fortalte, at på landemødet i Aalborg var alle 60 delta-gende præster glade for »at der gaves dem en saadan Frihed«. Fog fandt, at syndstilsigelsen, hvor præsterne ikke kender kirkegængerne, er »ei Sandhed, men Formalisme ... naar vi have et alment Præstedømme, er det da ikke naturligt, at et Menneske siger, jeg vil ikke have nogen Midler mellem Gud og mig uden Christus«. Modsat Monrad mente Fog ikke, at folkekirken derved skilte sig ud fra andre kirkesamfund. Swane vidste, at der bestod »en mangelfuld Ordning« og ville sætte pris på, at bisperne ved deres første møde kunne »bringe denne Retning en Gave, dersom det findes, at vi kunne gjøre dette for vor Samvittighed«. Matzen forstod Monrad, var dog for, da »det nuværende Standpunkt ikke var holdbart, og derfor naar vi skulle Capitulere, maa vi gjøre det paa de antageligste Vilkaar«. Fog kunne ganske blive ved det bestående, men der var før givet efter, så vi har »intet fast Holdepunct i denne Sag«. Vil folk samles om bestemte præster, så er det ikke mere imod kirkens ordning end hele sognebåndsløsningen, med den var det afgørende sket. Ved afstemning (105f) vedtog rådet, at bisperne burde bemyndiges til at dispensere fra kravet om absolution før altergang. Monrad opretholdt dog sin modstand.

I cirkulære 16. august 1885 gav ministeriet biskoppen i Aalborg, og de andre bisper med ham, mulighed for at dispensere fra, at altergæster forud skulle modtage absolution med håndspålggelse, hvor biskoppen fandt begæringen »alvorlig begrundet, og naar vedkommende Præst er villig til at stede den saaledes Dispenserede til Nadverbordet«. Men ingen var fritaget fra »Forpligtelsen til at høre en Formanings- og Beredelsestale, sluttende med almindelig Tilsigelse af Syndsforladelsen til angerfulde og troende Altergæster«⁵⁵. Hermed er vi til dels bragt »nordenfjords«.

Kappestriden i Klim – set fra én side.

Frimenigheden i Klim havde i sine tre første år sin bedste ven i stedets sognepræst Georg Brahm⁵⁶. Han havde hjulpet den frem og da kirken

blev taget i brug 10. november 1883 holdt han, uden ornat, indvielses-talen. Men Brahm havde lagt op til mere end han kunne leve med. Han havde før søgt bedre økonomiske kår andetsteds, men som frimenigheden trivedes blev det ham en nødvendighed at komme bort; han så ikke længere, at der var brug for en grundtvigsk sognepræst på stedet. Da han forflyttedes 1886 havde han søgt 60 gange⁵⁷.

Sidst i 1886 var efterfølgeren udnævnt, F. V. Bagger⁵⁸. Han så snart frimenigheden som en modstander og lagde kræfterne i for at trænge den tilbage og gøre klart, hvad der var folkekirke og hvad der var frikirke. Med H. N. C. Leth⁵⁹ som ny provst 1887, og V. C. Schousboe⁶⁰ som ny bisp 1888 fik Bagger et godt rygstød i sin iver for at sætte tingene i Klim, Torup og Vust sogne på plads.

Det begyndte med, at der sommeren 1887 i de så dominerende friskoler skulle sættes skel mellem børnene fra folkekirken og dem fra frimenigheden. Ministeriet blev spurgt og svarede 8. oktober 1887, at forældre, der tilhørte folkekirken »var uberettigede til at lade deres Børn undervise i Friskolerne«, når lærerne tilhørte frimenigheden⁶¹. Her fik Bagger som skolekommissionens formand et godt afsæt til at få skellet yderligere markeret. Det brugte han:

En følge af afgørelsen måtte være, at skolekommissionen ikke kunne holde eksamen i friskolerne for folkekirkens børn. Bagger ville dog ikke indkalde dem til eksamen i »de il-desete Almueskoler«, men havde tilbudt at eksaminere de børn i hjemmene, skrev han 14. april 1888 i sin indberetning. Det undgik nogle ved at få pastor Thomsen (jfr. note 16) i Øsløs til at attestere, at børnene var forsvarlig undervist i religion, mens friskolekredsen modsatte sig at børnene skiltes ad ved eksamen. Men ministeriets skrivelse måtte være et forbud mod »al Undervisning af Folkekirkens Børn i nævnte Friskoler«. Hævdedes det ikke, så var det »en offentlig Sanktion« af et utilstødeligt forhold, fortsatte B. Forbuddet havde vakt stærkt røre i frimenigheden, som har formået de fleste forældre til folkekirkens børn til at stå fast på, at der alene eksamineres i friskolerne. De henviser til, at der på Mors ikke gøres forskel, der holdes eksamen for alle børn i friskolerne, selv om lærerne tilhører frimenigheden. Var der deri et vidnesbyrd om, at B. havde mistolket afgørelsen, eller om at en efterlevelse var nødvendig, så udbad B. sig en tilkendegivelse af, hvorledes han burde forholde sig.

B. havde ønsket at mødsende erklæringer fra de to friskolelærere om, at deres undervisning stemmer med folkekirkens bekendelsesskrifter. De havde afslået at afgive sådanne erklæringer. Lærer Niels Gertsen (frimenighedens formand) havde til skolekommissionen erklæret, at der ikke, da han kom med i frimenigheden »var sket nogensomhelst Forandring i hans Undervisning i noget Fag« og gennem sine 17 år som friskolelærer har han stadig underkastet sig kommissionens tilsyn, uden at den har klaget over ham. Han er i det hele en besindig mand, »nedbryder ikke Agtelsen for Folkekirken eller Almueskolen« og er så imødekommende, at B. meget ønskede hans skole blev undtaget fra forbuddet og »under Sognepræstens Ansvar staa aaben for Folkekirkens Børn«. Gertsen og andre i frimenigheden stod endnu på folkekirkens trosstandpunkt, og burde ikke bedømmes efter fripræsten, »som næppe kunne frikendes for at være kommen bort fra Luther og Melanch-

ton i væsentlige Stykker«. – Her antyder B., at endnu en strid er i vente⁶². – I Vust holdt Brahm aldrig eksamen, læreren er så tillukket overfor tilsynet, at B. ikke vidste, om det han lærte børnene stred mod luthersk lære.

B. skrev på egne vegne, da to skolekommissionsmedlemmer tilhørte frimenigheden, mens en tredje sendte børnene i friskolen. Sådan var forholdene, da B. kom, og han havde ikke gjort indsigelse i håbet om, at sognerådet ved næste valg ville udelukke frimenighedens medlemmer af skolekommissionen.

19/4 1888 påførte provst Leth: Håndhæves ministeriets skrivelse strengt, vil der ske »Masse-Indmeldelse i Frimenigheden«, for forbuddet deri har Møller brugt til ihærdig agitation. Skal forbuddet, som ønsket af B., ikke gælde Gertsens skole, kan der holdes eksamen som ved private skoler. Det er ellers nærmest at tilsige børnene fra begge skoler til eksamen i »Statsskolen«, det vil dog møde stærk modstand. Leth henstillede, at alle børn mødes samlet i »Frimenigheds-Skolen«, undtagen hvor der foreligger attest fra pastor Thomsen. Det kunne dog hævdes med fuld ret, at hvis forældrene vil henregnes til folkekirken, må de følge bestemmelserne for kirke som for skole, ellers »maa de gjøre Skridtet helt ud og slutte sig til Frikirken«, som de synes at give fortrinnet.

Bagger blev udspurgt om, hvor mange børn fra folkekirken, der gik i friskolerne, og han svarede 25/4: I Klim 13 børn fra 8 hjem og i Vust 12 børn fra 5 hjem. Dette skyldes dels, at der i mange år er mange for. »at Børn ikke bør lære andet udenad end, hvad de selv har Lyst til«⁶³, dels at frimenigheden tæller de mest »velstaaende og fremtrædende Gaardmandsfamilier« og dels, at almueskolen har ringe kår med lærere, som ikke er skikkede til at vinde tillid og øve indflydelse. De mange tilrejsende højskolelærere i frimenighedens forsamlingshuse betød også noget. – Leth skrev 27/4, at han var ganske enig med B., han føjede til, at »et politisk Element ogsaa har en Del at sige ... idet Pastoratets Beboere, der ere stærkt udprægede Venstremænd, anse det for fortjenstligt i næsten alle Henseender at stille sig i Opposition til de bestaaende Love og Anordninger«, også hvad skolen angår.

Provst Aastrup⁶⁴ på Mors blev også udspurgt og svarede 17/5, at fem friskoler dér bestyres af lærere eller lærerinder, der tilhører frimenigheden, og de har »alle Børn af Forældre i Folkekirken, samt at vedkommende Sognepræster afholde Eksamen med disse Børn ogsaa hvad Religionsundervisningen angaaer«.

Schousboe, bispeviet knap to måneder før, var vel udrustet med de oplysninger, som stiftsprovsten havde indhentet, og tog fat med energi. Han havde 6-9/8 visiteret i B.s pastorat og måtte medgive ham, at han ikke kunne holde eksamen i religion i friskolen for børn fra folkekirken, skrev Schousboe 13/8 til ministeriet. Det måtte så tolereres at de børn fortsat søger friskolerne, skønt det kirkelig set er uberettiget. At holde eksamen der var at tilsidesætte det rigtige princip, »enhver saadan Indrømmelse, hvor ringe den end ser ud, giver nemlig Frimenigheden et Fortrin og fremmer dens Udvikling, hvorimod Folkekirken lider Skade, navnlig derved at Begreberne for Befolkningen sammenblandes og den Mening udbredes, at der skyldes Frimenigheden som det fortrinligere Samfund et særegent Hensyn«. Der kunne næppe gøres forskel på de to friskoler, hvorfor S. indstillede, at folkekirkens børn mht. religionsundervisning henvises til almueskolens eksamen, hvis B.s tilbud om eksamen i et af hjemmene fortsat afvises. Det kunne få nogle familier til at gå ud af folkekirken, kun en halv snes, og de tilhørte »allerede i Virkeligheden Frimenigheden«. Førte det, at børnene to gange årligt møder til eksamen i deres eget hjem ved deres sognepræst, dertil, så må det siges »at fremme den Klarhed i Situationen, som fra Folkekirkens Synspunkt er højest ønskelig«.

Attester fra en af folkekirkens præster må respekteres, men, spurgte S., bør præsterne ikke advares mod, at de ved attester giver »et uberettiget Forhold deres Sanktion og saa-

ledes handle illoyalt overfor deres eget Samfund«? Trods al tydelighed bad S. om ministeriets afgørelse, fordi der på Mors kunne ventes lignende konflikter som i Klim, så præsterne der kunne gøres opmærksomme på, at religionsprøven bør afholdes i almueskolen eller et af børnenes hjem.

Bagger antydede, hvad han egentlig ønskede, at ministeriet forbød, hvad det sagde var uberettiget, at børn fra folkekirken gik i friskolerne. Det mente Schousboe man måtte tolerere, han erkendte, at klarheden måtte vindes på langt beskednere plan. 4. september 1888 tog ministeriet stilling og gav bispnen ret mht. stedet for religionsprøven, men det advarede ikke sognepræster mod for let at udstede attester. Afgørende var det, at ministeriet veg tilbage for virkelig i sognene at gøre skellet klart mellem folkekirke og frikirke, når det »efter det i Sagen oplyste ikke strængt vil fastholde«, hvad det havde hævdet 8. oktober 1887, at forældre i folkekirken er uberettigede til at sende deres børn i friskoler, »der staar i Forbindelse« med frimenigheder⁶⁵. De vandt en sejr og sognepræst, provst og bisp var svækket, noget som snart ville blive almindelig kendt.

Peter Rønnes besøg

Sommeren 1888 oplevede Bagger endnu et tilbageslag. Det skrev han 14. august 1888 om – direkte – til Schousboe med tak for den nylige visitats, hvor S.s ord var trængt igennem og havde givet større klarhed. Bagger bad om ny indgriben, da sognepræst Peter Rønne⁶⁶ havde prædikeret i frimenighedskirken i ornat og havde holdt altergang og var selv taget til alters af pastor Møller. I sognene havde Rønne agiteret for frimenigheden, så det skel mellem frimenighed og folkekirke, som folk ellers respekterede, var nedbrudt til skade for sognemenighederne.

14. august hed det: »Her hvor der daglig agiteres mod Folkekirken« trænges der til »bestemte retledende Udtalelser fra de højeste Autoriteter«, for Rønne gør hvad han kan for at øge forvirringen. I søndags skal han i frikirken kraftigt have tilskyndet til at gå med den. Til B. havde han, på givnen foranledning, sagt, at »han fandt Frimenigheden her – i Modsætning til den i Høve – levedygtig, fri for Pletter – med de bedste Betingelser for en lykkelig Udvikling – ikke mindst fordi den havde saa fast en Mand som Møller til Præst!« I kirken var der folk fra Hanherred, Thy, Vendsyssel og Himmerland⁶⁷. Den gudstjeneste har vakt stor opsigt, for biskop Linds forbud mod, at folkekirkens præster fungerer og nyder nadveren i frimenigheden, er her hidtil fulgt, og folk er vant til at betragte nadvernydelse i frikirken som en udtrædelse af folkekirken. Kan Rønne sådan handle uanfægtet, må det frygtes, at de sognepræster, som taler i forsamlingshuset, også vil prædike og uddele nadveren i frikirken, som vil vinde »Karakter af en Valgmenighed paa Folkekirkens Grund«, skønt dens præst ikke vil vide af dens styrelse, love og bekendelsesskrifter.

12. september skrev B. igen om det besøg »med saa farlig eller aggressiv Karakter«: I kirken tolkede Møller Rønne »Menighedens Tak, fordi han var Fader til den herværende »Livsbevægelse« og ved slutningsmødet i forsamlingshuset udtrykte frilærer Gertsen »Forsamlingens Tak for hans Virksomhed i de paagældende Dage«. Rundt i sognet har R. talt for frimenigheden, især hos de vaklende. Han trængte endog ind til en gammel, døende kvinde, åndskraftig og kristelig udviklet, agtet og afholdt, så hendes ord på dødslejet ville få vægt. R.s tale om lykken i frikirken afbrød hun med et, »nu kan De tale, saa meget De vil, jeg er født i Folkekirken, der fandt jeg Trøst og Fred og i den vil jeg dø«. Hun vendte sig fra ham mod væggen og døde få dage efter. Det hørte Bagger på begravelsesdagen.

En troværdig lærer siger, at følgen af det besøg vil mærkes i »flere Aar. For at forstaa det, maa man vide, hvilken Afgudsdyrkelse der drives med Rønnes navn ... Kunde det blot gjøres uimodsigeligt klart, at Overgangen til Frikirken medfører en isoleret Stilling ... kunde der blot fra oven regjeres med lidt strammere Tøjler over os Præster i Folkekirken«. Lunds frikirke på Mors har haft sin styrke ved, »at Folkekirkens Præster vedvarende valfarte til den, forrette Gudstjeneste med Altergang⁶⁸ og modtage Sakramentet i den«. Det giver anerkendelse, mens autoriteternes klarende ord taber i vægt, »for mange al Betydning«. Det samme er nu søgt indført her, og det kan let »gjøre Grænsen usynlig for de fleste«.

Schousboe tog sagen med i KR, hvor han 21. september sagde: »Vi skal gaa frem med stor Varsomhed og Besindighed. Menigheden staar paa samme Troesgrund og har mange Venner indenfor Folkekirken«, og vi skal intet gøre, så længe den holder sig på sit eget. Vi skal heller ikke modarbejde den med ydre våben, men ved »aandelig Konkurrence«. Bagger er en dygtig præst, ikke partimand, og søger at leve i fred. En sådan mand må autoriteterne støtte mod utilbørlig konkurrence. Mod al sund fornuft har Rønne gjort frikirken til det ideale og skildret folkekirken som befængt med død og dårlighed. Det går ikke an, at en præst fra den retning, som finder frikirken bedst, optræder mod det samfund han selv tilhører. Der var måske forskel på, at han som tilrejsende nød nadveren i frikirken og på, at lægfolk gør det, så R. ikke »betragtes som udtraadt af Folkekirken«. På formandens forslag tog KR den »Meddelelse til Efterretning«⁶⁹.

For at forfølge sagen udbad Schousboe sig en fuldstændig indberetning fra Bagger og fik det. B. skrev 6. oktober seks foliosider: Tilhængerne af den »Livsbevægelse«, som Rønne havde fremkaldt i sine seks præsteår, anså sig for »de eneste Repræsentanter for ægte Kristendom«. Siden havde Brahm ikke mindre ivrigt talt for »de grundtvigianske KirkeFriheds-Teorier«, men da selv hans bedste venner løste sognebånd til Lund på Mors⁷⁰, »har han ikke efterladt sig dybere Spor i Menighederne, hvorimod Rønnes Fortjenester« altid huskes. Frimenigheden tager magten alle steder, venstreforeningen, ungdomsfester, gymnastik- og skytteøvelser, friskolerne og de idelige foredrag i forsamlingshusene⁷¹.

Foruden i Klim holder Møller regelmæssigt gudstjenester i Svenstrup og Løgstør. Man kan dog undres over, at menigheden efter 20 års agitation ikke har vundet mere end henimod 40 familier i pastoratet her, mens vel halvt så mange har berøring med den. Det viser åndelig sundhed og sejghed hos sognemenighederne, især da frimenigheden er »et fint, velhavende og aandsaristokratisk Selskab«. – Da Brahm flyttede, mistede den sin væsentligste støtte, og da de gamle menigheder atter begyndte at samles i kirken, medførte det ny hensynsløs agitation fra frimenigheden.

Den kan se let på, hvilken stilling den har »paa Papiret«, så længe grundtvigske præster uhindret anerkender den som »en sideordnet Menighed og med deres Valfarten til den ... giver den en særlig Forherligelse«, mens sognemenighederne står som den trængte part. Under sit besøg arbejdede Rønne for frikirken; hvordan skildrer B. udførligt, det havde vakt harme hos mange, andre gik til frikirken, værst var forvirringen og det forøgede tryk. Påtales sådan færd ikke, vil det svække de kirkelige myndigheders anseelse betydeligt. Frimenighedens lære »er ubekjendt og alene bestemmes eller garanteres af en saa selvtilidsfuld og selvraadig Natur som S. A. Møller. At man efter Brahms Raad ved Gudstjenesten beholder Folkekirkens Former forebygger jo ikke, at de hellige Handlingers Betydning udtyndes«⁷². Brahm så faren for, at menighedens yderste fløj, den synes præsten at høre til, »ender i yderligere Sektervæsen«, og B. spæede, at menigheden blev sprængt. »Folkekirken vil her styrkes i samme grad, som Grænsen mellem dens og Frimenighedens Omraader gjøres umiskjendelig Klar«. Leth samtykkede til B.s skildring og til hans konklusion, at det må hævdes strengt, at folkekirkens præster afholder sig fra al gudstjeneste i frikirken.

22. oktober tilskrev Schousboe ministeriet om Rønnes optræden: Hvad der er forment stiftets præster må også være tilrejsende præster forment, og hvad der er forment folkekirkens medlemmer er det »aldeles utilbørligt« at en præst sætter sig ud over. Skønt tilbudt sognekirken valgte Rønne frikirken i »en ganske bestemt Hensigt ... at støtte denne i dens Modsætning til den folkekirkelige Menighed«. Selv om frimenigheden endnu »i det væsentlige« anses som evangelisk-luthersk kan folkekirken ikke finde sig i, at dens præster gør frikirken til idealet og folkekirken langt ringere. Klims levende sognepræst har vundet menighedernes agtelse, mens det kendeligt er gået tilbage for frimenigheden. Det er usømmeligt, at den støttes af en folkekirkepræst. Derfor anmodede S. indtrængende ministeriet om at foranledige, at sådan optræden »saavidt muligt bliver umuliggjort«.

14. november skrev ministeriet til Sjællands biskop: Da det ikke er

»tilladt Folkekirkens Præster udenfor Sygeberettigelse at uddele Nadverens Sakramente andetsteds end i Sognekirken« eller andet indviet lokale, måtte Rønne stilles for en provsteret »for hans Overtrædelse af den kirkelige Lovgivning om Uddeling af Nadveren«. Det udbad sig en erklæring fra Rønne. Denne vedstod først frejdigt, hvad der var sket, men efter samtaler med provst og bisp blev der noget at forklare:

26. november bekræftede R. ganske kort ministeriets resume af, hvad der var sket i Klim. Provst Sorterup⁷³ anførte efter drøftelse med R., at han ikke havde tilsigtet »en oppositionel Demonstration, men kun havde fulgt en Hjertets Trang til at optræde i sine gamle Menigheder«. Det var også tvivlsomt, om de skrivelser og cirkulærer, som ministeriet havde påberåbt sig, var så almindelige kendt som forudsat (jfr. foran Carlsen, Funder og Lindberg). Provsten fandt, at det var for strengt at nedsætte en provsteret, »en ministeriel Irettesættelse maa kunne anses som tilstrækkelig«.

R. tog til bisp, som gjorde ham opmærksom på, at en fyldigere erklæring ville virke formildende. Den skrev R. 4. december: Det første korte svar kunne opfattes som han ønskede en retssag. Det var ikke for sin egen skyld, at han ikke ønskede det, men fordi R. havde en følelse af, »at en eventuel retssag på dette spørgsmål, vil gøre skade i videre kredse ved at genoptage og forny kirkelige tvistigheder«, som måtte læges og udvikles ad åndelig vej. R. mente ikke, at han havde overtrådt bestemmelser, som han var orienteret om. Efter »6 lykkelige år« i Hanherred havde han ofte fra Sønderup besøgt de gamle menigheder og holdt gudstjenester i Klim kirke, der var størst. På grund af sygdom havde han ikke været der i de sidste syv år, og imens havde til frimenigheden sluttet sig »så godt som alle de, jeg havde kendt som bevidst kristeligt vakte folk i sognene«, skrev R. videre. Da besøget forestod bad han Møller, som han kendte »som en besindig og dygtig Præst«, om at ordne det fornødne, og da han ikke kendte sognepræsten bad han Møller henvende sig til denne. Møller havde svaret, at frimenighedskirken var nu størst, derfor blev gudstjenesten der. Senere, nær afrejsen havde Bagger skrevet og tilbudt R. en af sognekirkene, da var frimenighedskirken valgt. Under opholdet havde R., selvfølgelig, besøgt Bagger og takket ham for hans tillid.

R. var under gudstjenesten gået til alters, noget som ellers ofte er vanskeligt for præster, som ikke bruger selvkommunion, og det var ham »dobbelst kært at kunde nyde Nadveren sammen med så mange kære gamle venner. Det var kun tanken om at samles i ånd og sandhed for Gud«, og andet motiv var R. sig ikke bevidst. Han mente heller ikke at have handlet ulovligt, for af de fire af ministeriet nævnte skrivelser var kun den fra 4. januar 1884 ham »kommuniceret og bekendt«. Han havde i bladene læst om brydningerne på Mors, men udfaldet var ham ikke klart, og derfor vidste han ikke, hvad derfra kunne være normativt i almindelighed. Han havde »mindst af alt ... villet træde i opposition til folkekirken, hvis goder« R. anerkendte, ligesom det var ham »magtpaaliggende, at gøre sig bekendt med de ministerielle skrivelser ... for fremtidigt at kunne rette sig derefter«.

I sit svar til ministeriet 10. december undlod Fog ganske enhver stillingtagen, henstillede blot »om der kan tages noget Hensyn til de anførte Undskyldninger« fra R. – Vi er uden viden om det videre forløb. Blandt akterne ved sagen er en koncept, hvori står: Biskoppen er gået

»udenfor det adspurgte« ved istedet for at indhente en erklæring er indhentet R.s »nærmere Forklaring til Retfærdiggørelse«. Han burde ikke have »indskrænket sig til at henstille« til ministeriet, men »burde have udtalt sig herom«. Hverken journal eller sagens akter viser udfaldet, heller ikke bispearkiverne fra Aalborg og Sjælland, sålidt som arkivet for Slagelse herreds provsti. Ingen af stederne findes noget om sagens afslutning. Den må være henlagt, vel fordi R. havde ret mht. cirkulærerne, kun et af fire var tilstillet ham, det bevidnede jo provsten. Andet er, at Rønne ikke har kendt så lidt til frimenighedernes kår, som han nævnte⁷⁴.

Frimenighedskirkegård?

Der er nogen ironi i, at F. V. Bagger, foruden det store bidrag til denne afhandling, også ved sin stadige modstand mod frimenigheden leverede et stort bidrag til dens historie fra de år, hvorom der ellers synes lidt viden. Nok en sag var på vej, mens Rønne-sagen endnu stod på. 20. juli 1888 havde seks læge bestyrelsesmedlemmer for Klim frimenighed henvendt sig til ministeriet om at få en kirkegård ved kirken. De tilføjede, at de ville underkaste sig alle vilkår, som ministeriet måtte stille. præstegården kunne stilles som sikkerhed for, at der blev midler til den fremtidige vedligeholdelse.

Først 17. december indhentede ministeriet en udtalelse hos Schousboe – skulle Rønne-sagen først være til side? S. forhørte sig atter hos Bagger. B. gik med fynd og klem imod, at et slet og ret »ikke anerkendt Dissentersamfund« med rod i misfornøjelse med regeringen fik nogen af de rettigheder, som valgmenighederne havde. Det »ville kunne udlægges og blive opfattet som en officiel Anerkjendelse« og gøre Klim »til Centralpunktet for dette mod Folkekirken agiterende, og Splid og Sorg vækkende møllerske Samfund«.

Så kort kunne B. ikke udtrykke sig 3. januar 1889, hans svar kan refereres sådan: For menigheden havde det ikke været »en Samvittighedssag at hævde en ejendommelig Bekjendelse«, den udmærkede sig heller ikke ved »kristelig Alvor og Inderlighed«, den var stiftet i misfornøjelse med regeringen. Sådan lod det sig forklare, at Brahm »i sin Egenskab af Politiker kun kunde tilskynde og medvirke til dens Oprettelse, mens han som Præst følte sig i højeste Grad trykket derved« (jfr. note 57). Folkelige og politiske interesser samler menigheden, som er »den C. Bergske Politiks Fæstning« her, et samfund af »radikale Frihedsmænd«, som søger indflydelse i alle sager, selv hvor de ikke har ret til det [her kunne skolekommissionen være nævnt]. Hvis Møller holdt sig tilbage her, ville han snart tabe indflydelse, men han er en »stærk interesseret politisk Fører«, det dækker over, at han siger sig løs fra »de lutherske Bekjendelsesskrifter og hans Hævdelse af fuldkommen

Lærefrihed«. Menighedens stadige påstand om endnu at stå »i Folkekirken, og at dens Kirkeadaab har samme borgerlige Betydning som Sognemenighedernes Hjemmedaab« må stadig imødegås. At give den egen kirkegård vil være et fejlgreb, det vil opfattes som en »Stadfæstelse i Menigmands Omdømme« og medlemmernes »Maal ere saa blendede, deres Veje saa tilslørede, og deres Fremtidsudvikling saa ubestemmelig«.

Frikirken var lagt i den største by, Klim, for at vinde mange tilhængere, det er ikke nået. Af sognets 35 gårde og 150 huse er, efter Møllers meddelelse 25. november 1888, familier fra to gårde og 13 huse med, samt nogle få ugifte kvinder uden egen husstand. Følger end mange Møller i politikken, så er hans kirkes betydning i sognet forholdsvis ringe, fortsatte B. Skulle frikirken endelig ligge i pastoratet her, hvor halvdelen af medlemmerne (i Vester Hanherred⁷⁵) og det de mest indflydelsesrige og velhavende bor, burde den være lagt i Vust sogn, hvor de store gårde ejes af frimenighedsfolket. Men fordi man selvsikkert har lagt kirken på et sted, ubekvent for medlemmerne, er der ikke grund til, at myndighederne bifalder, at kirkegården lægges der. – Igen, provsten bifaldt dette.

28. januar 1889 tilskrev Schousboe ministeriet, at han så bort fra sagens borgerlige side ved at give et samfund med »saa lidet fæstnet og af saa temporært Præg« egen kirkegård og holdt sig til sagens kirkelige side. Anerkendte trossamfund kan have egen kirkegård, ikke anerkendte må kunne nøjes med sognets kirkegård, selv om deres frihed indskrænkes af, at de ikke kan udføre begravelsesceremonier, det kan de gøre i hjemmene eller forsamlingshusene. Viger man her, fraviges »et klart og fast Stade«.

Der kan være grund til at vise frisind mod en menighed, der har vist så megen kraft ved sine byggerier, og som, ligesom den på Mors, står »vort eget Kirkesamfund saa nær, at det aandelige Slægtsskab ... ingenlunde er brudt«. Det må dog fastholdes, at menigheder, der har frasaagt sig forpligtelserne i folkekirken og dens tilsyn, er »separatistiske Samfund«, der må behandles som andre dissenterer, og »jo nærmere de staa Folkekirken, og jo mere de selv arbejde paa at agtes lige med denne i alle udvortes Forhold«, jo mere varsom må man være med i »det almindelige Omdømme« at ligestille dem med folkekirken og udviske forskellene. Den varsomhed er især nødvendig af hensyn til valgmenighederne i folkekirken. Får frimenighederne egen kirkegård er de i »den almindelige Betragtning« ligestillet med dem. Med egen kirkegård får de også større fasthed, og det kan siden vanskeliggøre en tilbagevenden til folkekirken.

Ifølge pålidelig kilde på stedet er Klim-menighedens liv ganske særligt blandet med megen politisk agitation og megen uklarhed mellem kirkelige og sociale spørgsmål. Den har en »fremtrædende Tilbøjelighed baade til at sætte sig op imod Autoriteterne« og til at hovmode sig over dem, der ikke tilhører deres samfund. Det vil i høj grad være uklogt af regeringen at efterkomme dette ønske. Skulle der udvikle sig

»en sund og virkelig luthersk Frikirke« kan der tales om at »skænke« den statens anerkendelse og indrømme den egen kirkegård. Nu sådan at løfte den menighed »op i Række med Valgmenigheder«, vil blive betragtet som en svaghed hos myndighederne. Så længe den er på »den il-tre Agitations Stade« vil det skade »de folkekirkelige Menigheder og ... deres Embedsmænds Autoritet og Virksomhed«⁷⁶. – »Det møllerske Samfund« fik sin kirkegård i 1912, frimenigheden på Stevns fik sin 1892⁷⁷.

15. marts 1889 skrev Bagger, atter direkte, til sin biskop for at få hans udtrykkelige bekræftelse på, at han opfattede tre forhold korrekt: 1) Havde han under alle forhold ved begravelse af frimenighedens medlemmer at forbyde brugen af kirkeklokkerne? 2) Var nadvernudelse i frikirken et fulgyldigt bevis for udtrædelse af folkekirken, så B. var fri for at undersøge om der var sket indmeldelse i frikirken? 3) Er ægtepar, som søger deres hele opbyggelse i frikirken og går til alters der, udelukkede fra at få deres børn døbt i folkekirken?

B. forhørte sig for at undgå unødige meningsforskelle ved kirkelige handlinger også om hvorvidt en afdød tilhørte frikirken eller ej. For B. var det »sikkreste Middel til at gjøre Skjellet mellem Pastor S. A. Møllers Frikirke og Folkekirken umiskjendeligt klart og til at gjøre Folk betænelige ved at udtræde af Sognemenigheden af udvortes Grunde ... [at] den for ikke anerkendte Trossamfund foreskrevne Begravelsesmaade uden Gravtale og Klokkeringning træder i Kraft, hver Gang et Frimenighedsmedlem skal jordes, og da Frimenighedens ledende Mænd umiskjendeligt ønske at fremme Folkekirken, Statsskolens og det bestaaendes Fald, kan jeg ikke se nogensomhelst Grund til, at der heri skulde indrømmes Lempelser«.

Provsten ytrede, at der ved frimenighedsmedlemmers begravelse skulle handles som ved begravelsen af andre dissenter, de andre spørgsmål var besvaret af ministeriet 22. august 1885 og 13. april 1863. Selv om Schousboe kunne tilslutte sig provstens ytringer, forelagde han 15. maj ministeriet B.s spørgsmål, fordi forholdet mellem folkekirken og »de lutherske Frimenigheder ... stadig viser sig at indeholde Vanskeligheder paa Grund af den Uklarhed i det indbyrdes Forhold, som endnu er tilstede i Manges Bevidsthed«. Derfor ville han ikke foretage sig »nogetsomhelst Skridt af Betydning« for det forhold, uden at vide sig i »fuld Overensstemmelse« med ministeriet. – Der findes intet svar fra det, hverken blandt sagsakterne eller i journalbogen, den er blot tilført »Res«. Det kan gå på, at sagen blev henlagt⁷⁸.

Det bør bemærkes, at provst Leth som først havde skrevet om frime-

nighedernes politiske engagement kun skrev denne ene gang derom. Schousboe havde endnu 28. januar 1889 fulgt Baggers stadigt stærkere fremhævelse deraf, 15. maj tav han helt derom. Kan det forstås anderledes end at bispen nu var i tvivl om, hvor megen ret Bagger havde her?

Det vides, at Bagger endnu 1897 havde det standpunkt, at selv på kirkegården skulle skellet mellem folkekirke og frikirke forblive kende- ligt⁷⁹. Han blev i embedet til 1910.

Det er vel til at forstå, at det gik B. på med en livskraftig frimenighed så nær på, men ikke altid hans omtale af den; det er også forståeligt, at B.s biskop bakkede ham og dermed folkekirken på stedet op, men ikke altid Schousboes begrundelser derfor. Foruden de lokale forhold gjaldt det også et princip, som bisperne var enige om, skellet mellem folkekirke og frikirke skulle hævdnes, så meget mere som det ikke var klart i den almindelige bevidsthed. Det fik S. snart efter endnu en lejlighed til og det der, hvor den første frimenighed var blevet til før hans tid som biskop.

Mors 1889

23. januar 1889 døde Rasmus Lund og menigheden stod tøvende overfor valg af ny præst, måske også overfor hele fremtiden? Hvad der tages op her er før berørt⁸⁰, men de interne aktstykker belyser på ny autoriteternes vanskelighed ved endnu seks år efter at hævde skellet mellem grundtvigske i og udenfor folkekirken. Tillige møder vi en provst: Han kan trods al modvilje følge den langt, en tid! Og vi ser en bisp fortrængte kendsgerninger, han kendte til, men nu undlader at bekæmpe, skønt de just drejede sig om det samme som hele Peter Rønne-sagen. Han nøjes med at forsvare sig imod at have godkendt dem.

11. februar forespurgte frimenighedens bestyrelse – ad tjenstlig vej i folkekirken – om sognepræster, der var villige til det og ikke forsømte deres egne menigheder, kunne holde fuld gudstjeneste, »Prædiken, Daab og Altergang« i Ansgarkirken. Dagen efter påførte provst Aastrup⁸¹: Menigheden er ikke »fuldt ud behandlet« efter sin reelle status, Lund brugte folkekirkens ornat, dennes præster har prædiken i kirken og er gået til alters der. Dens medlemmer sidder i skolekommissioner, lærere, der tilhører menigheden, underviser folkekirkens børn i religion. Uklarheden vil øges, hvis der gives en tilladelse, men da staten ikke er gået strengt frem mod menigheden vil en nægtelse føles som en uvenlig handling. En foreløbig tilladelse kan gives, forudsat at folkekirkens præster følger dens ritualer og bestemmelser »i enhver Henseende«.

19. marts skrev Schousboe tilbage til provsten: Det må fastholdes, at

menigheden er udenfor folkekirken, selv om den står på samme trosgrund. Her må svares nej, når der intet oplyses om fremtiden. Det er en pligt at hjælpe i nødstilfælde, ved hjemmedåb og sygeberettelse, men ikke derudover. Hverken S. eller Aastrup kan som embedsmænd have med menigheden at gøre, S. opfordrede dog Aastrup til at tale med ansøgerne for at understrege, hvad det betød, hvordan menigheden ville stille sig i fremtiden. Det blev afgørende for, om sognepræster fik lov til at hjælpe, når de søgte om det. Bispnen ville ikke nu tage op, hvad der var anført om folkekirkenes præster, men måtte forsvare sig imod, at han derved godkendte deres optræden i frimenighedskirken, noget som hidtil kun var ham bekendt på »meget ufuldstændig Maade«.

Først fem måneder efter blev sagen officiel for de to høje embedsmænd, da fem grundtvigske præster skrev til biskoppen om menighedens ønske. De mente, at den var midtpunkt for en kirkelig livsbevægelse på Mors, som ville holde sig i et sundt spor, fordi forbindelsen til andre menighedskredse på øen var bevaret, det havde de selv arbejdet for. Det var ikke en talemåde, når det siges, at menighedens medlemmer er i folkekirken, heller ikke var det trodsighed, man ville bevare forbindelsen og ønskede kun »at vinde den Ret til fri Adgang til Herrens Nadverbord, som den mener Herren« har givet. Om fremtiden er der ikke enighed, men det store flertal ønsker at stå i så nøje forbindelse med folkekirken som muligt. Præsterne havde ønsket at holde fuld gudstjeneste i Ansgarkirken for at give menigheden ro til overvejelse, men havde undladt det, da de følte sig bundne ved aftalen med biskop Lind. Nu var der gudstjeneste hver fjerde uge ved Søren Anker Møller, og det var uheldigt, dels fordi der sammen med gudstjenesten blev mange kirkelige handlinger, og dels kunne Møller fjerne menigheden fra folkekirken, mens de fem præster kunne bidrage til at knytte den dertil. I en tvangssituation kunne den »fristet til at tage [som præst], hvem der kan faas, selv maaske en Lægmand«⁸².

Provst Aastrup havde i mellemtiden fået sundet sig, en tilladelse her ville øge uklarheden, det var han imod:

Han gentog, at i virkeligheden var menigheden ikke stillet som andre ikke-anerkendte samfund, det havde udvisket forståelsen af dens stilling, kun et forhold mindede derom, at ægteskab måtte indgås for den bgl. øvrighed. Gives den tilladelse, vil det øge uklarheden og autoriteternes vanskeligheder, uden at folkekirken vinder noget. Han måtte afkræfte, at menigheden var midtpunkt for en livsbevægelse, og det var usikkert om den går i et sundt spor. Aa. mente, at dens betydning i de seks år havde været »umærkelig«. Kun et mindretal ønsker tilknytning til folkekirken og vil indordne sig, de fleste vil det kun, hvis de føjes i deres krav ved konfirmation og altergang, og der var »hele deres paa et falsk Frihedsbegreb grundede Betragtning af al Avtoritet«. Der ville komme en udefineret menig-

hed. »som hverken var Folkekirke eller Frikirke eller Valgmenighedskirke«. De fem præster kan allerede søge at holde menigheden i et sundt spor, det er dem ikke forment at prædike og holde bibellæsninger. Måske kan frygt for »endog en Lægmand« som præst få de besindige tilbage i folkekirken.

12. august skrev Schousboe til ministeriet, at så væsentlig en sag kunne han ikke afgøre på egen hånd. Han havde efterhånden erfaret, at der i frimenigheden og hos mange sognepræster var »nogen Uklarhed« om dens virkelige stilling. På visitats i juni på Mors havde han fra alle sider hørt, at menigheden ikke vidste, hvor den ville hen. Derfor kunne han ikke tilråde det ansøgte og kunne i det væsentlige henholde sig til provsten, en besindig mand. Menigheden har haft tid til at bestemme sig, men har ikke gjort det, det vil være uforsigtigt og uklart at føje den nu, uforståeligt for mange i folkekirken. Den anser sine særkrav for berettigede, og nye kan ikke udelukkes. Der ønskes »en Art Menighed, en Mellemting mellem Valgmenighed i Folkekirken og Frimenigheden« udenfor den, det er uden forudsætninger i lovgivningen. Derfor fandt S. det »heldigst«, at andragendet ikke bevilliges, eventuelt kunne det tillades en bestemt præst at holde gudstjeneste med dåb og nadver en gang om måneden.

Ministeriet svarede ham 26. september, at hvis andragendet overhovedet fandtes rigtigt, måtte det være en betingelse, at præsterne ved »Gudstjenesten og navnlig ved ... Nadverens Sakramente i Et og alt« følger forskrifterne. Det var dog »aldeles overvejende« betænkeligt, det ønskede stred mod de grundsætninger, som styrelsen hidtil har fulgt, og det kunne skabe præcedens med uoverskuelige følger og flere forviklinger. Før det traf afgørelse spurgte ministeriet, om biskoppen fandt grund til at bringe sagen frem i KR for atter at forelægge den for ministeriet.

Den kom for i KR 30. september, på sessionens sidste dag. Her sagde S., at de fem præster tænkte sig »en hel ny Slags Menighed, en Affinitetsmenighed«. Han havde principielt frarådet ministeriet at gå ind på så uklar en mellemting, subsidiært at en enkelt præst kunne få tilladelse. KR vedtog: »Da den foreliggende Sag først er bleven forelagt Raadet i dettes Samlings sidste Øieblik, ser Raadet sig ikke i Stand til at undergive den en saa indgaaende Behandling, som den efter sin Vigtighed udkræver, og som det under andre Omstændigheder ikke ville have undladt ... Det maa derfor nøjes med ... at udtale sin Tilslutning til de af Biskop Schousboe udtalte principielle Anskuelser i Sagen«. Schousboe meddelte da 7. oktober ministeriet, at han på grund af den knappe tid havde måttet nøjes med at referere sagen i KR og han gengav vedta-

gelsen der. S. antog, at rådets »enstemmige Mening var, at den ansøgte Tilladelse ikke bør meddeles«, hvad han 12. august havde anført som sin principielle anskuelse.

19. november 1889 traf ministeriet afgørelsen. Det nævnte KR's tilslutning til Schousboes principielle anskuelse og gentog de væsentligste træk fra skrivelsen af 26. september som begrundelse for et afslag. En tilladelse til Mors-menigheden ville stille den, og andre frimenigheder der ikke fornægtede fællesskabet med evangelisk-lutherske trosamfund, i »et Forhold overfor Folkekirken, der vilde savne ethvert Medhold i den gældende kirkelige Orden«, det ville skabe usikkerhed i flere forhold og skabe et præcedens med uoverskuelige konsekvenser⁸³.

KR kom både i 1890 og 1891 til at drøfte forholdet mellem folkekirke og frikirke, uden at der viste sig megen mildning hos bisperne:

Først to, så 21 præster i Ribe stift havde ønsket at kunne prædike og gå til alters i frimenighedskirker, biskop Balslev havde svaret dem, at det ikke lod sig gøre. Uden tilsyn var der ikke vished om de kirkers lære, han havde dog lovet at forelægge sagen for KR. Her (19. september 1890, KR II s. 250) sagde han: Vi kan ikke lade enhver skille sig ud af folkekirken og dog bevare ret som medlem. Ønsker frimenighederne forbindelse med os, må de blive valgmenigheder. Det tilsluttede Fog sig. Den teol. professor H. Scharling så bag grundtvigianernes »megen Uklarhed« i kirkebegrebet. Schousboe kaldte det naivt at ville fremme enighed ved at fremme uklarheden. Men her var tale om brave folk, der fortjente svar i »velvillig Form«. Dette lovede Balslev.

1891 (KR II s. 313 og 335) var det Harald A. E. Stein, Fyns nye biskop, der bad om kollegernes opbakning, for ministeriet havde svaret »meget vagt« om påtale, fordi en frimenighedspræst havde prædiket ved jubilæet i Ryslinge valgmenighed. Stein fandt det særdeles vigtigt, at valgmenighederne ikke blev fristeder for frimenighedspræsterne. Schousboe opfordrede til forsigtighed, det var vanskeligt at give almene bestemmelser. Valgmenigheder var »Overgangsled« mellem sognemenigheder og frimenigheder. Man skal ikke gribe for stærkt ind, »gavne vi ikke Sagen ved at holde Fred« med frimenighederne, spurgte han. H. V. Sthyr, biskop for Lolland-Falsters stift siden 1887, mente, at man burde tage på frimenighederne »med Mildhed, [så] faa vi dem lettest tilbage«. Men for Stein gjaldt det at holde valgmenighederne til »Tugt og Orden«, det forstod Swane, han anså dem for en »Uting, en Maddike« i folkekirken, men de er der og vi skal holde dem »til Pligt og Ret«.

En ny-orientering forudsatte både en ny kultusminister og en større fornyelse blandt bisperne, eller at de, der var, omsindede sig. Nogen mildning kan spores, men det hører en senere tid til end den fastlagte, 1880'erne, som jeg allerede er kommet ud af. Tid skulle der til, før autoriteterne kapitulerede overfor den almindelige bevidsthed, at der ikke var afgørende forskelle mellem de grundtvigske i frimenighederne og i folkekirken.

Af de ældste grundtvigske frimenigheder, som her behandles, er det naturligvis Mors-menigheden, der er skrevet mest om. Bruddet 1883 skete i fuld offentlighed og under stor opmærksomhed, ligesom udviklingen forud der og i den grundtvigske kreds i det hele er skildret mange gange. Bedst af P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan I, 1851-1893, Kbh. 1950 (citeres MP) og samme: Fem Aalborg-bisper, Aalborg 1954 (citeres Aalborg bisper), samt af Anders Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse I, Kbh. 1958 (citeres Thyssen). Her er fremlagt arbejder, som ikke kan skattes højt nok.

I jubilæumsskriftet Morsø Frimenighed 1871-1971 ved Per Fisker, Nykøbing 1971 (citeres Mors 100) skildres menighedens historie mest ud fra ovennævnte værker. I menighedens omfattende arkiv findes de breve til Rasmus Lund, som jeg har brugt her. – En fri Menighed, Klim Valgmenighed 1883-1983 ved Bent Rolighed og Johs. Dømmerby (citeres Klim 100) giver brudstykker til en historisk skildring. På stedet findes så at sige ikke arkivalier fra de første år. – Om Høve-menigheden er udgivet både Høve Valgmenighed 1880-1970 og Høve Valgmenighed og Frimenighed 1880-1980, begge ved Jørgen Dilling Hansen (citeres Høve 90 og Høve 100). I den sidste har jeg, dels ud fra breve som her offentliggjordes for første gang, samlet træk fra den første tid, dels søgt at sætte menighedens historie ind i den større helhed, hvor den hører hjemme. Materiale og kildehenvisninger i KhS 1974 s. 160ff. På Stevns er derimod meget lidt bevaret af arkivalier fra begyndelsen, men mange erindringer er samlet i Stevns Frimenighed 1884-1934 og et 80-års skrift 1967 (citeres Stevns 1934 og Stevns 1967). V. Brücker og Aagaard frimenighed er ikke medtaget her; den har en anden baggrund: Kirkestyrelsen udelukkede den af folkekirken af dogmatiske grunde, men Brücker ønskede at danne valgmenighed.

Afhandlingen bygger overvejende på udnyttet materiale fra Kultusministeriet, I. kontor, i Rigsarkivet (RA). Her er en fornem hjælp Niels Petersen: Kultusministeriet, Organisation og Arkiv, Kbh. 1984 (citeres Niels Petersen). Ved de enkelte sager henvises efter de ved arkiveringen benyttede bogstaver, samt årstal og nr. i journalbog og journalsag. Præsteudnævnelser findes i Forestillinger, I bind for hvert år. I 304 pakker findes ansøgninger om gejstlige embeder 1853-1915 ordnet alfabetisk efter ansøgerens navn, hvor de førte til udnævnelser er de fjernet til brug for »Forestillinger«. – Sigurd Rambusch: Jakob Scavenius, Aarhus 1988, revurderer med rette dennes indsats som kirkens minister opad, omtalen er dog ret kortfattet (citeres Rambusch). En næste opgave vil være en skildring af denne »kirkeminister«.

Af privatarkiver (udover det på Mors) er fra Det kgl. Bibliotek især brugt arkiver efter provst Cederfeld de Simonsen, Ny kgl. Samling 1787 2° og Niels Lindberg, Ny kgl. Samling 3631 4°. Da jeg for over 30 år siden indsamlede kildemateriale havde valgmenighedspræst Th. Balslev Vilh. Hansens breve og afhandlinger (citeres VH), som jeg håber er bevaret på Mors. Men hvor arkivet efter Fr. Nygård (egl. F. S. O. A. P. Nygård) findes har jeg ikke haft held til at opspore.

I øvrigt anvendes følgende forkortelser: DKt Dansk Kirketidende; KhS Kirkehistoriske Samlinger; KR Det kirkelige Raad af 1883, I og II angiver protokoller 1884-86 og 1886-92; La Landsarkiv V Viborg, K Sjælland; Nedergaard går på Paul Nedergaard: Dansk Præste- og Sognehistorie; sidst og ikke mindst: Love Exp henviser til H. V. Skibsted: Love og Expeditioner vedkommende Kirke- og Skolevæsenet, kun dato og årstal angives.

Summary

On January 4th, 1884, the Ministry of Culture (the Ministry of Church and Education) in a circular letter further stressed the distinction be-

tween the National Church (Folkekirken) and the first Grundtvigian free congregations (Frimenighederne) formed in 1883: Wedding ceremonies by the vicars of the National Church had civil validity. The vicars of the free congregations in their churches could only bless marriages which had been previously contracted with the civil authorities. The circular letter was supposed to prevent attempts at evasions.

The Grundtvigian church movement on its part had stressed the community no matter whether the congregations were part of or outside the National Church. They had the same spiritual background. It clearly had claimed the connection when the elective congregation at Mors early in 1883 was excluded from the National Church because it willfully had taken liberties in its congregational life. The same year two other congregations decided that they did not want the recognition of the Ministry as free congregations. They wished to be free without seeing themselves as having resigned from the National Church. But in February 1883 the Ministry had determined that baptism in the free congregations was to be regarded only as naming and that wedding ceremonies there had no civil validity.

This paper shows from enquiries about the free congregations how unprepared the Ministry of Culture was and how slowly and only occasionally decisions were taken. It also demonstrates how difficult it was to draw dividing lines even in parishes of manageable size.

The free congregations were not denied the use of the church yards they had, but at burials at the church yards of the National Church the vicars of the free congregations were almost not allowed to do anything. Not until two and a half years after the the first congregation had been excluded from the National Church, did the Ministry – acting on an enquiry – decided that parents who had their children baptized in the free congregational churches had set themselves apart from the National Church. But those who were godfathers or godmothers at baptisms there could still be considered to be members of the National Church.

Free schools (Friskoler), established and maintained by the parents, had appeared as part of the Grundtvigian movement. Where free congregations existed, the free school teachers normally belonged there. In that case – the Ministry decided on Oct. 8, 1887 – parents who were members of the National Church were not entitled to “let their children be taught in the free schools”. This decision gave growth to the free congregations, whereas the vicars who locally supervised the educational system dared not take extensive consequences of this. The following year the Ministry had to moderate the decision to the effect that only the exams in religion for the children from the National Church

were not allowed to take place in the free schools but at places which the vicars found suitable.

Throughout the 1880'es it was attempted to establish a uniform practise. But the distinction that the Ministry wanted to maintain the Grundtvigians tried to delete – and in public opinion they won. The public did not see any differences between the Grundtvigians inside and outside the National Church. But the vicars did. They felt themselves to be pressed in parishes where the free congregations were strong and they did not appeal in vain to the bishops for support. The conflict could be felt as bitter and long for all parties.

Noter

1. Jakob Frederik Scavenius 1838-1915, kultusminister 1880-91. Rambusch har ret, S. var en »stærk« minister, bestemte »alt af betydning« (s. 118f) og ministeriets stab var overskuelig (s. 117).
2. Rambusch s. 141.
3. H. L. Martensen, Sjællands biskop 1854-84.
4. Paul Holt: ... Indre Mission gennem 100 år, s. 423ff.
5. Valgmenighedspræst V. J. Hoff, Ubberup (arkiv RA) refererer en udtalelse af provst S. N. P. Hasle, Asnæs (provst 1875-90), om at Martensen havde sagt ham: »Man har gjort mig den Ære at tillægge mig Andel i Ministeriets Optræden i denne Sag. Men Sandheden er denne, at jeg staar ganske udenfor den, da man ikke har spurgt mig om min Mening. Havde man spurgt mig, vilde mit Svar have gjaldt Sagens Realitet og ikke dens Formalitet«. Jvf. M. til L. Gude 21/8 1881, Biskop H. Martensens Breve, Udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie ved Bjørn Kornerup, Kbh. 1957, bd. III s. 137f.
6. MP s. 99, Rambusch s. 123.
7. Rasmus Lund, sognepræst i Jetsmark 1864, valgmenighedspræst Mors 1871-83.
8. P. E. Lind, biskop Ålborg stift 1875-88, Aalborg bisper s. 27ff.
9. Aalborg bisper s. 47f. jvf. Love Exp. 17/2 1883. Privat havde Lind og provst Cederfeld de Simonsen, Nykøbing (provst 1878-87) forud udvekslet breve. Herfra citeres: Cederfeld 28/11 1882: Lund ønsker at forlade folkekirken med martyrglans. Dette er det uheldigste af alt. Det bør gøres så klart som muligt, at det i folkekirken er »slet ikke vanskeligt at erholde Dispensationer, men man maa dog ansøge« om det. – Lind 11/12 1882: En afsked er sørgelig, men aldeles nødvendig. Uadspurgt, men fordi han kendte de lokale forhold, skrev C. 12/12 1882: Der kommer et skisma i menigheden, de fleste følger dog Lund. Hvis menighedens færd ikke får følger, vil man ignorere ministerielle afgørelser. Den eneste forskel bliver, at Lunds vielser ikke får lovgyldighed. Det kan omgås ved, at folk for lejligheden løser sognebånd til en anden præst, som lader Lund fungere på sine vegne. Den mulighed må afskæres. Sagen har den vanskelighed, at rigsdagen kan gøre bgl. ægteforening obligatorisk for alle, det kan en ny regering gennemføre, så her må udvises smidighed. Virkningsfuldt vil det være at forbyde folkekirken præster at lade en udtrådt præst fungere på deres vegne, samt at lade sig betjene af ham. Videre kan der retfærdigvis ikke gås (CdeSA = Cederfeld de Simonsens arkiv).

10. H. 1882 1549, Love Exp 17/2 1883.
11. Love Exp. 11/4 1883 jvf. KhS 5 VI s. 433, Aalborg bisper s. 48, note 2. Cederfeld bemærkede 15/3: En nægtelse vil ligne en voldshandling og man har uanfægtet ladet menigheden beholde kirken, som kirkegården hører sammen med. Men Lund må ikke tale og foretage jordpåkastelse. Tager man ganske roligt og med sikker hånd på frimenigheden, og betragter den og Lund som udenfor folkekirken, vil der ikke eksistere en frimenighed om et par år. Vil Lund og menigheden opgive påstanden om, at de står i folkekirken, kan der indrømmes dem ret til ligtale og jordpåkastelse (CdeSA). Jvf. note 15.
12. Aalborg bisper s. 50, Thyssen s. 286.
13. DKt 1883, s. 146.
14. Sst. s. 148, Aalborg bisper s. 51.
15. Nykøbings resid. kapellan fra 1879, Hans *Vilh. Hansen* havde et tillidsfuldt forhold til Cederfeld. VH skrev til Lund 3/2 1883: Privat betror jeg dig, at en afbigt fra din side, især for ikke at have brugt den af biskoppen åbnede mulighed ved den sidste børnealtergang, formenes at kunne genvinde dig »de høje Aanders Naade« – og 5/5 1883: Provsten mener at kunne sætte igennem hos biskoppen og ministeriet, at der gives fuld frihed til nadver- og prædikenfællesskab, hvis menigheden vedkender sig sin stilling udenfor folkekirken og giver en undskyldende redegørelse for altergangssagen. Jvf. Lund 5/5 1883 og 6/3 1885 til Fr. Nygård.
16. Møller havde været kapellan hos den svagelige Chr. Lund, sognepræst Øsløs-Vesløs-Arup, iøvrigt en broder til Rasmus Lund. Det forekommer troligt, når det berettes (Klim 100 s. 33), at biskop Lind havde foreslået M. at holde op som kapellan og derved nøde Lund til at søge afsked. Der blev da et embede til M. og Lind undgik et annekts til valgmenigheden på Mors eller nok en valgmenighed i stiftet, nord for Limfjorden. Det er også troligt, at M. afviste det, så meget mere som hans hu stod til at blive præst for en fri kreds, noget som der taltes om ind i 1882, før Chr. Lund søgte afsked 30/12 1882. Da embedet var ledigt, kan andre have afholdt sig fra at søge det, fordi de ventede, at det skulle M. have, men han søgte det ikke så lidt som noget andet præsteembede siden (Nedergaard IV s. 610 har en dårlig lokal kilde). Kun én søgte, den grundtvigske W. Thomsen, kapellan på Mors, som nok forinden har berådet sig med M. (Her er megen teori; det forklarer blot så meget, at det forekommer rigtigt). Også her mangler ansøgningen med påtegninger (praksis, når den førte til udnævnelse, jvf. KhS 1986 s. 111), men i »Forestillinger« 1883 citeres de sidste. Sognepræsten på Mors havde anbefalet ham pænt, også Cederfeld gjorde det »paa det Bedste til det Embede« hvorom han søger, sådan også Lind: »T. har i 5 Aar samarbejdet med en ikke Grundtvigianer«, han er godmodig og ventlig, gør et godt indtryk på folk, derfor »troer jeg, at han, der er Grundtvigianer« vil kunne ansættes her, hvor »Stemningen i det Hele taget er imod den nævnte Retning«. Lind citerer forkert fra de fire adresser til ministeriet med godt 200 underskrifter. Det hedder deri, at »en Del har sluttet sig til Møller«, det har »Flertallet i Sognene dog ikke kunnet« for han var en mand »i udpræget Retning«, og det udtrykte ønsket om at få en mand »der ikke er yderliggaaende i nogen Retning«, som folk kunne slutte sig til med kærlighed, og som ville tage sig af de unge ved konfirmandundervisningen, det har mindre været tilfældet i de forudgående år. (Jeg gætter igen: De smukt skrevne adresser er ført i pennen af en lærer, *bl. a.* fordi han ikke delte de grundtvigskes modvilje mod udenadslære og deres forkærlighed for friskoler.) Blandt akterne ved udnævnelsen ligger et resume, udarbejdet til ministeren, som Scavenius påførte »Thomsen indstilles« til udnævnelse (JJ 1883 384). Skyldes den forelæggelse, at der forelå en adresse? eller fordi der var

tale om en grundtvigianer, der i Askov havde underskrevet den store adresse, eller begge dele? Jvf. Thysen s. 280, KhS 7 III s. 492 og Rambusch s. 129f. (Det må være en opgave at følge avancementerne for et repræsentativt udsnit af de præster, der havde underskrevet Askov-adresserne.) Uden at angive årstal nævner Nedergaard (IV s. 610), at Møllers venner i de gamle sogne, »der ikke ønsker en Sprængning af Folkekirken« ansøgte om, at han, skønt frimenighedspræst, kunne prædike i sognekirkerne der, det var dog bedre end at det skete i forsamlingshuset (Klim 100 40). Thomsen gav sin »fulde Tilslutning« dertil og betonedede, at der hos de folk ikke var mindste spor af separatistiske tilbøjeligheder. Ansøgningen er ikke nået ministeriet, ifølge journalbøgerne 1883-90, bispnen har med føje kunnet stoppe dette som umuligt, akterne beror da i bispearkivet LaV.

17. Højskolebladet 7/11 1883. – Der findes nogle facts om menighedens første tid, som meddeles her (Klim 100 beretter for løst, s. 32ff). Sommeren 1882 må kredsen have henvendt sig til Møller om at han blev præst for en fri kreds (før 7/7 jvf. note 57). Der blev begyndt forsigtigt, M. skulle være medhjælper for Rasmus Lund og særligt betjene menighedsmedlemmer nord for Limfjorden. Sept. 82 søgte Lund, 55 år, om at få M. anerkendt som medhjælper (H 1882 1226) og 18/10 erklærede ministeriet sig villigt til at indstille M. til anerkendelse samtidig med hans afsked, hvorom det forventede ansøgning. (Det blev altså ikke afslag, Klim 100 s. 33. – Samme dag fik Vilh. Birkedal, Ryslinge tilsvarende forhåndstilsagn og i november søgte Karl Povlsen afsked og ministeriet tog skridt til, at anerkendelse meddeltes denne.) I december søgte M. både afsked og anerkendelse, men da havde biskop Lind jo indstillet Lund til afsked. Chr. Lund søgte afsked 30/12 og fik den få måneder efter, M. skulle jo være præst for en fri kreds. 24/1 83 skrev ministeriet til Lind, at sagen om anerkendelsen af M. måtte være bortfaldet med Lunds afsked. 9/4 1883 forlod M. Øsløs og bosatte sig i Klim (i Gertsens friskole). 23/3 søgte han ministeriets godkendelse af, at friskolelærer Gertsen fungerede som kirkesanger ved de gudstjenester, som han med pastor Brahms til-ladelse holdt i en af pastoratets kirker. »Herimod intet« afgjorde ministeriet 25/3 (JJ 1883 559). 14/8 1883 skrev M. igen fra Klim, »hvor der paatænkes oprettet en Valgmenighed med undertegnede til Præst«, hvorom der, »når Kirken bliver færdig vil blive indgivet Ansøgning om kongelig Anerkendelse«. M. havde stadig prædiken i Klim kirke og havde forberedt 6 børn til konfirmation, han søgte godkendt at det skete senere end foreskrevet. Provst Schjøtt anbefalede, også Lind 20/8 (Klim 100 s. 33f har ret, autoriteterne lagde ikke hindringer i vejen, endnu!). Men ministeriet tøvede, afventede det en ansøgning om anerkendelse af valgmenigheden? Først 3/10 meddelte det Lind, at M. måtte udsætte den konfirmation indtil den påtænkte anerkendelse forelå, da M. »for Tiden ... uden fast Ansættelse som Præst i Folkekirken ... savner Hjemmel til at foretage Confirmation«. Dette kan Lind vanskeligt have overset før – men forbigik han det, naget af bruddet på Mors ønskede han ikke på nogen måde at gøre noget, der kunne fremme en ny frimenighed? Gætværk er det – fakta er, at Lind 5/10 for ministeriet undskyldte, at han ved sin anbefaling alene havde tænkt på forrykkelsen af konfirmationen. L. tilføjede: Siden havde M. 14/9 meddelt ham, at Brahm (atter såre imødekommende) holdt sin konfirmation i en anden af sine kirker, så M. kunne holde konfirmation i Klim på den normerede dag, og det havde L. givet tilladelse til. Han sluttede, at han nu havde gjort M. »opmærksom paa den Stilling, som han foreløbig indtager« (JJ 1883 1123). Kom dette, måneden før kirken indviedes, som et forvarsel om, at Klim kunne få sine genvordigheder ganske som på Mors, og blev det anstødsstenen til, at der blev frimenighed i Klim? 19/10 stod i Sorø Amtstidende, at der i Hanherrederne blev dannet en menighed udenfor folkekirken (Hans

- Jensen var da redaktionssekretær og nær ven af Peter Rønne med gode forbindelser i Klim). 16. 18 og 19/10 skrev bispem til provst Schjøtt og talte med ham 23/10 om at tage et møde med kredsens. Det blev først 6/11, dagen før det i Højskolebladet blev meddelt offentligt, at menigheden ikke søgte anerkendelse og 14 dage efter Sorø Amtstidendes notits, så det flyttede næppe meget. Man kan spørge om noget var ændret, hvis bisp og provst havde nølet mindre? Schjøtt mente, at ministeriets meddelelse 17/10 om, at en afgørelse i absolutions-sagen blev udsat for at KR kunne overveje den, betød noget. Alene af tidsmæssige grunde kan den ikke have betydet noget afgørende, men den kan have befæstet nogle i deres trufne afgørelse.
18. Karl Rønne og Høve-kredsens, se KhS 1974 s. 163f og Høve 100 s. 19ff.
 19. Cederfeld havde selv talt om at klare valgmenigheden med »en Jernhaand i en Fløjshandske« (Thyssen s. 271) og forholdet til frimenigheden »ganske roligt og med sikker Haand« (jvf. note 11).
 20. Egl. skrev Lind »nogen kirkelig Handling« (KhS 5 VI s. 441f), men det må gå på viselser. Om nødssituation, se Linds monitum KhS 5 VI s. 429. – Cederfeld opgjorde siden antallet af viselser sådan: 14/9 1884 foretog Lillelund en vielse i Ansgarkirken, M. A. S. Lund, også en broder til Rasmus Lund, viede maj 1886 to par. op mod 1890 foretog han igen en »hjemmevielse« dér (Aalborg bisper s. 104 noten). Hertil kommer R. Lunds vielse i Bjergby, som siden omtales.
 21. Hertels beretning KhS 5.VI s. 407ff og samme i brev til Otto Møller 14/4 1883, jvf. Aalborg bisper s. 49. – Cederfeld fabulerede og skrev 17/4 1883 – privat – til Lind: Hvis menigheden erklærer sig for udtrådt af folkekirken er forholdet et andet. Opretholdes trosfællesskabet hindrer intet væsentligt, at præsterne deltager i dens gudstjenester og åbner deres kirker for Lund, forudsat at han følger folkekirkens forskrifter. Betingelsen for inter-kommunion er, at Lund gør afbigt. 6/5 1883 skrev C. til de syv grundtvigske præster, der havde søgt forhandling med Lind: Hvis menigheden igen skal anerkendes, må Lund gøre afbigt, der kan da ventes liberalitet og opnås tilladelser til afvigelse i særegne tilfælde (jvf. note 9), hvis menigheden holder igen, sådan som Vilh. Hansen siger, at den vil. Hvis der gøres afbigt, kan der blive frit samkvem mellem menigheden og folkekirken og dens præster (CdeSA, jvf. Vilh. Hansen note 15).
 22. Provst N. W. Rohde, Thisted (provst 1875-92) skrev 3/5 1883 til Cederfeld: »Den rare, kjærlige Mands gode Hjerte er løbet af med ham«. Cederfeld, se KhS 6 VI s. 413 og stiftsprovst C. Rothe, Kbh. i brev 12/4 83: At De skulle tænke på at træde af (som provst), fordi De synes, at biskoppen har strakt sig for vidt, kan jeg ikke se (begge CdeSA). Lind havde 15/12 1882, hvor Lunds afsked var besluttet, men ikke kendt, skrevet: »Et maa jeg tilføie: De maa endnu ikke tænke paa at forlade Mors« (s.st.). Cederfeld begyndte 28/10 1884 at søge andre embeder, Lind påtegnede at han som provst var »aarvaagen og nøiagtig«. Bagklog kan man jo spørge, om det var idel ros eller deri også var malice? Men 17/4 1883 var C. af ministeriet indstillet til Ridderkorset, her gentoges ord fra Lind: Han var »en særdeles virksom, dygtig og retsindig Embedsmand, i Besiddelse af grundige og omfattende Kundskaber, og har bestyret sit Provsteembede ... særligt under vanskelige Forhold som den hidtilværende Valgmenighed ... have foranlediget«. Samtidig blev Lind, dekoreret to gange før, indstillet til Kommandør II for i sit stift »under undertiden vanskelige Forhold« at have »udvist en saadan Besindighed, Dygtighed og Nidkjærhed« at han fortjente majestætens allerhøjeste anerkendelse (Forestillinger 1883 s. 87 om 11 gejstliges dekoration).
 23. KhS 5 VI s. 428, 444f, 447f.
 24. Omkring 1880 var flertallet af præsterne på Mors grundtvigske, fire af dem havde i

Askov underskrevet den store adresse, to den lille. Myndighederne viste flid med at få præster til ledige embeder, som kunne dæmme op mod grundtvigianismen. 1883 var der syv grundtvigske præster bag henvendelsen til Lind og 1889 var der fem præster bag ønsket om god forbindelse til frimenigheden. – Vilh. Hansen, Nykøbing vedblev, lige fra 1883, at skildre hele forløbet, en af hans seneste udførlige optegnelser hedder »Om Lunds Præstevenner«. V. H. fortæller, at han under en vakance holdt gudstjeneste uden altergang, og efter den spurgte Lillelund ham: Hvornår prædiker du i Nykøbing? L. og hans kone havde ikke siden Lunds afsked været til alters og syntes, at de dårligt kunne vente længere. V. H. svarede, at de havde det lige sådan hjemme, men havde tænkt at gå til alters hos Lund »som altid før«. Det var også L.s ønske, men han havde ikke villet tage det skridt alene for ikke at bryde fællesskabet. »Vi enedes om det«, blot ville V. H. have tid til at meddele biskoppen, »hvad jeg agtede at gøre og hvorfor«, slutter V. H. herom.

25. KhS 5 VI s. 417 og 423. Hertel tilføjer: Jeg kom aldrig siden til Mors. – Laura Lund skrev 2/1 1884 til Fr. Nygårds hustru: »Vore præstevenner tyndes svært ud; vi har på en måde kun Lillelund. Hertel kommer her ikke, Hansen og Jansen meget sjældent, så provsten behøver ikke at ulejlig sig med at få dem fra øen«. – Et øjeblik misstemning eller en nøgtern vurdering?
26. Niels Petersen s. 244: »Nr. 2609 1883-84 Akter vedrørende cirkulære af 4.1.1884 til biskopperne om frimenighedspræsters stilling«.
27. Lindhardt undervurderer i Aalborg bisper s. 51 baggrunden, fare var der, kom blot andetsteds fra, fra Niels Lindberg, 2/2 og 1/3 1883 havde han bl.a. skrevet, at ministeriets forbud mod kirkeligt fællesskab med Lund intet betød. Vil de høje herrer tælle kirkegængere eller altergæster for at holde rede på, hvem der hører til Lunds menighed? Folk som ønskede at vies af Lund, kunne løse sognebånd til en anden præst i folkekirken, som kunne lade Lund foretage vielsen i sin kirke og på sine vegne. Lund var jo at betragte som tjenstledig præst. – Lindberg og Cederfeld så ens på den sag, den sidste ville blot have stoppet muligheden for den omgåelse, mens Lindberg ville bruge den. Derfor skrev han 26/3 1883 til Rasmus Lund: Når Lillelund »har tabt noget af sit Mod« (på de vielser), vil jeg da gerne »indrømme, at Sognepræster ikke bør sætte deres Stilling ind paa en Sag som Brudevielse, der jo ikke af os betragtes som »Sakrament««. Men Lindberg ville det selv, derfor meddelte han Lund, hvordan der i givet fald skulle gås frem: 1) Bruden løser sognebånd til mig, jeg skal have attest fra hendes præst, lugter en uvillig præst lunt, kan han nægte det, mens en villig præst måske kan komme i forlegenhed, 2) Lund skal have alle papirer i orden og kongebrev (for fritagelse af lysning og tilladelse til hjemmevielse) løses, samtlige papirer sendes mig, 3) »Jeg skal sende Dig Fuldmagt til at foretage vedkommende Vielse i Huset (Ansgarkirken), 4) Du maa sende mig Underretning om at Vielse er foretaget, 5) Jeg sender da Brudens Sognepræst Anmeldelse om, at Vielsen er foretaget ved Stuebryllup« og meddeler alt fornødent. Følges dette, er det ikke en vidtløftig sag, når du har alt og sender mig det, kan du have fuldmagten få dage efter. »Jeg tror slet ikke der behøves ret mange Vielser for at overtønde Myndighederne om, at de meget lovlig lader sig foretage paa denne Maade; saa vil vel dine Præstevenner paa Mors faa lidt Mod igjen og vil uden Fare kunne tilbyde deres Tjeneste. – Jeg tror, som sagt, kun, at det behøver at ses engang eller to«. – Det hidtil refererede må gå på det principielle, men der var til lige tale om et bryllup for et par fra Mors, friskolelærer Niels Kiær, Trunderup på Fyn og Kristiane Jensen »af Kertemind«, de »holder nok paa at Brylluppet skal være her, det bliver dem for kostbart, mener de, at rejse til Mors«. Det næste brev handler om det bryllup. – 22/5 1883 fortsatte Lindberg: »Jeg vil dog endnu engang forsøge paa at

faa Dig herover ... baade for din egen og for Morsmenighedens Skyld vilde [det] faa Betydning, om Du i en endnu anerkjendt Menighed kom til at øve Præstegjæring, saa baade Myndighederne og Folket kunde faa at se, at dette lovlig kan ske. Jeg har jo ikke faaet nogen officiel Tilkjendegivelse af, at jeg ikke kan eller maa benytte din Tjeneste som Tilfældet er med dine Herredsbrødre«. Jeg foreslår, at du foretager vielsen 1. juni, den 2. juni holder vi møde. »Om Søndagen prædiker Du og holder Aلتgang ... Lad mig med »omgaaende« vide, om vi maa vente Jer, at jeg ... kan kundgjøre det ved Kirken«. – Kirkebogen viser, at Lund foretog den vielse 1/6 og at den indførtes i kirkebogen ganske som andre vielser.

28. Det nævnte cirkulære stiller sagen i bero, indtil KR har overvejet den (H 1882 1401). Spørgsmålet refereres her som eksempel på, at undtagelser kunne gøres (Cederfeld note 9), og for at vise, hvor langvarigt det blev, men også for at vise, at selv de stiveste støtter kunne omsinde sig: Allerede 1880 blev Lind noget altereret ved at erfare, at Lunds indførelse af konfirmation og konfirmandaltergang samme søndag – det første konfliktpunkt – også betød, at skriftemål og absolution faldt bort; det så ministeriet alvorligt på, L. kunne fratages stadfæstelsen som valgmenighedspræst. 14/11 1881 skrev Lind, at L. ved at indføre en ny art altergang uden skriftemål og absolution har forbrudt sig. 12/6 1882 fortsatte Lind: Det var »aldeles utilstedeligt« for en præst på egen hånd at foretage sådant, var der folk, som insisterede på sådan altergang, måtte det for ministeriet »hvorvidt deres Begjæring kan opfyldes«. (Aldeles utilstedeligt var Martensens ord, da han blev hørt i sagen, om dette »ganske vilkaarligen at tilsidesætte Ritualets Forskrifter«, hvorfor M. 11/8 1880 havde ønsket, at det blev tilkendegivet Lund, at han måtte holde reglerne, hvis han fortsat ville være valgmenighedspræst (Sj bispearkiv 361/1880, LaK). Thy-boerne gjorde den sag til deres og søgte 10/8 1882 om at få deres begjæring opfyldt. Lind og ministeriet måtte forhøre sig nogle gange, for at få klart, at ansøgerne godt kunne overvære skriftemål og syndstilsigelse, men ikke selv kunne leve med, at det var en betingelse for at gå til alters, kun ved en fritagelse her kunne deres »Samvittighedskrav« tilfredsstilles. Da de også erkendte, at syndsforladelsen i dåben stadfæstes i nadveren, mente Lind, at de var i overensstemmelse med evangelisk lære, så ønsket kunne imødekommes. Det ville også få betydning »for ikke saa faa alvorlige Christne«, skrev Lind 28/10 1882 til ministeriet. Han havde også bemærket, at ansøgerne var »meget bestemte i deres Meninger og Fordringer«, så afslag kunne få dem til at gå ud af folkekirken, »en Ulykke« for dem at blive »en Sekt« og uheldigt for folkekirken, om den foranledigede dette på et punkt, der lod sig forsvare både ud fra et kristent og et luthersk standpunkt. Den uorden, der kom, kunne tåles, når en tilladelse kun gjaldt de 23 ansøgere og andre, som gennem deres præst søgte derom. Da Lund var afskediget spurgte ministeriet, om ansøgerne fastholdt ønsket, det svarede de 25/2 1883 ja til, og at de forblev i folkekirken. (Om grunden dertil se Aalborg bisper s. 50, Thyssen s. 286). Lind bad deres daværende sognepæst, provst Rohde, om at samle dem og forklare den kirkelige skik, samt klargøre, at hvis andragendet blev afslået, burde de ikke for »saa ringe en Aarsag« gå ud af folkekirken. (Rohde havde ikke lyst til det, men var jo bedt om det, til Cederfeld 17/4 1883). Han mødtes 4/3 med de nu 24, og fandt blandt dem »oprigtige og alvorlige Christne, hvem det var en Hjertesag at faa Andragendet bevillet«, ligesom de inderligt ønskede at forblive i folkekirken. Han anbefalede imødekommenhed. (Sagsforløbet har flere fra Mors skildret, bl.a. Cederfeld og Vilh. Hansen). Ministeriet mente nu ikke at kunne undlade at høre samtlige bisper, svarede det 31/3 1883. Vi møder siden de andre bispers standpunkter, her kan vi nøjes med Martensens svar 13/4: Selv om han ikke var for at imødekomme »den overhaandtagende Individualisme«, så kun-

- ne det ikke benægtes, at de bestående forhold med syndsforladelse, meddelt »uden noget virkeligt Skriftemaal har fundet Sted, ikke ganske stemmer med sit Begreb, der forudsætter en personlig Syndsbekjendelse«. Det kunne ikke genoplives, derfor kunne »de Enkelte der maatte begjære det [få] Dispensation«, hvis der var præster som ville tage dem til alters på den vis. Dog måtte den vanlige opfordring til selvprøvelse og syndstilsigelsen bibeholdes, det ville menighederne næppe heller opgive (H 1882 1401). Men bisperne var ikke enige, derfor cirkulæret 17/10 1883, der åbnede for, at de i KR kunne finde en løsning.
29. Andre konfliktpunkter fra Mors.
30. J. K. Jansen, sognepræst tre steder på Mors 1881-1922.
31. Scavenius havde under sin skolegang i Kbh. boet hos Lind 1849-55, han var også hans lærer og opdrager (Rambusch s. 15ff). Linds andel i KR's oprettelse er større end hidtil antaget (Aalborg bisper s. 58), derom i en senere skildring af S. som kirkeminister.
32. JJ 1883 1673. – 2/1 1884 skrev Laura Lund til Fr. Nygårds hustru: Provsten har været efter J. på grund af Lunds vielse, da J. søgte Dragstrup var han »meget nærgående«. Men tre mænd derfra forlangte hos provsten hans hjælp til at få J., de gav ham det glatte lag, så de nær var vist døren. Det siges, at der kun var en anden ansøger, ham skrev folk fra V. Jølby til, »så han er ikke ansøger. Ministeriet har sagt, at Jansen fik det ikke«, det sidste må være provstens formodning og den holdt ikke. Forestillinger 1884 nævner to ansøgere, den ene meget vel anbefalet, J. var den anden og ham havde beboerne andraget om at få. Provsten, til hvem biskoppen slutter sig, nævner, at J. har lånt Lund sin kirke til vielse, derfor vil hans »Befordring være til stor og ubodelig Skade for den kirkelige Ordens Opretholdelse«. J. havde forsvaret sig og »afgivet Til-sagn om for Fremtiden ikke at lade saadant ske«. Cederfeld frygter dog, at J.s udnæv-nelse »af alle Parter maa blive anset for en Sanktion fra Kirkebestyrelsens Side« af frimenighedens holdning »tværtimod Regjeringens Udtalelser«. Men ministeriet fandt det »hensigtsmæssigt« at beskikke J., »de vanskelige Forhold i Pastoratet kan voxte Andre« ukendte dermed »over Hovedet«. J. vil »kunne holde Menighederne sammen«. – I 90'erne søgte J. igen, og provst Aastrup anbefalede den meget afholdte grundtvigianers befordring, han havde trange kår. Det gjorde biskop Schousboe også, men tilføjede også, at J. tidligere havde været temmelig yderligtgående og stærkt knyttet til den frikirkelige bevægelse, han var dog i de senere år blevet besindigere. Dette påførtes til 1897, året efter fik J. sit tredje embede på Mors, hvor han blev.
33. C. T. Engelstoft, Fyns biskop 1851-89.
34. KK 1884 233, Engelstofts påtegning i Niels Lindbergs arkiv.
35. Således 20/3 om »Politisk Theologi i Norge«; Deroppe skal de snart kæmpe for kir-kelig frihed; eller 5/4 om Fredrik Nielsens »Statskirke og Folkekirke«: Overalt kan man slutte, at tvang eller mangel på frihed i statskirken har fremkaldt frikirker. Hvor havde Grundtvig ret, når han ville løse sognefolk og tage mundkurven af præsterne; eller 22/4 om V. J. Hoff's bog »Livet og Loven«: Hoff finder, at biskop Lind havde ta-get stilling til Lund udfra åndløs opfattelse af lovens bogstav; samme dag også om Cederfelds bog: »Forsvar for Præsteløftet ...«: Det siges, at adskillige kirkelige be-stemmelser er gået af brug, men det siges ikke hvilke.
36. 7/8 skrev L. til Lund: »Du ved jo ikke ... at jeg foruden Rundskrivelsen af 4. Ja. d. Aa. efter min Artikel i Morgenbladet ... modtog en yderligere *Advarsel* fra Ministeriet af 14. Febr. mod at benytte Fripræsters Tjeneste. Meningen med at *true* mig med Dom-stolene er vel den, at jeg kunde blive *fradømt* Anerkjendelsen. Jeg frygter dog ikke Domstolene i denne Sag«, den kan jeg lægge »i Guds Haand, men bruge den Smule Forstand vi har paa bedste Maade«, sådan slutter brevet. Det havde L. begyndt med at

omtale sin praksis ved vielse, brudens sognepræst varetog forundersøgelserne og lysningen og sender bevis derom. »Men det er jo rimeligt at Bruden løser Sognebaand til mig«, hvad jeg tilmelder sognepræsten, men jeg må have brudeparrets navne, så »jeg til enhver Tid kan gjøre Rede derfor«. Om de deroppe forbyder dig kirken er ikke godt at vide, præsten vil måske spørge brudeparret, om jeg kommer og vier dem, og de vil vel svare, »at det bliver dig paa mine Vegne«. Så kan der snart telegraferes til Aalborg og Kbh. »og dersom et ministerielt Forbud blev nedlagt imod at *du* maatte benytte Kirken, ja, saa stod vi der«. I givet fald var det vel »tidsnok at løse Kongebrev og at du da viede dem i Ansgarkirken. Du maa have en Fuldmagt fra mig med Anmodning om at forrette Vielsen«, der kan bruges i begge tilfælde. »Begynder vi paa denne Sag, synes mig, vi maa stille den saaledes, at vi ogsaa kan føre den til ende. At løse Kongebrev (*naar Bruden har løst Sognebaand til mig*) vil jo aabenbart være den sikreste Vej; ti saa kan ingen lægge sig derimellem; det bliver først, naar jeg tilmelder Sognepræsten, at det er sket, at han faar det at vide« ... – Lindbergs tanker gik langt, han vilde ikke blot bemyndige Lund til at foretage vielser, men ogsaa, hvis det nægtedes, føre sagen helt til højesteret. Det fandt Lillelund og andre på Mors urigtigt. (Ifølge Lillelunds skildring af Mors-menighedens historie, dateret 3/12 1896, her efter Anders Dissings optegnelser i LaV).

37. Biskoppen må allerede da have kendt til Lillelunds vielse 14/9 1884 (note 20). Lillelund skrev 3/12 1896, at Lind ikke dristede sig til at forbyde ham at prædike og gå til alters i Ansgarkirken, men truede med at forelægge sagen for ministeriet. Så tog L. til Lind og sagde, at frimenigheden kunne blive en sekt, hvis den ikke havde forbindelse med folkekirken. Skønt Lind misbilligede det, ville han dog finde sig i, at L. vedblev at prædike og gå til alters der. Det afgav han en skriftlig erklæring om til provsten. H. B. Lillelund forblev hele sin præstetid 1866-1902 på Mors, de første år som kapellan, siden forflyttedes han til embeder på øen. To gange søgte han forgæves i 1877. Her henholdt Lind sig som ny biskop til sin forgængers vidnesbyrd om L.: Klarhed og varme i Ordets forkyndelse, fattelighed i fremstillingen og iver i den præstelige gerning – samt til den vurdering provst W. Boethe (Cederfelds forgænger) gav: En særdeles velbegavet og ivrig præst, »men hans Retning er yderligt gaende nygrundtvigsk baade i kirkelig og politisk Henseende, og han kan i det Hele siges at være en Støtte for Partivæsenet her paa Øen. Jeg tør derfor ikke lade ubemærket, at det store Flertal af Menighederne, hvor der findes en alvorlig, levende Christentro, nødtigt vilde have en ny Præst af den angivne Retning, og at det kun er et Mindretal, der vilde finde sig tilfreds ved ham«. – 1883 visiterede Lind på Mors og skrev om L.: En retsindig og hæderlig mand, med virkelig omhu for sine sognefolk og med mange interesser; men han er tillige ivrig grundtvigianer, virker ogsaa som politiker og har store sympatier for frimenigheden (efter Aalborg bisper s. 52).
38. Lind til ministeriet 3/2, justitsministeriets udtalelse, afgørelsen LL 1885 166, Love Exp 16/2 1885.
39. Lund skrev 28/8 1885 til Fr. Nygård: »Justitsministeriet har ordret føgederne til at bekræfte vore folk i ægteskab«, selv om de ingenlunde skulle sig fra folkekirken, når de kun andrager om borgerlig vielse, og melder at de tilhører den menighed. »Lund står i spidsen for«. Grunden er selvfølgelig, at de dog må antages at være udenfor folkekirken. Provsten kan da meddele sognepræsterne, at al anledning for dem er bortfalden til at ægtevie frimenighedens medlemmer. Når flere jubilæumsskrifter anfører (Mors 100 s. 69, Klim 100 s. 40 jvf. Stevns 1934 s. 25), at Marie Lund meldte sig ud af folkekirken før sit bryllup, da har det kun kunnet tjene som en demonstration af, at hun i årene 1883-86 var i folkekirken. Nu lader de skrifter cirkulæret ganske uomtalt.

- og det er uklart, hvad der fra dette bryllup blev skik i Mors-menigheden; om hun foretog en sådan demonstration, nærmest tom var den, eller brugte cirkulærets udvej og slap for direkte at erklære sig for udenfor folkekirken. Det er klart, at der er skrevet på for spinkelt grundlag; fra Klim tilføjes, at myndighederne blev »senere ... mere smidig«, det var de forud blevet.
40. Johan Carlsen, sognepræst Høve-Flakkebjerg 1876-84. Han var tidligere kommet kredsen der på tværs, før Karl Rønne blev præst der, Høve 100 s. 17.
 41. J. C. L. Winther, Gimlinge, provst 1870-87.
 42. C. Rothe, stiftsprovst Kbh. 1865-92.
 43. KK 1884 235, journalbogen kun tilført »Res«.
 44. J. N. L. Schjørring, sognepræst Ørslev-Sønder Bjerge 1878-99, jvf. KHS 1974 s. 168 og Høve 100 s. 27.
 45. Omtales senere udførligt.
 46. KK 1884 243.
 47. B. J. Fog, biskop Aarhus 1881, Sjællands biskop 1884-95.
 48. Således indleder Karl Rønne i frimenighedens protokol, både i Stevns 1934 s. 21 og Stevns 1967 s. 28 ved man, at den første gudstjeneste med altergang fandt sted på Poul Niensens gård Karlshøj. Thorvald Elmquist, en moderat grundtvigianer, var sognepræst over 35 år, fra steder i Jylland til Sjælland. I årene som emeritus skrev han 1917-20 erindringer. Han mindedes Karl Rønne, hans nabopræst i de unge år og en god ven: Et elskeligt menneske, en idealist og barnlig, hjertensgod. Som Grundtvigs fuldtro discipel var han velbevandret i hans forfatterskab. Han var inderlig lykkelig da han blev valgmenighedspræst i Høve, men »hans Kaar blev ikke blide. Blød og eftergivende som han var« blev han ikke behandlet hensynsfuldt og mærkede alt for tydeligt, at han ikke tilfredsstillede de blaserte og kritiske frimenighedsfolk. Nogle år fik han en lysere tid på Stevns, men også her afløste bitre skuffelser den første begejstring. I sine sidste år var han uden præstegerning, »kun omrejsende Foredragsholder«. Han døde 1907, 65 år gammel.
 49. Dåben indførtes som den første på Stevns i Høve frimenigheds kirkebog, blandt fadderne var Poul Nielsen, kredsens drivende kraft. – Når det fra Stevns hævdes (Stevns 1934 s. 25, 30 og 1967 s. 28ff jvf. Høve 90 s. 20 og Høve 100 s. 118), at dåben blev angivet til ministeriet, som bestemte, at fadderne til børn døbt i grundtvigske frimenigheder, sattes udenfor folkekirken, er både det første og det sidste jo skrøner. – De kan støtte sig til, at en sognepræst noget senere vægrede sig ved at godkende medlemmer af en frimenighed (i Gevnø) som faddere ved en dåb, men han blev underkendt af ministeriet. Dåben var egl. foretaget for sognebåndsløserne af en anden præst, og det var den kirkebogsførende præst der vægrede sig ved at indføre sådanne som faddere. Han fik at vide, at han i det ærinde ikke skulle indlade sig på undersøgelser, men indføre det fornødne, Love Exp 26/4 1892.
 50. P. F. J. Funder, sognepræst Spjellerup-Smerup 1880-1905.
 51. T. Thaning, Hellested, provst 1865-90. – I skrivelse 13/5 1886 svarede ministeriet denne om spørgsmål fra en sognepræst sådan: Medlemmer af sognemenigheden, der var gået til alters i frimenigheden og dermed var udtrådte af folkekirken, kan ifølge grundlovens § 77 ikke afkræves højtidsoffer; ønsker de siden at genindtræde i folkekirken skal de afgive en erklæring til sognepræsten, og der er ikke mere at foretage; folk kan ikke gå til alters begge steder, er de udenfor folkekirken kan de ikke forde at blive betjent af dens præster ved alterbordet. Under særlige omstændigheder, som sygdom, er der intet til hinder for det, når »Præsten er villig til at meddele dem Sakramentet« MM 1886 509, Love Exp 13/5 1886.

52. LL 1885 1139, Love Exp 22/8 1885.
53. Med hensyn til KR's enkelte medlemmer samt grundholdningen der, henvises til P. G. Lindhardt: Bisperne mellem Højre og Venstre, Jyske Samlinger, Ny Række III, 2, s. 125ff. Højremænd var bisperne, de fleste provster og en god del af præsterne, så de følte ikke, at de også havde taget parti, undertiden også som embedsmænd (tydeligst ser vi det hos Schousboe siden), men så let, at det gjorde de venstremænd, der opponerede mod regeringen. Gylling-præsten Otto Møller var grundtvigianer, om hans politiske stade ved jeg kun, at han gik hårdt i rette med de grundtvigske, der støttede Venstre. Han følte sig vel upolitisk, Højre vidste bedre og støttede udgivelsen af hans pjeces »Politik og Kristendom«, Rambusch s. 72. – Efter Alberti-katastrofen skrev O.M. til Jens Nørregaard, Thestrup højskole: Den sørgelige ulykke, der har ramt os, »viser hvad det demokratiske Styre saa at sige med Nødvendighed fører med sig, snæver Synskreds og ringe Æresfølelse; noget saadant vilde ikke kunne ske under en Højreregering«.
54. Journaliseret sammen dermed under H 1882 1549. Der er ikke vidnesbyrd om stillingtagen hertil i ministeriet, jvf. Aalborg bisper s. 48.
55. LL 1885 544, Love Exp 26/8 1885.
56. P. Georg E. Brahm, sognepræst for Klim, Torup (hvor præstegården lå) og Vust sogne 1873-86, underskrev i Askov den store adresse.
57. Mon kredsen i Klim virkelig forstod, hvor afgørende en støtte B. gav den, og hvad det kostede ham? Der er (i Klim 100 s. 30f, 33f, 37, 44, 59 og 62) tegn på det. Både korrektioner og holdepunkter for menighedens tilblivelse kan findes ud fra B.s ansøgninger om forflyttelse. Han ansøgte fire gange i 1879 »udelukkende af økonomiske grunde«, familien var stor. Provst Schjøtt påførte 2/6 1879, at B. var dygtig og havde stor kærlighed til præstegerningen og fik megen tilslutning, han var brav og hævdede sin selvstændighed »under de vanskelige Forhold i hans Kreds, der er stærkt gennemagiteret, særlig hvad Politiken angår; og hvilke hans Anskuelser end ere, har hans Optræden altid været loyal, og han har aldrig givet sig af med Agitation«. Hertil føjede Lind 3/6: B. var »en begavet Prædikant, en alvorlig og retsindig Mand ... besjælet af videnskabelige Interesser. Han er Grundtvigianer og Venstremand, men agiterer ikke«. Det kan ikke undre, at der måtte 15 ansøgninger til i 1880, hvor Lind efterhånden ændrede sin sidste sætning til: »Han er af den grundtvigske Retning«. 1881-82 skrev han 20 ansøgninger. Schjøtt udelod efterhånden omtalen af politikken. 7/7 1882 skrev B., at han før udelukkende havde søgt af økonomiske grunde, nu var der en »ikke mindre tvingende grund ... den nemlig at man har bestemt sig til at danne valgmenighed her i pastoratet i nær fremtid. Skønt jeg i og for sig ikke misbilliger dette skridt, må det let skønnes, at min stilling i mange henseender må blive pinlig, når måske flere af mine sognefolk, hos hvem jeg har fundet bedst forståelse, nu ville slutte sig til en anden mand«. Schjøtt påførte: Af den grund og hustruens helbred, samt en stor børneflokk anbefales. 1883 blev det til 13 ansøgninger, 13/10 skrev B.: »En fri Kreds har nemlig dannet sig her« – og 31/10 hed det: »Da jeg ikke længere føler mig glad i min gærning her under de så forandrede forhold«. En af fire ansøgninger i 1884 gjaldt Solbjerg-Sundby på Mors, hans barndomsegn. Lind påførte 2/1 1885: Skønt jeg meget ønsker hans forflyttelse, kan jeg ikke anbefale her, embedet passer ikke for »en noget vidtgaende Grundtvigianer«, som her er besværet af en frimenighed, det vil blive tilsvarende på Mors. Forud havde Schjøtt skrevet: Det er »tungt og bittert for ham« at blive. Den sjette ansøgning 1885-86 bragte B. til Fyn, Provsten havde anført: Frimenigheden har gjort ham megen sorg. – I sin skildring af Lunds præstevener nævnte Vilh. Hansen udenfor Mors alene Brahm blandt de nærmeste venner; om ham

- skrev V. H.: Det var ham »meget svært, at Bestemmelsen om en Frimenighed i Klim med S. A. Møller var blevet taget udenom eller næsten bag hans Ryg; han mente, at de nok kunde have vist ham den Tillid at tale med ham om Sagen og maaske faaet et ... Raad af ham; ved at holde det hele skjult, indtil alt var klart, havde de som han sagde »traadt paa hans Hjerte«.
58. I »Forestillinger« begrundedes det 20/10 1886 ved F. V. Baggers udnævnelse, at der fortsat ikke blev ansat en kapellan for at lønnen derfra kunne bevirke, at der til sognepræsteembedet kom ansøgninger fra »Mænd, til hvem dette Embede, indenfor hvis Grænser der findes en Frimenighed, kunde betroes«. Det hjalp ikke meget, der kom kun 2 ansøgninger. B. havde som præst i Thy sammen med præsterne dér protesteret mod to af Indre Missions udsendinge, og siden bidraget til den Thy'ske krigs afslutning ved at indbyde de præster sammen med Vilh. Beck og sin svoger, Fr. Zeuthen, medlem af IMs bestyrelse fra 1879. (Paul Holt: ... Indre Mission gennem 100 år, s. 423ff, 436f og Vilh. Beck: Erindringer ... s. 168ff, Kbh. 1900). Provst Rohde havde 15/12 1881 anbefalet B. som »meget afholdt af sin Menighed, venlig og medgjørlig i alle sine Embedsforhold ... en god Prædikant ... samvittighedsfuld Præst og Sjælesørger«. Lind var 17/12 1881 lidt forbeholden: B. kan »næppe regnes til de begavede Prædikanter, men han er tænksom og fortsætter sine Studier og vil altid kunne samle en Tilhørerkreds om sig«. 1885-86 blev det til: B. har »upaatvivlelig ... udviklet sig meget som Prædikant og hans Kirker ere altid meget godt besøgte«, i det hele »det bedste Vidnesbyrd«. – Om kirkeligt retningspræg er intet oplyst.
59. H. N. C. Leth, Aggersborg, provst 1887-1914.
60. V. C. Schousboe, biskop i Ålborg 1888-1900, Aalborg bisper s. 69ff.
61. NN 1887 2. kontor 1016, Love Exp 8/10 1887. – B. havde 28/6 1887, vel som skolekommissionens formand, forespurgt, hvordan han skulle forholde sig, med to »stærkt besøgte Friskoler« med »uexaminerede Lærere«, som tilhørte frimenigheden, hvor der gik børn fra folkekirken. Ved efterårseksamen var lærerne anmodet om, »at lade Børnene lægge for Dagen, at de kjendte de 10 Bud, Fadervor og Trosbekjendelsen«, men forældre fra frimenigheden protesterede: Når de i alle andre sager skulle betragtes som udenfor folkekirken »maatte de kunde forlange, at man ved deres Børns Religionsundervisning gik ud fra samme Synspunkt«. Skulle skolekommissionen betragte børn fra frimenigheden som børn af dissenterne og ved fremtidige eksaminer i friskolen anlægge religionsprøver i dobbelt skikkelse, spurgte B.... Provst Leth skrev om »de saa forkvælede Forhold i Frimenigheden«, at friskolerne måtte være stillet som andre private skoler, så skolekommissionen kan holde prøve, om børnene har lært passende afsnit af lærebogen og har hjemme i bibelhistorien. Den fungerende biskop P. J. Pedersen (stiftsprovst 1884-95, før præst på Mors) anførte: Der kan ikke være tvivl om, at for børnene fra frimenigheden kan skolekommissionen alene påse, at de ikke savner oplysning om almene religiøse begreber, mens børnene fra folkekirken er uberettigede til at få religionsundervisning i friskolerne. Vil frimenigheden, lærerne medregnede, »nyde Rettigheder ved ikke at tilhøre Folkekirken, maa den ogsaa tage de deraf i modsat Retning flydende Konsekvenser«. Ministeriet mere end fulgte stiftsprovsten og skrev, at børn af forældre fra folkekirken »ere uberettiget til at nyde Undervisning i disse Skoler«. Utvivlsomt mere end B. havde håbet.
62. Grunden til de stærke ord (frimenighedskirken hed Morten Luthers kirke) står i to breve til bispem af 14/4 og 6/10 1888: December 87 var der af læreren klaget over Møllers bibelske foredrag i Klim Strandskole, og M. havde afslået at love ikke at lære noget, der stred mod »den enfoldige, kristelige Børnelærdom, som Folkeskolens Lærere er bundne til at bibringe Børnene«. Forargelsen skyldtes M.s omtale af synde-

faldet og dets følger, og B. bad M. afgive til ham »eller Sogneraadet, der havde aabnet Skolen for ham, en Erklæring om, at han intet lærte, som stred mod Folkeskolens Børnelærdom«. M. svarede igen i et brev, som B. citerer: »Jeg glæder mig jo ved i min Stilling som Frimenighedspræst at staa uden noget udvortes Bind med Hensyn til, hvad jeg skal tale eller ikke tale, saa give Løfter i den Retning indlader jeg mig aldrig paa hverken overfor den ene eller den anden. Dersom De forstod, hvor krænkende et saadant Forlangende om, at jeg skal tage Mundkurv paa, er, vilde De aldrig komme med det. Det vilde krænje min Samvittighed og min Ære som *kristen* at aflægge Løfte om, hvad jeg vil sige eller lade være at sige, til en verdslig Myndighed«. – Sandheden bag er vel, at så lidt som læreren forstod grundtvigsk bibeltale, forstod embedsmanden i Torup præstegård grundtvigske frihedslængsler og mente, at M. sagde sig fri for alt, hvad folkekirken var forpligtet på. – B. ville også her føre krigen til ende. På trods af ham og også provsten ville sognerådet ikke forbyde M. at bruge skolen. Sidst i januar 89 forelagde Schousboe sagen for ministeriet, 1. kontor overgav den til 2. kontor med bemærkningen, at det var meget ønskeligt »at der formenes Fripræst Møller Adgang«. Skoledirektionen for Vester Hanherred fik den skrivelse: Da sognerådet har nægtet at efterkomme provstens tilhold om, at M. stående udenfor folkekirken, formenes ret til at bruge kommunens skolelokaler, skal ministeriet anmode direktionen om at »tilkendegive Sogneraadet, at Ministeriet herved forbyder« sådan brug. Sidder sognerådet forbudet overhørigt, anmodes direktionen om, at »der ved Fogden nedlægges Forbud« mod M.s brug af lokalerne, og at det »behørigtanfølges« (PP 1889 121, Love Exp 12/2 1889). B. fulgte sagen op ved at holde gudstjenester i Strandskolen, hvad bisp og ministerium bifaldt (PP 1889 200). – Men fik B. end ret hos de højeste autoriteter, gavnede han så sin og folkekirkens stilling på egnen?

63. Jvf. Linds vurdering Aalborg bisper s. 52 note 1, stiftsprovst P. J. Pedersens erindringer (KB Ny Kgl. Samling 3737 4°).
64. T. Aastrup, Tødsø-Erslev, provst 1888-98.
65. OO 1888 1016, Love Exp 4/9 1888.
66. Peter B. F. Rønne var søn af Indre Missions første gejstlige formand C. F. Rønne. Som kateket i Stege hos F. E. Boisen var han både blevet grundtvigianer og venstremand og efter nogle år som lærer var han 1867-73 sognepræst i Klim, Torup og Vust. Når han »med sorg og modstræbende« søgte derfra, »hvor virksomheden år for år er bleven mig kærere, ja inderlig kær« skyldtes det hans kones helbred, hun tålte ikke de barske vintre nær Vesterhavet og måtte om vinteren bo i Kbh. Biskop P. Kierkegaard påførte 18/2 1872: Prædiker med »Klarhed og Sammenhæng, Varme og Følelse, og katekiserer ligeledes tiltalende og korrekt«. Han høres »med Interesse og Deltagelse og virker i sin Gjærning, ogsaa blandt til dels fjerne Sognebaandsløbere, med Liv og Lyst«. R. blev anbefalet så meget mere som han ikke søgte bedre økonomiske forhold, men for »at redde sin Hustrus Liv«. – R. tog, i hvert fald til menigheden på Mors kom, de 35-40 km. til Torsted kirke for at prædike for folk fra Tilsted, Torsted og Thisted. Det »var en Fest for os ... Hvor var Søskendekjærligheden varm og inderlig i de Tider« (skomager Anton Lomborg, Historisk Aarvog for Thisted Amt 1955 s. 298 jvf. friskolelærer P. Schmidt sst. 1953 s. 103). Selv skrev R. fra Sønderup, hvor han fik sit virke 1873-98, den 1/12 73: Årene hos jer »var mit livs egentlige manddomsår og min blomstringstid ... hvor jeg egentlig levede ... Vorherre havde mange venner, der manglede ikke andet, end at de skulle vide, de var Vorherre så kære. Der skulde bare en til at gøre dem opmærksomme på deres lykke ...« (Klim 100 s. 22). Skat Rørdam kom i dec. 1873 ud for stor sorg, da han så at R., hans eftermand i Sønderup, »havde opbygget og styrket alle de Foreningstendenser, som [han] havde faaet røkket temme-

- lig godt ved«. R. er ellers »en rar og troende Mand og har en sjælden taltalende stilfærdig Hjærtelighed i sin Prædiken, som nok skal slaa igjennem hos dem, der er af Sandhed«, men i det politiske er han forhekset af Boisen, da han ikke er nogen stor og selvstændig ånd, det er bedrøveligt at se folk forhekset af »det Løgnevæsen« (Otto Møller og Skat Rørdam: En Brevveksling I s. 235f, Kbh. 1915). R. var som grundtvigianer moderat, han underskrev i Askov den lille adresse, i Høve søgte han at holde menigheden fra at gå ud af folkekirken (Høve 100 s. 27f, 31f), hans tillid til fætterten Karl Rønne var ikke stor.
67. L. J. Knudsen, Aggersborg skrev 16/6 1872 til Ludvig Schrøder, Askov: Jeg prædiker hver 3. søndag i Kornum kirke for en kreds fra flere sogne. K. flyttede samme år, kredsen søgte vel til P. Rønne, han flyttede året efter. Grundtvigske præster, især V. Koch, Løgstør samlede en del, indtil der opstod ønske om at få Anders Laursen, Lundby Højskole som præst (KhS 7 III s. 483, 491), men det smuldrede, Laursen og kredsen sluttede sig til Lund (sst. s. 496). Jvf. Lund til Fr. Nygård 7/12 1882: De, der har lyst til at gå ud af folkekirken, vil dog med de andre gå til valgmenigheden i Hanherred, som »foreløbig løsning« – og 21/4 1883: I forrige uge tog jeg Anders Laursen og 50 af hans venner til alters i Lundby.
 68. B. overdriver, pastor L. Hertel bistod en gang Lund ved altergangen, Vilh. Hansen og Lillelund gik til alters, men har kun prædiken, ikke holdt fuld gudstjeneste.
 69. Baggers to breve, som indleder Rønne-sagen, findes i Aalborg bispearkiv, pakke I med KR-sager, LaV. Her er koncept til Schousboes forelæggelse af sagen i KR. Referatet her bygges dels derpå, dels på KR-referatet, KR II s. 117f.
 70. B. husker igen fejl, jvf. Brahms ansøgninger note 57.
 71. Jvf. Klim 100 s. 56ff.
 72. Her går B. ind på Strandskole-sagen og citerer Møllers brev.
 73. C. F. Sorterup, Slagelse, provst 1887-1904.
 74. OO 1888 1371, bispearkiverne, fra Aalborg 341/88 LaV, Sjællands Stift 548/88 LaK, Slagelse Herreds Provsti, indkomne embedssager 1879-1900, nr. 158 og 173, LaK. Når Møller langt senere husker: Rønne »kom en Gang i Besøg og holdt Altergang her. Han fik af Myndighederne Valget mellem at betale i Bøde 200 Kr. eller love aldrig at gøre det mere. Han betalte Bøden«, så er det forkert (Klim 100 s. 62). Da Fredrik Nielsen blev biskop bad Peter Rønne i brev 17/3 1900 ham om at være en god hyrde for sine gamle venner i Klim, de trænger dertil. Sognepræsten, Bagger er en krakiler, der plager dem. Han foranledigede, at jeg skulle for en provsteret, men biskop Fog slog dem sværdet af hånden. Siden forhørte Schousboe sig i Kbh. om sagens udgang og erfarede i ministeriet, »at den forlængst var lagt ad acta« (Kgl. Bibl. Utilg. 155). Carlsen, Funder og Lindberg viser, at R. så lidt som andre præster fik alle cirkulærene, Love Exp holdtes vel af provsterne, men næppe af mange præster. Yderligere skrev biskop Balslev, Ribe, da V. Brückers kreds i Ågård blev frimenighed, 13/3 1888 til Ministeriet: De ombøende præster er erindret om skrivelserne af 17/2 1883 og 4/1 1884 om, hvordan folkekirkens præster bør forholde sig overfor frimenigheder.
 75. B. bad siden om at få denne afgrænsning tilføjet.
 76. OO 1888 1018, journalbogen er uden tilførsler om sagens gang.
 77. Love Exp 18/2 1892. Rambusch refererer andre for, at Scavenius lod sig overtale af sin modkandidat ved folketingsvalget, Svend Høgsbro, til at tillade, at frimenigheden fik sin kirkegård. Men tilladelsen blev givet et halvt år efter Scavenius' afgang. Ministeriet fandt fortillfælde for at religiøse samfund uden for folkekirken kunne indrette egen kirkegård. Eftersyn i Love Exp ville have dementeret, at herredsfoged og sognepræst havde en vetoret, skulle sige »ja«, nej de havde at påse, at gældende bestem-

melser for kirkegårde var i orden og at bestyrelsesforholdene var sikret, men både Stevns 1934 s. 27ff og 1967 s. 30 skal jo opretholde menighedens martyrium. Jeg er ikke vidende om, når Klim igen søgte tilladelse til at få kirkegård.

78. PP 1889 684.

79. 1896 opnåede Schousboe, at sognepræster fik ret, ikke pligt, til at foretage jordpåkastelse, når frimenighedsmedlemmer begravedes. Ministeriet kunne dog ikke gå med til, at også kirkeklokkerne blev brugt, det fandt S. var for hårdt, og han fik bemyndigelse til at tillade brug (Aalborg bisper s. 106). Det var ikke alle sognepræster for. 15/7 1897 svarede Bagger S.: Jeg har idag »atter« tilladt kirkeklokkernes brug ved begravelse, »idet jeg ikke trøster mig tilstrækkeligt at kunne markere Forskel paa herboende Frimenighedsmedlemmer efter deres mere eller mindre loyale Stilling til Folkekirken«. Dette kan ikke tænkes, »saalænge de lade sig lede af en Fanatiker og Politiker som S. A. Møller«. Havde B. ikke følt sig bundet af loyalitet overfor S., havde han »bragt i Anvendelse samme Fremgangsmaade, som ... i Viborg Stift«, hvor biskoppens afslag straks har gjort ende på alle ansøgninger derom. B. forstod stadig betydningen »af Grænsen mellem Kirkerne«, derfor takkede han S., fordi han »i Fremtiden befries for at give disse – efter [hans] Skøn farlige – Tilladelser« til klokkeringning. – Provst Aastrup fra Mors havde 11/3 skrevet derom. Han ville »ingenlunde nægte det efter Begæring«, men det kunne føre til »mange falske Utdyninger«. Det er også »rent kirkeligt set ... rigtigt, at Menigheden i Øster Jølby stadig bevarer en levende Følelse af, at den har en særstilling og ikke er »identisk med Folkekirken« (Aalborg Bispearkiv KR-sager II med større korrespondence om den sag, LaV).

80. Aalborg bisper s. 105.

81. Vi har mødt den nye provst på Mors, Aastrup. Som netop tilrådt tog han ikke så tungt på forholdet mellem folkekirke og friskole, sådan som Bagger, stiftsprovst og bisp gjorde det. Efter seks år som præst i Galtrup-Ø. Jølby, hvor Ansgarkirken lå, var han kendt med Mors-forhold. »Forestillinger« er ved provsteudnævnelser fåmælte, gengiver ganske kort bispens motivering. Men da Aa. søger Tødsø-Erslev gengiver Forestillinger 1883 udførligt påtegningerne. Cederfeld: En »særdeles dygtig Præst i enhver Henseende, som med en sjælden Conduite har forstaaet at hævde sin Plads under de i høi Grad vanskelige Forhold ... i hans Pastorat«. Lind: Er »dygtig og nidkjær, fast og frimodig, paaskjønnet af sin Menighed og agtet af de mange Sognebaandsløser« til frimenigheden. Begge anbefalede da på det bedste.

82. Lægmandspræster var et værdiladet begreb. Først i 80'erne førtes en skarp debat på Mors og i grundtvigske kredse ud over landet, om præsterne skulle være mænd af menighedernes midte eller have en dansk uddannelse i stedet for universitetets (MP s. 93ff, Thyssen s. 272, 282ff, Høve 100 s. 23f). Fra Mors skrev Vilh. Hansen 7/7 1882: »Vi lider her ... af en Overflod af »Theorier««. Når der for nylig er talt om, at udmærke 100-året for Grundtvigs fødsel »med en Præsteskole, som skulle stilles som et Tårn ovenpå den uddviede Skole i Askov, så er jeg bange for, at den Grundvold er altfor lidet prøvet endnu, og det er nok ligeså dristigt i sin Art som det Modforslag, der fra en mere »folkelig« Side fremkom om at grunde en Præsteskole på den »Koldskehistoriske« Oplysning«. Til rektor H. H. Lefolii, Viborg, RA.

83. PP 1889 1091, Love Exp 19/11 1889, KR II s. 223f.

En præstekarriere

Om Vilh. Hansen, præst i Nykøbing Mors 1879-1926

Af Carl Trock

1879 blev Hans Vilhelm Hansen, det var hans navn, men snart hed han Vilh. Hansen, 32 år gammel residerende kapellan i Nykøbing Mors, til pastoratet hørte også Lødderup og Elsø sogne. I Nykøbing skulle han forblive hele sin tid som præst til 1926¹, samfulde 47 år. Når Vilh. Hansen får særlig omtale fremfor Mors' øvrige præster på den tid, skyldes det hans usædvanlige karriere.

Han fødtes 1847 i Åsum nær Odense, forældrene var småkårsfolk, men der var kristendom i det hjem og danskhed. Præsten og folk i sognet så det som en opgave at hjælpe den velbegavede dreng til at studere. Det blev til udmærkelse både ved studentereksamen og teologisk embedseksamen. Efter soldatertjeneste blev han 1873-78 huslærer hos den slesvigske stor-bonde Hans O. Knudsen, Trøjborg. Han fandt sig til rette i det hjem, det blev en gavnlige overgang fra hjem og studieår til præstegården². 1876 blev han forlovet med Knudsens søsterdatter, Gyde Marie Refslund. 1878-79 indgav han 4 ansøgninger, før han foråret 1879 blev præst i Nykøbing, 9/10 79 blev han viet af Knudsens farbroder, Jens Lassen Knudsen, i Lejrskov kirke. Ham må VH have lært at kende på Trøjborg.

Til sin kollega ved kirken, provst C.C.S. Cederfeld de Simonsen fik VH et fint forhold trods stor forskellighed. Et hundredårigt regulativ og husskik betød, at arbejdet mellem de to fordeltes så lige som muligt. Om arbejdet talte de daglig sammen, beretter VH, som fandt provsten behagelig at forhandle med, det mest tjenstvillige og føjelige menneske. Hurtigt kom de på god fod med hinanden. Deres grundbetragtninger var såre forskellige, men enten tav de i tide eller talte skikkelig til hinanden. Ved mange lejligheder spurgte Cederfeld VH om hans mening. Langt senere skrev VH, at Cederfeld ville have gudstjenesten ens landet over. Han vidste godt, at »jeg principielt var aldeles uenig med ham, og at jeg praktiserede meget frit, men han har aldrig i Ord eller Gerning ladet mig høre ilde for det«³.

VH kom med i det grundtvigske præstekonvent, som »interesseret Tilskuer«. Lige fra sin barndom havde han været påvirket derfra, og mere og mere havde Grundtvig præget hans livsopfattelse; men præsterne var mig for størstedelen »for fanatiske og doktrinære«, og de fandt mig »for kritisk og tør« (1903). Alligevel enedes de ti om en fæl-

lesskrivelse til det folketingsudvalg, der behandlede lovforslag om konfirmation og ægteskab⁴. – Da Mors-menigheden året efter var sat udenfor folkekirken, nægtede VH at underskrive de grundtvigske præsters tillidserklæring til menigheden⁵, for den var uklar. Øens grundtvigske præster enedes da om ikke at underskrive, for andre var det et teoretisk spørgsmål, for dem på Mors var det et spørgsmål af stor praktisk betydning, skrev VH 1883. Skulle Linds vejledning være lov, ville det i længden være utåleligt for ham at blive på Mors. Det mente de andre også, derfor skulle der optages en venlig forhandling med bispem. Før mødet derom blev VH syg, men han havde skrevet et udkast til en fællesskrivelse til Lind, som om fornødent kunne bruges. Den vakte for nogen overraskelse, da jeg »hidtil havde staaet noget i Baggrunden«, men måske det gav den god modtagelse, så den stort set fulgtes. Sygdommen tvang VH til at blive hjemme, og i hans sted rejste Hertel med Ingerslev til biskoppen. Siden blev VH de grundtvigske præsters, efterhånden også frimenighedens pennefører ved henvendelser til myndighederne. (Han havde ved embedseksamen vist »en særlig Evne til skriftligt at rede for« sig, skrev han 1903).

VH var på vej til, fra »interesseret Tilskuer« til en vis grad at blive »Fører for den grundtvigske Del af Præsterne«. Jeg havde ikke kompromitteret mig under de indledende kampe og kunne »optræde med en vis Autoritet, anerkjendt af Modstanderen«.

Vilh. Hansen har givet os den bedste skildring af udviklingen mod frimenighed. (Ingen kender den bedre end jeg, skrev han 1903, og jeg var ikke tættere på, end at »jeg kunde se nøgternt og kritisk til alle Sider«). Det var egentlig et brev, skrevet til vennen fra Trøjborg-tiden, Fr. Høyberg, over flere uger i foråret 1883. Selv var han nært knyttet til menigheden, kendte øens grundtvigske præster, hvoraf nogle mere skyndede på Lund end holdt igen i tide, sagens anden side var han ret nær på udfra sit tillidsfulde forhold til provsten, konflikstens anden hovedperson. I brevet tog VH sig tid, skrev såre udførligt, han havde ikke lyst til at skrive offentligt, gavnede skildringen måske ikke vennen, så gavner arbejdet dermed måske mig selv, skrev han.

Jeg drister mig til, trods den enorme forkortelse som er nødvendig, at give et knapt referat. Det kan måske give lidt fornemmelse af VHs evne til virkelig at se, overveje og skildre sammenhænge i den komplicerede situation på Mors.

Udviklingen i den grundtvigske lejr måtte først skildres. Her var man hurtigt kommet højt op, ofte var kun fantasien og følelsen sat i bevægelse hos de unge, der var gået ud fra højskolerne, en levende følelse af personlig skyld manglede; men gå i kirke hos en grundtvigsk præst

og være venstremand, det måtte man. I Dansk Kirketidende tog præsterne, i Højskolebladet lægfolkene de kirkelige frihedsspørgsmål op. De havde et udgangspunkt hos Grundtvig, »men intet bliver klarer, grumme meget berørt og overjasket«. På Mors og langt udenfor øen havde valgmenigheden anseelse, det hjalp Lund og menigheden til at glemme, at fremtiden er ikke nutid. Lund kom også til at se menigheden som mere moden end den var, og han manglede evnen til en gang imellem at slå i bordet overfor de fremtrædende lægfolk og sige »vrøvl«. Vi grundtvigske præster på Mors så op til Ansgarmenigheden og »regnede i grunden os med til Valgmenigheden«.

Som et ubeskrevet blad var den 39-årige Cederfeld af præsterne på øen ønsket som provst. VH fandt det uheldigt, at han var blevet præst. Hans prædikener var tørre og kunstfærdige, om det som »kan lade sig sige«⁶. Han var en hæderlig, flittig og uegennyttig mand – ikke Højremand, men i virkeligheden enevældens mand. Han mente, at provster og bisper for længe havde tålt præsternes tagen sig friheder. Han indså nok, at de gamle kirkeskikke ikke kunne genoprettes, men så måtte de bestående skikke opretholdes⁷. – Biskop Lind var mild og særdeles venlig, havde et godt hjertelag og også dybe følelser, men han var ængstelig overfor livsrørelser og for at tage ansvar. Provsten, den højst korrekte embedsmand, kom imellem Lund og Lind, det vanskeliggjorde forståelse, og Lind måtte give provsten medhold. Adskillige i menigheden, ikke blot i Thy men også på Mors, var kommet til at se kritisk på Lund. Cederfeld og med ham Lind troede, at hvis myndighederne stod fast, så ville et brud få de sindige til at falde fra Lund. For VH var det klart, at det var de radikale i menigheden, der var uberegnelige. De ville måske opgive Lund, mens det store flertal ville flokkes om ham, når han blev angrebet ovenfra.

Begge parter, menigheden som autoriteterne, manglende vilje og navnlig evne til at overskue forholdene. VH stolede »ubetinget på Lunds Samvittighedsfuldhed, men betvivlede hans Dømmekraft overfor Sager og Personer«.

1903 fik VH lejlighed til at revurdere sin opfattelse af ansvaret for bruddet på Mors. I det væsentlige stod han ved, hvad han havde skrevet 1883: For Lund havde VH »den allerstørste Agtelse«, han og hans venner havde vel »nogen Uret ... adskillige af de Krav, der stilledes var ... utidige, og Kampaanden var ikke altid heldig«. Men provst og bisp osv. var så uforstående og tog »saa brutalt paa Spørgsmaalene, at det er umuligt at forsvare deres Opræden«. Jeg var nødt til »aldeles afgjort at tage mit Parti i skarp Modsætning til de kirkelige Myndigheder« [»skarp« er vist en forstærkelse]. Vi var overbeviste om, at deres forsøg

på at isolere og kue bevægelsen kunne føre til det modsatte, kalde på »Fanatisme og Sværmeri« til skade på Mors og for hele folkekirken. Mod Linds forsøg på at tvinge os væk fra menigheden rejste vi »en bestemt Modstand, og førte den igennem«, så vi kunne føre Ordet, hvor nogen ville høre os, og upåttalt gå til alters, hvor vi ønskede det [vist lige flot nok skrevet]. – Det skrevet måtte VH undskylde Lind, han var »en Hædersmand«, der »nødig vilde gøre Fortræd«.

1903 kaldte VH Mors' andre præster, de højkirkelige, for »saa stærkt højresindet, at det nærmere sig Forstokkethed«, det var også en skarpe-re dom end i 1883.

Om Lunds præstevenner skrev VH sidst i 1920'erne. De allernærme-ste var H.B. Lillelund og Fr. Nygård. Den første forblev hele sin tid som præst på Mors. Lige fra dens start så han op til Mors-menigheden, og hans kærlighed til den »holdt sig altid levende og varm«, selv om L og Lunds efterfølger, C.E. Nissen, ikke rigtig forstod hinanden. Sålidt som L neddæmpede Fr. Nygård menigheden. 1882 blev han valgmenigheds-præst på Fyn og hastede fra Mors⁸. Mange breve vidner om det fortsat-te venskab, og møder på Mors og andre steder gav stadig Lund og Ny-gård lejlighed til samvær.

Andre gode venner mistede menigheden snart ved forflyttelse, først Peder Ingerslev. »Hans Kærlighed til Lund og Menigheden var ægte og trofast, han har sikkert aldrig givet et daarligt Raad«, skrev VH. Der skulle kun én ansøgning og gode ord fra provst og bisp til i juni 1883 at befordre ham til Barrit i Århus Stift, hvor han forblev⁹. Ludvig Hertel forflyttedes året efter; allerede efter 3 år på stedet søgte han fra 13/8 82 bort. Det skyldtes trange økonomiske kår og ønsket om at komme bib-lioteker nærmere aht. arbejdet for Santalmissionen. Forgæves søgte han 24 gange, og påtegningerne var ikke så gode som Ingerslevs. Hertel gav også provst og bisp lejlighed til at ytre mishag. Det gjorde de en enkelt gang, ellers søgte de at få ham væk fra Mors¹⁰.

4/6 86 søgte VH om at blive sognepræst i Lejrskov-Jordrup, han kun-ne ønske at fortsætte en præstegerning efter Lassen Knudsen, (hvis ven-ner stærkt havde opfordret ham til at søge, 1903). Han havde betænke-lighed ved at skilles fra befolkningen, men økonomien nødte ham. (VH kunne dog også en gang imellem anfægtes af, om det »var rigtigt at bli-ve« så længe på Mors, og som »Morsingboere kom vi ikke til at føle os«, endnu! 1903).

Provstens fine påtegning ser vi siden. Lind var både bedrøvet og bit-ter over udviklingen på Mors, ikke mindst over VHs holdning, han var hans »øjesten«. Lind påtegnede: »Idet jeg slutter mig til Provstens Yt-tringer ... skal jeg allerunderdanigst tilføje, at jeg anseer det for ønske-

ligt, at han forflyttes fra Morsø. Han staaer nemlig i Forbindelse med Frimenigheden ... og skjønt han, som pligttro Mand, opfatter sin Stilling saaledes, at han ikke for at tiene Frimenigheden tør krænke nogen af Folkekirkens Bestemmelser, har hans Sympathi for Medlemmer af Frimenigheden været denne til Støtte. Det vil være gavnligt for ham selv at komme ud af denne Forbindelse«. Det embede fik provst S. Schjøtt¹¹.

November 1887 søgte VH Skeby-Otterup; »væsentlig af Hensyn til Embedets tarvelige Indtægter« angav han som grund. Cederfeld anbefalede som før og tilføjede, at VH kunne fortjene befordring efter 8 år i et lille embede. Lind gentog ligeledes sin påtegning, han udelod dog den sidste sætning. Det embede fik en præst efter 22 års tjeneste i Dansk Vestindien¹².

Sidst i 1884 søgte provst Cederfeld »træt af Forholdene« (1903) embeder. 28/10 84 havde han skrevet sin første af 5 forgæves ansøgninger. Heri hed det: Efter at jeg har »virket som Provst under temmelig vanskelige Forhold i noget over 5 Aar, føler jeg navnlig Trang til at virke under andre Forhold og paa et nyt Sted«, han kunne også behøve andre pekuniære forhold. Lind anbefalede ham godt som præst og provst, højkirkelige prælater havde udtrykt påskønnelse af Cederfelds indsats mod de oprørske grundtvigianere på Mors, men derved blev det. Som stiftsprovst i Viborg kom han ikke på tale, 1887 endte det med at han tog til takke med at blive residerende kapellan og hospitalspræst i Randers¹³. Udviklingen på Mors havde slidt på begge parter, og på begge sider kom nogen til at betale.

5/1 88 skrev VH sin næstsidste ansøgning. Den bringes i sin helhed: »Undertegnede tillader sig herved allerunderdanigst at ansøge om det ledige Embede som Sognepræst for Nykjøbing, Lødderup og Elsø Pastorat paa Mors.

Jeg er født i Aasum ved Odense d. 4. ja. 1847, blev dimitteret fra Odense Cathedralsskole 1866 med Hovedkarakter »første Karakter med Udmærk«., underkastede mig den filosof. Prøve 1867 med samme Karakter og den theologiske Embedseksamen i Januar 1872 med Karakteren »laudabilis et quidem egregie«. – Efter Aftjening af min Værnepligt ved 1. Batallion var jeg Huslærer paa Trøjborg ved Tønder fra Jan. 1873 til August 1878 og aflagde under mit Ophold der i Foraaret 1878 de befalede praktiske Prøver for Hs. Højjærværdighed, Biskoppen over Ribe Stift, med Karakter for den kateket. Prøve »laudabilis«, for den homilitiske »admodum laudabilis«.

I Marts 1879 blev jeg allernaadigst kaldet til mit nuværende Embede, i hvilket jeg altsaa har været i næsten 9 Aar. Sognepræsten, Hr. Provst

Cederfeld de Simonsens Forflyttelse lægger mig det nu i allerhøjeste Grad nær ogsaa at søge en Forandring i Stilling, og jeg har allerede tidligere tilladt mig at indgive allerunderdanigst Ansøgning om et ledigt Embede i Fyns Stift. Tanken om at søge Sognepræste-Embedet har dog stadig været oppe hos mig og ikke villet lade sig afvise ved de forskellige Betæneligheder, som den fører med sig; (Indtægterne er saaledes temmelig smaa, og det er mig vitterligt, at *adskillige Hensyn, som jeg ikke tør kalde helt uberettigede, lede mine nærmeste kirkelige Foresatte i en anden retning*)¹⁴. Jeg har derfor udsat Afgjørelsen det længst mulige, men da nu Ansøgningsfristens Udløb staar for Døren, maa jeg træffe mit Valg, og dette er da faldet saaledes, at jeg ikke tør undlade at søge Embedet. Af de mange Grunde, som forene sig om at drive mig i den Retning, skal jeg navnlig tillade mig at nævne, at der fra c 650 bosiddende Folk i Pastoratet¹⁵ er kommen en Opfordring til mig om at søge Sognepræste-Embedet. Ganske vist veed jeg nok, at der kan være delte Meninger om slige Adressers Betydning i Almindelighed, og at det ogsaa i dette Tilfælde kan siges, at »den, der beviser for meget, beviser for lidet«. Men den er for mig et utvetydigt Udtryk for, at der er mange her, for hvem det er en Hjertesag at kunne beholde mig som Præst, og at der til dem hører den allerstørste Deel af de kirkesøgende Folk i Sogne. Under den Omstændighed tør jeg ikke afgjøre Spørgsmaalet paa egen Haand, som jeg vilde komme til ved at undlade at indgive min Ansøgning, men henstiller det hermed til en høiere Afgjørelse i Tillid til, at alt vil mage sig, som det bedst kan blive til Guds Ære og til Menneskelig Tarv.

Med denne Begrundelse tillader jeg mig da at ansøge om allernaadigst at maatte blive beskikket til det ledige Sognepræste-Embede her.

Nykjøbing p. Mors d. 5. Januar 1888.

Allerunderdanigst
Hans Vilhelm Hansen,
resid. Capellan.

Som Bilag medfølger Gjenparten af de ovennævnte Adresser, den ene fra Nykjøbing med Landsogn, den anden fra Lødderup og Elsø Sogne«. Provsten påtegnede:

»Min Formand i Provsteembedet, Provst Cederfeld de Simonsens anbefaling for Ansøgeren, da han under 11/6 86 søgte Lejrskov Sognekald i Ribe Stift, hvilken anbefaling Ansøgeren har bedt mig tilføje, er saalydende:

»Ansøgeren er en fortrinlig begavet Mand, som i en sjælden Grad har Ordet i sin Magt. Derhos er han en udviklet Personlighed af stor aandelig Modenhed, samt – saa vidt jeg

efter længere Tids Samvirken med ham kjender ham – baade frisinde og besindig nok til at kunne magte de vanskelige Forhold, der ville møde en Præst paa den Egn af Landet, hvor det Embede er beliggende, som han søger¹⁶. Han anbefales derfor paa det Bedste«.

Denne Anbefaling kan jeg for saa vidt tiltræde, som jeg erkjender Pastor Hansen som en fortrinlig begavet, veltalende og troende Mand. Dog er det min Overbevisning, at han, paa Grund af sit Forhold til Frimenigheden i Øster-Jølby, som han støtter ved sin Tilslutning, selv om han ikke billiger dens Fremfærd i alle Stykker, baade ville komme til at staa friere og kunne virke til større Velsignelse, om et Embede udenfor Mors maatte betroes ham. Jeg tør derfor ikke ubetinget anse Ansøgeren som den rette Mand til at være Sognepræst for Nykjøbing-Lødderup-Elsø, hvorimod jeg troer, at han vilde kunne virke til langt større Glæde for sig selv og langt større Velsignelse for andre i en anden Menighed udenfor Øen.

Morsø Herreders Provsti, Tødsø d. 6te Januar 1888.

T. Aastrup

c.st«¹⁷

7. Januar påførte biskop Lind: »Ansøgeren er en fortrinlig begavet og virksom Præst, men da han støtter Frimenigheden paa Morsø og gaar til Alters i dens Kirke og saaledes endog synes at foretrække den for Folkekirken, kan jeg ikke anbefale hans Ansøgning. Hans Kundskab derom har fremkaldt en Yttring i Ansøgningen, der viser, at han er langt fra selv at finde sit Forhold urigtigt.

To Adresser, der opfordrer ham til at søge Sognepræste-Embedet i Nykjøbing, og som fulgte med Ansøgningen, tillader jeg mig allerunderdanigst at vedlægge. De have i Alt omtrent 650 Underskrifter, deraf 416, hvoraf vel 300 fra Familiefædre og Enker med Husstand, fra Nykjøbing.«

Lind reducerer tilslutningen til adresserne for VH, og hvad provsten antyder ved at skrive, at VH støtter Frimenigheden ved sin tilslutning, nævner Lind lige ud: Han går til alters der. Hvad Lind i sin vejledning til Mors-præsterne ved bruddet 1883 havde pålagt dem at undlade, det havde ministeriet sådan set bekræftet 22/8 85 ved at fastslå: De, der går til alters i frimenighederne, »maae betragtes som udtraadte af Sognemenighederne og staaende udenfor Folkekirken«. Vel var Hertel befordret, skønt han var gået videre end VH, havde bistået Lund ved altergang og var taget til alters af ham i fuld offentlighed. Hertel glædede sig også over, at det kom der ikke avisomtale om, før han fik orienteret provst og bisp. Men Hertel nærmest undskyldte sig, det gjorde Vilh. Hansen ikke; han havde skriftligt og lige overfor Lind ytret, at han ikke fandt det urigtigt, at han gik til alters hos Lund, sådan som Lind rigtigt påførte ansøgningen. Dermed var VHs udnævnelse udelukket, uanset at hans altergang sammen med Lillelund ikke havde vir-

ket som en demonstration. Deres altergang skulle være som den plejede, en søgnedag med få fra menigheden med. – Det skulle ikke være hemmelighedsfuldt, men det var noget som kun vedkom Lund og de 2 præster. Altergang er for mig, skrev VH til Lund 1/6 83 af så personlig art, at her vindes intet ved at optræde i fællesskab med andre. Men han ville forud meddele bispnen det, og den meddelelse tog Lind sig »meget nær«. ¹⁸

Af de 5 ansøgere til sognepræste-embedet udnævntes T.C. Winther. Det vakte røre: Hvad har pastor Hansen gjort, siden han tilsidesættes for en yngre mand med ringere eksamenskarakter, spurgte Morsø Folkeblad 3/2 88 i en leder på forsiden. Han har aldrig optrådt som agitator, holdt sig udenfor den politiske kamp, at han har stemt med Venstre »en Gang eller to« kan næppe være grunden. Skyldes det personlige venskabsbånd til Rasmus Lund og medlemmer af frimenigheden? Det kan ikke føre til, at VH sættes til side, »stik imod Menighedens almindelige Ønske«. Det var vel rimeligt, at pastor Winther, »naar han faar Oplysning om Sagens Stilling, bad sig fritaget«. Vi har kun en forklaring. Hr. Scavenius vil vise, at han har magten og bestemmer, sluttede bladet. »Det kommer ikke Sognets Folk ved, hvem de skal have til Præst«.

Det bragte dagen efter en berigtigelse fra VH: Der er »aldeles ikke Tale om«, at personlige venskaber har været afgørende, det har »et Principspørgsmaal, nemlig det om Frimenighedens hele Stilling til Folkekirken«. Jeg har bestemt grund til at antage, at min fra »de folkekirkelige Myndigheders aldeles afvigende Opfattelse heraf« har været bestemmende her. VH fandt ikke, at tiden var inde til en indgående drøftelse af dette store spørgsmål. – En anden reaktion var, at Winther blev betænkelig, da han fik tilsendt bladet. Han forhørte sig i ministeriet, beroligedes ikke ganske og skrev til VH og bad om hans uforbeholdne mening. Han fik et kærligt svar fra VH. Han havde kun søgt »fordi han var blevet opfordret dertil og ikke selv vilde tage nogen Afgørelse«. W skulle nok blive godt modtaget. Det blev jeg også og fik lykkelige præsteår sammen med pastor Hansen, fortalte W siden. ¹⁹ – Endelig lovede gode venner VH »et betydeligt aarligt Tilskud« til lønnen, uden at han derfor skulle føle sig bundet til at blive i Nykøbing. ²⁰

Tidligt i 1889 døde Lund, og frimenigheden var noget i vildrede. ²¹ »Der blev rettet en alvorlig Begjæring til mig« om at blive dens præst, berettede VH 1903, »men jeg var overbevist om, at det var en Misforstaaelse; hvor velsindet og forstaaende jeg end var, manglede jeg dog for mange af de Egenskaber, der skulle til, jeg kunde være »Brudgommens Ven«, men ikke mere«. ²² 1890 fik frimenigheden omsider sin præst i Nissen. VH forblev ven og rådgiver for menigheden, 1889 hav-

de han conciperet de 5 grundtvigske præsters henvendelse om hjælp til menigheden; der blev i 90'erne flere skrivelser, om at få godkendt menighedens dåbsprotokoller, selv om det betød tilsyn dermed, om lettelse ved ægteskabs indgåelse og om hel normalisering af kirkegårdens brug. Da biskop Schousboe samtidig lod sig belære af Peder Madsen, fik han nogen forståelse for frimenigheden, i hvert fald den på Mors.²³ Et forhold bidrog i hvert fald til, at VH forblev i sit embede, skrev han 1903: Han vilde afvente, at frimenigheden gjorde sig sin stilling klar, »enten ved at søge tilbage som Valgmenighed ... eller ved at erklære sig afgjørende for selvstændig; fra et saadant Tidspunkt mente jeg med god Samvittighed at kunne forlade Mors«.

Modsat de fleste grundtvigske præster på Mors, som var ivrige Venstre-mænd var VH, ifølge lederen i Morsø Folkeblad, tilbageholdende i politik. I forsvarsagen forstod han Højre noget og støttede den »frivillige Selvbeskatning«, men, skrev han 1903, »politisk maatte jeg, efter at en provisorisk Finanslov var udstedt, slutte mig til dennes Modstandere«. Da forligsbestrebelse begyndte i 90'erne, støttede han åbent det forhandlende Venstre, modsat de fleste Venstre-folk på Mors. – Sine praktiske evner fik han lejlighed til at vise i byrådet, hvor han indvalgte 2/1 94, men det havde intet med landspolitik at gøre. Ved konstitueringen kom VH i Fattigudvalget, Udvalget for Alderdomsunderstøttelse og Legatudvalget, og han blev formand alle steder. År 1900 nægtede han at modtage genvalg.²⁴ 1897 var han blevet formand for skolekommissionen og fortsatte dermed efter århundredskiftet.

1897 fik Winther embede i Korsør, og VH søgte embedet i Nykøbing. Vi kender ikke hans ansøgning, kun begrundelserne for hans udnævnelse i »Forestillingen«. ²⁵ Det blev den konservative kultusminister, biskop Sthyr som kom til »at henlede« majestætens opmærksomhed på VH »som formentlig værdig til ved nærværende Lejlighed at komme ... i Betragtning«, idet »Provst Aastrup betegner Ansøgeren som en begavet og veltalende Præst af den grundtvigske Retning og maa anse det for en stor Fordel for de kirkelige Forhold på Mors, om en Mand med Ansøgerens aandelige Modenhed og kritiske Kraft maatte forblive der særlig som Sognepræst i Øens Købstad.²⁶ Biskop Schousboe anbefaler i Tilslutning til Provst Aastrup varmt Ansøgeren til det ledige Embede, idet han føler sig overbevist om, at denne overfor de kirkelige Forhold paa Mors, saaledes som disse have udviklet sig, vil kunne give et ikke ringe Bidrag til at bevare de folkekirkelige Elementer i et sundt Spor og til at raade Bod paa de beklagelige Følger af det Skisma, som i sin Tid fandt Sted paa Øen«.

VH udnævntes. – Nogen egentlig modstand ovenfra havde han ikke

ventet, men for en sikkerheds skyld spurgte han biskop Schousboe om hans stilling: jeg tvivlede på, »at jeg nu vilde kunne tage imod en Forbigaaelse med samme Sindsro« som sidst og vilde derfor ikke udsættes for det. Mit ønske om embedet vilde han »støtte af al Magt, hvis det virkelig behøvedes overfor Ministeriet« (1903).

Forestillinger 1903 12/5 giver en motivering for, at VH indstilledes til dekorerings som RD: Han har »i en lang Aarrække ... udfoldet en overordentlig velsignelsesrig Virksomhed på Mors. Det skyldes efter Biskoppens Udtalelse for en Del hans ... Autoritet, at Forholdet mellem Frimenighed og Folkekirken er saa godt, som Tilfældet er, og han er baade agtet og elsket af alle ... Da Embedet som Provst paa Mors forrige Aar var ledigt, søgte Biskoppen at bevæge Sognepræst Hansen til at overtage den nævnte Stilling, men Biskoppen maatte tilsidst godkende Sognepræst Hansens til Dels fra hans Nidkærhed stammende Betænkelighed ved at overtage det nævnte Embede«. – I sin levnedsskildring til ordenskapitlet begrundede VH afslaget: Han følte sig »altfor kritisk overfor Folkekirkens »Anordninger« til at paatage [s]ig at være »Lovens Vogter«, han havde mere end nok at bestille uden provsteforretninger og endelig mente han bedre at kunne bistå frimenigheden »som »privat Sognepræst« end som Led i Administrationen«.

1903 begyndte Nissen at søge bort, da frimenigheden ikke kunne forhøje hans løn. Men da han 1890 søgte afsked for at komme til Mors, havde han skrevet, at han foretrak Frimenigheden. Der blev brug for VH som fortaler hos bispen. VH håbede, at menigheden vendte tilbage til Folkekirken, når den indså, at den ikke kunne lønne en ordentlig præst, nødvendigheden måtte få de rigtige frimenighedsfolk til at bøje sig. Nissen fik embede 1904, og menigheden måtte igen have betænkningstid. Imødekommende sørgede Fredrik Nielsen, biskop siden år 1900, for, at folkekirkens præster kunne betjene menigheden. Den havde budt den grundtvigske biskop velkommen, og det var også hans håb at kunne byde den velkommen tilbage i folkekirken. Nogle trak mod valgmenighed og talte med bispen derom, andre rejste Jylland rundt for at finde en, der ville være frimenighedspræst.

Det lykkedes, principspørgsmålet blev udskudt, da menigheden endes om Thorvald Balslev, som 1/10 1905 indsatte sig selv som præst for frimenigheden. Bispen udtrykte mishag overfor ham, og udfaldet var heller ikke efter VHs ønske.²⁷

1905 skulle der ny biskop til Århus, omsider søgte Johs. Clausen afsked, det var ventet.²⁸ Men fra 14. januar var der en ny kultusminister, J.C. Christensen blev konseilspræsident og afløstes af Enevold Sørensen, den hidtidige indenrigsminister. På lokalt plan var der også en no-

vitet, menighedsrådene. Landemodet mente sig beføjet til at oplede bispeemner, menighedsrådene ville også være med og afholdt stiftsmøde. Af de kirkelige retninger blandede alene de grundtvigske sig, de talte om Vilh. Hansen som biskop. Det trak op til en slags bispevalg, anderledes end i 1895, hvor præsternes indblanding hjalp Skat Rørdam til at blive Sjællands biskop, at menighedsrådene her blandede sig var mislibigt.

Nogle breve belyser, hvordan ministeren og den konservative grundtvigianer Skat Rørdam så på det bispevalg og VH som bispeemne:

10/9 05 skrev Fr. Nielsen til Rørdam: Jeg er overrasket over idag at have fået brev fra ministeren om at modtage Århus. Her er jeg glad og lykkelig, præster og menighedsråd har vist mig stor forståelse og overbærenhed. »Odense fristede mig derfor ikke, og Aarhus vilde ikke friste mig, hvis Ministeren *strax* havde spurgt mig. Men da han kommer efter alt det sørgelige Vrøvl, kan jeg mere høre en Kaldelse i hans Tilbud; thi jeg kan ikke nægte, at det vilde være et i kirkelig Henseende godt Svar paa Vrøvlet at tage en Biskop, som ikke har været »Kandidat« fra nogen af Mindretallene«. Men det vil være svært at bryde op herfra. Mener Rørdam, at N skal sige ja for at få en tålelig afslutning på den kedelige og utilbørlige bevægelse i Århus stift? Kaldelsen var ikke stærk nok, N vaklede og sluttede: Jeg kan forstå, at ministeren har opfordret Sørensen [biskop Lolland-Falster]. Mon han også har fået nej fra Koch? Ellers kunne han gå til Århus. Han er vist ikke så glad for Ribe, som jeg for Aalborg, og han er yngre og lettere at omplante.

11/9 svarede R i stor skynding: De bør sige ja. »Det er mig selv, som har foreslaaet Enevold Sørensen denne Ordning«. 16/9 lykønsker R, han har fra ministeren hørt, at N modtager Århus, så håber R, at han får en god eftermand i Aalborg. »Ministeren skrev, at han hertil i første Række vilde tænke paa A. Andersen eller Vilh. Hansen, men tilføjede: »mulig bedst at gaa helt udenom dem, man har stemt paa i Aarhus. Men her bør jo Biskop Nielsen have Adgang til at tages paa Raad med«. Begge dele er forstandig tale. Det er højst ønskeligt, at netop dette ministerium tager bestemt afstand fra »de taabelige og ufor-svarlige Valghistorier i Aarhus, der soleklart for alle, som vil se, viser, hvor meningsløst det er at lade Menighedsraadene have nogen Del i Bispevalg«. Det er urigtigt kun at tage grundtvigianere til bisper, om muligt må det være en centrums- eller en Indre-missions mand, men hvem? »Det maa De alvorligt overveje«. ²⁹

25/7 05 havde Rørdam skrevet til Gylling-præsten Otto Møller og bad denne om et godt råd om, hvem han burde råde Ministeren til at vælge til Århus. »En Mand, som jeg ofte er kommen til at tænke paa, er Vilh. Hansen i Nykøbing p.M., enten saaledes at han kunde komme til Aarhus, eller at Sørensen fra Lolland kunde komme til Aarhus og Hansen blive hans Eftermand. Men jeg kender ham altfor lidt til at turde sætte noget ind paa ham«. Næste brev fra OM i den udgivne brevvæksling er først fra 1906. Men Møller havde skrevet til J.S. Deichmann 14/9 05: Der er »jo bl.a. Tale om V. Hansen paa Mors, og det er vel ikke umuligt, at han kunne komme til Aarhus; men jeg tvivler paa, at han vil det. Det vilde være mig ganske behageligt, for saa vidt jeg har ladet mig sige, at han deler Meninger med mig«. ³⁰

Men Aalborg bispestol skulle så besættes, og Fredrik Nielsen blev spurgt til råds af ministeren, der selv var sindet at forsøge med provst A. Andersen, Helsingør, Vilh. Hansen eller missionsmanden J. Steen. Kbh. – Nielsen anbefalede VH, som sagde nej. Hvordan det da blev Christen Møller, Kirkeligt Samfunds næstformand, er ikke klart.

Den udnævnelse af en moderat grundtvigianer, af natur sindigere end Nielsen, vakte ikke røre.³¹

1908 skulle der atter udses provst på Mors. Forestillinger 1908 11/4 anfører, at biskoppen til den post anbefaler VH, »ingen af Provstiets øvr. Præster tilnærmelsesvis har en saa lang præstelig Erfaring og et saa indgaaende Kendskab til alle de kirkelige Forhold paa Øen eller nyder en saa almen Anseelse blandt alle Præster og Menigheder på Mors«. Som konstitueret provst har VH udvist mønsterværdig omhyggelighed og praktisk dygtighed, hvorfor biskoppen »udtrykker sin Glæde over, at Sognepræst Hansen har overvundet de Betæneligheder, der hidtil have holdt ham tilbage fra at modtage Valget som Provst«.

1911 fik VH, nu 64 år gammel (Rørdam var 63 i 1895), igen lejlighed til at vise, om han ville være biskop. Den grundtvigske kultusminister Jacob Appel tilbød ham Sjællands bispestol. Officielle akter, som viser Appels henvendelse og VHs svar, findes ikke i ministeriets arkiv, så langt kom sagen ikke. Den omtales alene i Appels breve hjem til hustruen i Askov, Ingeborg Appel født Schrøder:

8/9 11: »Som jeg skrev til Dig var baade Kongen [Frederik VIII] og Kl. B.[erntsen] villige til at følge mig. Vi blev enige om, at jeg skulde bede Vilh. Hansen, Mors komme herover til en Samtale. Det har jeg gjort, men jeg tror ikke, han vil være Biskop. – Saa holder jeg fremdeles paa Ostenfeld« ... 10/9 11 fortsatte Appel: »Imorgen Kl. 10 har vi Ministermøde om den nye Biskop. Vilh. Hansen vil ikke. Det bliver sikkert Ostenfeld. Jeg ved ingen bedre« ... Det blev det.

I sit otium, 1909-22, vendte Cederfeld de Simonsen tilbage til Mors-tiden, da han ordnede sit arkiv til aflevering i KB; han sendte korrespondance til VH, og denne svarede ham 28/10 1912: »Enig med Dem var jeg ikke og er jeg ikke, men nærer den dybeste Agtelse for, at De altid har ført Kampen til enhver Side med absolut blanke Vaaben«. Både Linds og Deres breve fra sidst i 1882 »viser Vilje til at gøre det yderste for at undgaa Katastrofe«. – Allerede 1883 havde han skrevet til Højberg: »Provsten og Biskoppen har, som deres Stade og Synspunkt nu engang er, intet at bebreide sig under denne Catastrofe, og Lund er i den uheldige Stilling at få Skin af at have hele Uretten på sin Side«.

Ved hans død berettede Morsø Folkeblad 13/9 35, at VH nok ikke havde været i hovedstaden siden han talte med ministeren om sit første embede i Nykøbing, Appel fik ham næppe heller derover. – 8 år efter at VH var kommet til Nykøbing skrev han 23/2 87 til sin gamle lærer fra Odense, H.H. Lefolii, nu rektor i Viborg: Når Alfred Hey efter sit årlige besøg her rejser næste gang, »havde jeg stor Lyst til ... at følge med ham

til Viborg for at hilse på Dem ... når det kommer til Stykket, bliver jeg måske endda hængende her hjemme; mer og mer er jeg bleven kværssidende og har ondt ved at komme længere bort, end jeg kan se hjem! ... Mine Tanker rejser tidt langt bort og vidt omkring, men det øvrige følger ikke med«.

Det var tidligt at få så fast en vane. Helt fast var den heller ikke, en gang om året var VH i Åsum og holdt foredrag og på besøg. Enkelte steder på Mors følte han sig forpligtet til stadig at komme og holde foredrag, et par steder mere kom med i de senere år, ellers var VH kværssidende i Nykøbing. 1921 23/3 var biskop Chr. Ludwigs på visitats i Nykøbing og havde der også møde med menighedsrådene. Derom tilførte han sin private visitatsbog: Møde med »de valgte medlemmer om præstespørgsmaalet: Der var fuld enstemmighed om at ønske, 1) at provst Hansen maatte blive nogle aar, 2) at han maatte faa den hjælp, han ønskede, og som pastoratet efter sin størrelse trænger til (et kaldskapellani) og 3) at denne hjælp maatte blive af den art, han ønsker (en mand, der kunde tilfredsstille indre-missionskredsen)«. – En ny lov havde indført 70-års aldersgrænse for embedsmænd. J.C. Christensen fik udskudt, at den uden videre gjaldt præster, de kunne blive længere, når bispen og menighedsråd samtykkede.

11/4 26 prædikede Vilh. Hansen sidste gang i Nykøbing. Samme år flyttede han med sin hustru og datter til Hjallesø nær Odense, ikke til Åsum, men nær den landsby. Dertil var hans »dybeste Hjemfølelse knyttet«, i et brev af 1917, skriver han om Åsum, pludselig står der: Nu må jeg holdt op, ellers kommer jeg til at skriges af længsel.³⁴ Til Mors kom han ikke mere, længslen dertil var sikkert også blevet for stor, tiden der var udløben. Der gik dog mange velovervejede og udførlige breve dertil, ligesom VH fulgte med i begivenhederne der. Mon han prædikede mere? Allerede 1926 var han igang med tilføjelser til det »ejendommelige Stykke »Kirkehistorie««, som han havde oplevet deroppe, og mente han 1903, hans vurdering deraf »har nogen Værdi«. Tidligt i 1927 kom nogle flere tilføjelser. I maj det år mistede han sin hustru, der blev begravet i Åsum. Siden skrev han mere om Mors, ikke for at gentage, men for udførligere at skildre Lunds præstevener og øens fremtrædende lægfolk. Hans hukommelse var stadig fænomenal. 11/9 1935 døde han og blev begravet i Åsum.

1903 havde han taknemmelig tænkt på sin barndoms præst, M. Wad og skrev: Har det »været en Lykke for mig at komme ind paa den Vej, jeg gaar paa, saa bliver Fortjenesten hans«. VH tvivlede næppe på, at han var kommet på sin rette plads. Han holdt sig tilbage for at skrive om, hvad andre måtte mene derom, det var ikke falsk beskedenhed.

Han vidste nok, at forholdet til de mennesker, han var kaldet til præst for, var godt. Han kendte dog selvfølgelig også til mismod over, »at der er saa meget, jeg ikke magter og ikke faar gjort, som det burde gøres« (stadig 1903).

Kort efter Vilh. Hansens død udgav valgmenighedspræst Th. Balslev, Vartov, en godt 40 sider stor bog »Vilhelm Hansen« (Odense uden år) citeres Balslev. Balslev kendte ham personligt fra sin tid 1905-25 som frimenighedspræst på Mors og skriver derudfra og gør det fint. Kendsgerninger kan være lidt vel løse, de interesserede nok mindre, og meget kunne B ikke have ved hånden, da han skrev. Brevene til naboerne i Åsum havde han, og så hvad B kaldte »Kort Selvbioграфи 1903«. Det er VHs levnedsskildring til ordenskapitlet, som han med vanlig omhu skrev på fra maj til november 1903. B nævner ikke altid, hvornår han citerer derfra. Jeg angiver brug deraf med 1903. Skildringen findes ikke mellem de 3 lange og længere breve og de afhandlinger, som Balslev tog vare på, den kan være i efterkommeres eje. Udover hvad der direkte vedkom Mors, havde B 2 breve til vennen fra Åsum, den tidl. folketingsmand, gårdejer Kr. Lohmann. Det første og korteste lod B trykke i Vartovbogen 1949, begge breve rummer principielle overvejelser om folkekirken. Jeg giver indtryk af Vilh. Hansen udfra samtidige vurderinger af ham, fra venner og fra folk, der dømte anderledes om forholdene på Mors. VHs levnedsskildring er brugt, selv med megen respekt for det såre redelige menneske, er det en ikke uproblematisk kilde, eftertankens harmoniseringer sniger sig uvægerligt ind,³⁵ trods al vel betænkt redelighed ved skildringen. Ved at følge VHs karriere får vi også kastet nyt lys over forholdene på Mors over et par årtier.

Trykte kilder er væsentligt KhS, Aalborg bisper og Mors 100, idet jeg i øvrigt bruger de samme forkortelser som angivet efter den forudgående artikel.

Jeg skylder TAK for god bistand med at fremskaffe stof undervejs med begge artikler, især til frimenighedspræst Erik Overgaard, Mors, valgmenighedspræst Aksel Heltoft, Klim, provst Karl Aage Madsen, Nykøbing og allermost til Morsø Lokalhistoriske Arkiv i Nykøbing, som udviste den fornemste service.

Summary

Hans Vilhelm Hansen (he called himself Vilh. Hansen) was vicar in the town of Nykøbing Mors from 1879 to 1926. He had hardly planned to remain in the position for the rest of his life when he started. But when the elective congregation at Mors in 1883 was excluded from the National Church he felt obliged to support the free congregation – also because he wanted to prevent it from going into wild opposition to the National Church.

The many Grundtvigian vicars at Mors had looked up to the elective congregation as the ecclesiastical center of the island. This fact combined with ambitious lay leaders in the congregation, who both in church matters and politically were in strong opposition to the authorities, had contributed to the rupture together with the formalism of the church authorities. The rupture meant that the congregation stressed its affinity to

the National Church rather than opposition towards it. The bishop, however, ordered the vicars of the island to keep away from the free congregation. Vilh. Hansen ignored the order and notified the bishop that he did so in order to prevent the free congregation and the National Church from drifting apart. The bishop did not understand him but believed that this really was the motive for his disobedience.

In 1887 the position as first vicar in Nykøbing became vacant and hesitantly Vilh. Hansen applied. The bishop wrote on his application to the Ministry that although Vilh. Hansen was gifted and active in his work he was unable to recommend his promotion since Vilh. Hansen did not find it wrong to support the free congregation and communicate there. In a letter to the Ministry the majority of the churchgoers had expressed the wish to have Vilh. Hansen as the first vicar. It did not help: a younger man was appointed.

That passing over made a great commotion and was interpreted as if the Minister of Culture slighted a political opponent although Vilh. Hansen had held back in the political opposition. In an official denial he wrote that the case had been solved on the basis of principle concerning the position of the free congregation to the National Church. Vilh. Hansen remained in Nykøbing and gradually became the main support of the free congregation among the now few Grundtvigian vicars at Mors. In 1897 the first vicarage of the town became vacant again. Vilh. Hansen applied once more and was now appointed. It indicates a change in attitude of the bishop of the diocese both towards Vilh. Hansen and the free congregation.

1901 brought a change of political system. In Aalborg there was a Grundtvigian bishop. He was transferred in 1905 and when asked by the minister he expressed the wish that Vilh. Hansen succeeded him, but Vilh. Hansen declined. In 1908 he became dean of Mors. In 1912 the most prestigious Danish bishopric was to be filled. The Grundtvigian minister of culture offered the bishopric of Zealand to Vilh. Hansen. Again he declined – and remained another 14 years in Nykøbing as a popular vicar and respected dean. He did not experience that the free congregation as an elective congregation again became part of the National Church. But more than anybody else Vilh. Hansen had contributed to the fact that the strong tensions that could be felt even in the 1890'es were replaced by a more quiet ecclesiastical coexistence at Mors.

Noter

1. På gravstenen på Åsum kirkegård står: Provst Hans Vilhelm Hansen. Præst i Nykøbing Mors 1879-1926, det sidste årstal følges her. Men V. Holbøll: Teol. Stat 1931 angiver afsked i 1925, sådan også præstetavlen i Nykøbing kirke som P.G. Lindhardt og Paul Nedergaard, mens Balslev og nekrolog i Morsø Folkeblad siger 1926. Det blads prædikantliste viser, at VH prædikede sidste gang 14/4 1926, han havde muligt vakancetjenesten?
2. Noget egl. teol. studium var der ikke tale om, når jeg tænkte på at komme til folkehøjskolen, skrev VH 1903. »Jeg læste omhyggeligt, hvad der laa lige for, men gav mig dog Tid til at se mig lidt om i andre Egne af Tilværelsen«. Min teol. interesse var »ikke overvældende, men ordentligt havde jeg læst det fornødne«. Balslev citerer (12) et brev fra soldatertiden til P. Nielsen, Åsum: »Jeg mærker med hver Dag mere, hvor meget jeg endnu trænger til Dannelse, før jeg kan tage fat paa noget rigtig alvorligt paa egen Haand«, berøringen hver dag med så forskellige mennesker må efterhånden »aabne ens Øje baade for egne Mangler og for de Punkter, hvor Kræfterne især maa rettes hen«. Hos mange håndværkssvende findes levn af gammel godmodighed, påvirkede af socialismen er de vel alle, og deres menneskelige og religiøse begreber er på allerlaveste trin, alligevel er der noget som gør mig venligsinde mod dem, men »de dannede« er mig en gru. – 1903 skrev han om Trøjborg-tiden: Visby sogns brugsforening havde bl.a. en »Arbejderforening«, hvor det som regel tilfaldt mig at holde foredrag ved vinterens ugl. møder. Det var til glæde for mange, ved jeg, et er vist: Jeg lærte, hvad jeg kunne og ikke kunne. Møderne fik præg af små gudstjenester, og mine tanker om at virke ved folkehøjskolen blev mere og mere vendt til, at jeg skulle og »turde være Præst«.
3. Først 1883 til Høyberg, så marts 1912 til Kr. Lohmann, Åsum.
4. Hertel skriver, at de mødtes hos VH 19/1 82, men ikke hvordan henvendelsen blev til (KhS 5 VI 406), den ligger i Ludvig Schrøders arkiv blandt breve fra VH.
5. Jfr. foran p. 82.
6. Johs. Clausen, biskop Århus 1884-1905, skrev efter visitats juni 1902: Cs prædiken manglede »Kraft og Myndighed«, var »noget vel kjedelig«, forgængeren kaldte pastoratet »lidet kirkesøgende«, »bedre er det ikke blevet«. Som provst gjorde C »god fyldest«, Dansk Præste- og Sognehistorie X 1320.
7. En skrivelse fra Lund til biskoppen om skriftemålet påførte C 26/1 82: Det må beklageligvis indrømmes, at der for Tiden finder ikke faa Forskjelligheder Sted« ved enkelte kirkeindretninger, det skyldes præsters uvidenhed eller selvrådighed ... Vi har kun »et lemlæstet« skriftemål, men i stedet for at følge dem, der undrager sig det, »maa man arbejde paa at faa Skriftemaalet restitueret i dets ritualmæssige Skikkelse«, CdeSA.
8. Egl. F.S.O.A.P. Nygård, præst 2 steder på Mors 1875-82, valgmenighedspræst Sdr. Næraå 1882-97.
9. I Askov havde Ingerslev underskrevet den store adresse, på Mors havde han 2 embeder 1869-83. Hans ansøgning findes ikke, men Forestillinger 19/6 83 citerer som grund for indstillingen til udnævnelse Cederfelds påtegning: Den dygtige præst så »jeg under sædvanlige Forhold« nødig forflyttet, han øver en velsignelsesrig virksomhed i menigheden. »Man da Ansøgeren ifølge det Venskabsforhold, hvori han hidtil har staaet til den forhenværende Valgmenighed og dens Præst, nu nødvendigt maa føle sig trykket og tillige paa en vis Maade hemmet i sin Virksomhed ... anseer Provsten det for det Bedste for ham, om det kunne blive ham forundt at fortsætte sin Virksomhed paa andre steder« – og fra Lind: En »samvittighedsfuld, kjærlig og be-

- sindig Mand af den grundtvigske Retning, der ... nu føler sig trykket under de indtraadte Forhold, da han ikke vil trodse sin Øvrighed og føler det smerteligt at bryde med sine Venner«, derfor finder biskoppen det »heldigst om Menigheden fik en ny Præst«. Justitsminister Nellemann var fungerende minister. Sagsakter findes ikke, JJ 1883 603.
10. Hertel havde underskrevet den lille adresse i Askov, han var blevet præst på Mors 1879. Han kom til at forsynde mig mod biskoppens pålæg om ikke at gå til alters hos Lund, vist mod sin vilje (KhS 5 VI 449). Men han deltog som den eneste præst fra Mors i gudstjenesten ved det store høstmøde, ca. 1/9 83. Lund bad ham under gudstjenesten om at hjælpe sig ved altergangen. Da han havde været til alters og fik lånt en præstekjole, hjalp han Lund. H var glad ved, at det undgik omtale i pressen og indberettede det skete til Lind. Han svarede 19/9 og beklagede meget det skete. Lind vidste ikke, at »nogen anden Præst på Morsø før har gjort det ... Deres Handling vil af mange blive opfattet som Trods mod Deres Øvrighed og bestyrke Nogle i Selvraadighedens og Lovløshedens Aand«. H trøstede sig noget ved, at Lind havde underskrevet sig »Deres hengivne« (s.st. 442f, 460) – nok også ved, at L ved mødet hos ham 2/4 83 havde lovet, at overtrædelser af hans påbud ikke ville blive påført ansøgninger (s.st. 444), det glemte L én gang. – 2/6 83 gav H endnu en begrundelse for at søge bort: »Under de nuværende kirkelige Vanskeligheder paa Mors – ikke mindst vanskelige for den Præst, der staar den forhenværende Valgmenighed nær i kirkelig Anskuelse og derfor ogsaa i hjertelig Forbindelse til den uden dog at billige alle dens Foretagender« – ønskede han dobbelt så gerne forflyttelse. Det fik Cederfeld til 8/6 – udover sit normale: flink og dygtig præst af den grundtvigske retning – at tilføje, at H »som Grundtvigianer ikke har let ved at trænge igjennem i sin nuværende Menighed, hvorfor det særlig for Menighedens Skyld kunne være ønskeligt, at han blev afløst af en anden Præst«. Stiftsprovsten var fungerende biskop og beholdt sig til Linds tidl. korte anbefaling. – Der måtte søges videre og 28/6 83 skrev H: Aht. mit embedes små indtægter, øens afsides beliggenhed, der vanskeliggør litterært arbejde og »til Øens nuværende kirkelige Forhold har jeg alt længe ønsket Forflyttelse«. Til sit tidl.: Han omtales som en hæderlig mand, der er kendt for sit virke for Santalmissionen – fjødede Lind til 2/7: Han står i nøje forbindelse med Lund og hans frimenighed, hvorfor det »ville være ham tjenligt, ligesom det vilde være mig kjært, om han blev fjernet«. Den påtegning kom kun da, lige efter visitatsen? (s.st. 418). Hertel vedblev at skrive som lige nævnt. Cederfeld holdt sig til sit vanlige, mens Lind gik op til: En ret god prædikant, hjertelig og alvorlig osv. (27/11 83). Den 26. ansøgning førte 4/6 84 H til et embede i Århus stift. – 1884 flyttede endnu en grundtvigsk præst, N.F.S.G.B. Barfod fra Mors, men han var på kant med valgmenigheden og kom heller ikke i det grundtvigske konvent (s.st. 404f). 20/3 skrev Birkedal Barfod et langt brev til onklen Vilh. Birkedal i Ryslinge med sin vurdering: De morsingske politikere er mod al autoritet, og selv Lunds venner siger, at han mangler »Ben i Næsen«. Han er uden kraft til at stå imod eller rives med af menighedsmedlemmers stadigt øgede krav om at få »deres Ret«.
11. »Øjesten« KhS 5 VI 411. – Schjøtt (foran p. 84) havde langt større anciennitet og var provst. Ham anbefalede Lind sådan: Prædiker livligt, en velvillig og retsindig mand, afholdt af sin menighed, som provst tilfredsstillende. Ministeriet havde fået et andragende fra »en Deel Medlemmer af Menigheden ... om en yngre og dygtig Mand, som ikke er udpræget Partimand« (vendt mod Lassen Knudsen og V. Brücker?), Forestillinger 1886.
12. E.V. Lose var kaldt en ihærdig præst af gouvernementet. Biskop Fog kunne ikke ud-

- tale sig om ham personligt, men fandt det »naturligt, at Ansøgeren, der har i saa ualmindelig lang Tid tient langt fra Fædrelandet« befordredes. Forestillinger 1887.
13. Jfr. forudgående artikel note 22. – Lind skrev om C som præst: Med dygtighed som prædikant og samvittighedsfuldhed som sjælesørger har han en »Levende Interesse for alt, hvad der vedkommer det geistelige Embede, og forøger stadig sine Kundskaber for fuldere at forstaa og svare til dets Krav«, som provst var han »aarvaagen og nøiagtig« (jfr. her note 6). – 8/2 83 havde biskop Engelstoft skrevet: Jeg føler »en uimodstaaelig Trang til at udtale for Dem min fulde Samklang med hvad De har foretaget i den store Sag, der kan faa saa stor Betydning for Folkekirken«. Efter Deres artikel i Berl. Avis ser jeg, »hvor smukt og besindigt De har udtalt Dem« til ministeriet, og hvor nødvendig afgørelsen har været, der var »forsættelig« lagt op til den sprængning, CdeSA. – 6/7 95 skrev biskop Swane, Viborg, da stiftsprovst Fr. Zeuthen søgte bort: »Jeg valgte ham i sin Tid, fordi Medansøgerne vare lidet skikkede« (P.G. Lindhardt: To højkirkemænd 354, Aarhus 1968). 21/11 87 kom C til Randers, bortset fra at provstelønnen faldt bort, fik C ellers en beskeden lønfremgang. Var C blevet desperat i længslen efter andre forhold, hvor der kunne tilføres ham »større aandeligt Udbytte«? Sligt »avancement« var næppe set før. Morsø Folkeblad bragte 23/11 kun en notits om udnævnelsen, uden hoveren. 1896 blev C sognepræst for Tyrsted-Uth, hvor han igen blev provst 1898 til 1909, hvor han søgte afsked.
 14. Understregtet enten af biskoppen eller i ministeriet.
 15. Traps Danmark 3. udgave opgiver folketallene 1880 og 1890 sådan: Nykøbing 2723-3607, Landsognet 336-531, Lødderup 1048-1111, Elsø 320-315.
 16. Formentlig sigter C til Brückers kreds i Aagaard i nabosognet, der var samlet 1885 og byggede kirke 1887. Det havde bekymret Lassen Knudsen, A. Pontoppidan Thyssen: Den nygrundtvigske Bevægelse 323ff.
 17. Aastrup blev provst samme år.
 18. Ovenfor er taget lidt hensyn til et brev fra omkring 1912: Sidst i 1883 var Lilleunds og jeg sammen med enkelte af menigheden til alters i Ansgarkirken »en Søgnedag i al Stilfærdighed« for at »undgaa noget, der kunde kaldes en Demonstration«. VH havde forud meddelt Lind, hvad der ville komme, og meddelte det bagefter – direkte til Lind, »da Provsten hellere vilde lade mig personlig afgøre det Mellemværende med Biskoppen end gøre det til en officiel Historie«. Lind tog sig det meget nær. Snart efter traf VH ham og sagde bl.a. »at jeg var forvissat om, at jeg tjente Folkekirken bedre ved at følge min Samvittighed end at rette mig efter ham«. Til det svarede han: »Det er en underlig Opfattelse, og jeg forstaa ikke, at De kan se det saaledes; men jeg tror Dem, naar De siger, at De gør det«. VH fortsatte »Saa længe Lund levede, gik baade Lilleunds og vi stadig til Alters hos ham, og der blev aldrig [siden] rejst Spørgsmaal om den Sag«, sådan gjorde Jansen ogsaa, mente VH (jfr. forudg. art. noter 30, 32), svar på forespørgsel gengivet i Morsø Folkeblad 13/9 35. – 1903 havde VH skrevet, at han aldrig glemte Linds svar til ham i en samtale om de kirkelige forhold på Mors.
 19. Winther var søn af Gimlinge-provsten, fra Høve kendt med frimenighedsfolk (foran p. 87-88), moderen var datter af en kammerherre og amtmand. W var anbefalet af sin provst som meget dygtig, en velbegavet, alvorlig kristelig og nidkær præst – af biskop Engelstoft: Meget gode teol. kundskaber forenes med kærlighed til præstegerningen, som han udøver med gode naturgaver og tro nidkærhed, han vil uden tvivl virke til velsignelse i ethvert kald. Forestillinger 1888. – Morsø Folkeblad gengav 12/9 35, hvad W havde fortalt, da VH rejste fra Mors 1926. W var samme dag, hvor han hørte fra Nykøbing, rejst til Kbh. I ministeriet sagde departementschef Jonquières, at provst og biskop havde været betænkelige ved VH som sognepræst, når han vedblev at gå til

- alters hos Lund. I ministeriet havde de ment, at jeg kunne passe. Stadig i tvivl skrev W da til VH. – Om W skrev VH 1903: Jeg lærte »at skatte ham som en fin Natur, en begavet, gennemdannet og livlig Mand, og vi blev og er meget gode Venner«.
20. 1.500 kr. årligt i 5 år, af forskellige grunde, dødsfald bl.a. blev det siden 1.000 kr. om året, 1903.
 21. Jfr. foran p. 102f.
 22. Derefter følte jeg mig så meget stærkere tilskyndet til at stå de mennesker og Nissen bi, og det kunne jeg bedre som kapellan end som sognepræst i et vidtløftigt embede.
 23. Aalborg bisper 105f, Mors 100 76.
 24. 2/1 94 skulle »den almindelige vælgerklasse« stemme, det kunne 534, 360 gjorde det. Opstilling var drøftet i Borgerklubben, Håndværkerforeningen og Foreningen Fremtiden, hvor kandidater blev udpeget, VH nævntes ikke. Det blev sagt, at arbejderne, der ikke kunne få en af deres egne valgt, opstillede redaktør H. Fog, det vakte kritik, at der sådan blev bragt politik ind i valget. Det stod mellem sociale lag i borgerskabet. Resultatet kaldte Højres blad »en fuldstændig Sejr for Oppositionen«, som valgte alle kandidater, nr. 1 fik 339 stemmer, VH som nr. 2 264 og nr. 3 194 osv.
 25. Ansøgninger er, hvor de førte til udnævnelse, fjernet fra de øvrige ansøgninger til brug for »Forestillinger«. De ligger ofte blandt akterne ved den pågældende journalsag.
 26. Aastrup var 1888 imod, nu for. Havde Schousboe påvirket ham? 1903 mente VH, at både hos Aa »og hos alle Andre var Bitterheden svunden af Sindet«. Men 1897 havde Aa skrevet, at frimenigheden skulle ikke glemme, at den ikke var »identisk med Folkekirken«, forudgående artikel note 79.
 27. Aalborg bisper 148f; Mors 100 77f hvortil må føjes: 12/3 04 havde man udskudt afgørelsen, for at få betænkningstid. 14/4 talte Nissen for valgmenighed og sagde, at han ville være sognepræst. Frimenigheds-tilhængerne markerede sig nemt, de andre havde vanskelighederne, som Anders Dissing. Han mente, at valgmenighed kunne komme på tale, hvis det var vanskeligt at få præst. K. P. H. Juul Nyholm blev ikke uden videre kasseret, fordi han mindede om Bertel Henriksen, men fordi han kun ville være valgmenighedspræst, da var 1/3 for ham, 2/3 for frimenighed, Dissings optegnelser 464, 470 LaV.
 28. Erik Nørr: Mellem Otto og Jakob (Kbh 1986): Deichmann Brandt 7/1 05 355, Otto Møller 14/9 05 362 og samme til Skat Rørdam 5/7 05, En Brevveksling II 384.
 29. Rørdams og Fr. Nielsens breve i RA, ført tilbage til brevskriverens arkiv.
 30. En Brevveksling II 386, Mellem Otto og Jakob 362. – Da VH 1903 afsluttede sin levnedsskildring, nævnte han dem han stod i gæld til (foruden sine forældre og præsten hjemme og katedralskolens lærere, allermost Lefolii) Grundtvig, »hvis Tanker har faaet afgjørende Betydning for min aandelige Udvikling, og hans Discipel« Otto Møller, »hvis Bøger i mange Aar har været mig rige Kilder at øse af«. Dertil kom en række lægfolk fra Åsum – bl.a. 3 slægtled i nabogården til VHs hjem »mit andet Hjem fremdeles« – Knudsen, Trøjborg, »mit Maal for, hvad en Mand kan og bør være«, og lægfolk i Nykøbing samt 2 præstevenner, venner fra første skoletid i Odense.
 31. Aalborg bisper 151f, 165f.
 32. Appels arkiv i RA.
 33. Aalborg Stiftsbog 1960, heri P. G. Lindhardt: Biskop Christian Ludwigs private visitatsbog 85: 2 menighedsrådsmedlemmer var fraværende, den ene var syg, den anden opsøgte Ludwigs dagen efter og fik hans samtykke. Jfr. Balslev 34. Om Ls yderligere forsøg på at yde VH påskønnelse ved tildeling af fortjenstmedaljen i guld – sølvkors blev det til, Aalborg bisper 223 noten.
 34. Balslev 6.

35. Foruden hvad der forud er nævnt skrev VH også 1903, at der ved Cederfelds bortrejse blev lagt stærkt tryk på ham om at søge det ledige embede »af den langt overvejende Del af Sognebeboerne baade i Byen og paa Landet«. 1888 skrev han i sin ansøgning, at der var adresse for ham fra »den allerstørste Deel af de kirkesøgende Folk i Sognene«.

Oprør i menigheden

Folkelig påvirkning ved besættelse af præsteembedet i Hals (Kjær Herred)

Af C. Rise Hansen.

Hals pastorat i Kær herred havde op mod overgangen til 1900-årene hyppige præsteskit. Efter at præsten Christen Thomsen Christensen i 1864 havde måttet tage sin afsked på grund af sindssyge, havde den grundtvigske Carl Vilhelm Lange ganske vist været præst her i 24 år. Så fulgte i syv år pastor N. C. Møller og 1895-1900 Carl Ludvig Leuning Nørgaard som præster. Vi er her i en tid, hvor kultusministrene efter biskoppens anbefaling besætter præsteembederne, naturligvis med påfølgende kgl. udnævnelse. Der havde været tale om menighedsråd, men reelt var det stort set blevet ved snakken.

I Møllers tid var Indre Mission kommet til sognet, også i en del af sognet i Luthersk Missions skikkelse. Nørgaard havde været »en perentlig embedsmand, en hyggelig præstesikkelse, en højt begavet mand, som vandt respekt«; han indrulleredes da også som »høj Kirkelig« (Nedergaard).

Da embedet skulle besættes i 1895 havde der været mange ansøgere – mindst 20. Af dem havde departementschef C. Holm i Kirkedepartementet i et notat af 3. sept. 1895 fremhævet to med den motivering, at det var af vigtighed at få dem begge forflyttede i en nærmere fremtid. Det tilføjes, at dette dog måske mest gjaldt Nørgaard, der havde nogen tilbøjelighed til et tungt sind, og som var sat til en gerning (skolevirksomhed), til hvilken han ikke var skikket. Videre bemærkes: »Da det vides om Nørgaard, at han er et særdeles dygtigt Menneske, der vistnok vil gøre god Fyldest, naar han sættes på den rette plads«, tillod departementschefen sig at foreslå, at han indstilledes til Hals-embedet. Den daværende kultusminister Bardenfleth har formentlig været ligeglad med, hvem der kom til Hals, så han tilsluttede sig dagen efter departementschefens indstilling. Hvad menigheden måtte mene, var der ingen, der spurgte om; sådan var systemet.

Det var således i nogen grad en velgerning, der var vist den nye præst i Hals. Skønt han skal have været respekteret, søgte han allerede efter fem års forløb andetsteds hen, til det i hvert fald klimatisk mildere Bandholm i Lolland-Falsters stift.

Da embedet skulle opslås ledigt til ny besættelse, udbad bispeembedet i Ålborg sig en udtalelse om forholdene i sognet, dels om embedets

indtægter og udgifter, dels om de kirkelige og sociale forhold i Hals sogn.

Om Hals sognekald oplyses i 1895 om indtægterne, at der var en indtægt i form af korntiende på 59 tønder rug, $73\frac{3}{4}$ tdr. byg og 39 tdr. havre; det meste af tienden betaltes efter kapitelstakst; kun en ubetydelig del leveredes in natura. Kvægtienden ansloges til c. 5 tdr. byg, der betaltes efter kapitelstakst.

Af frasolgt jord svarede en bygafgift på 20 tdr. efter kapitelstakst. En såkaldt mensalafgift var afløst og betaltes med 40 kr.

Offer ved de store højtider samt de såkaldte accidentser (afgifter ved dåb, begravelser o.l.) ansloges efter fem års gennemsnit til 882 kr.

For bortsolgt jord fandtes en kapital på 4.546 kr., hvoraf præsten nød renten; han fik også renter af kaldets bankaktie på 260 kr.

Så tilfaldt der præsten til brændsel 4 favne bøg og 6 favne birk, der blev udvist på roden i Hals Nørreskov. I stedet for 10 læs udhugst var i mange år betalt 20 kr.

Præstegårdens hartkorn var på 3 tdr. 3 skæpper med et areal på 46 tdr. land og 13 tdr. land fjordeng, desuden en hedelod på 40 tdr. land, hvorpå tilplantning var begyndt (det er det areal, der blev til »Præstens plantage«). Der var også en tørvemose til præstegården.

Om præstegårdens bygninger oplyses, at beboelseshuset var nyopført 1889 (de gamle bygninger var brændt i marts 1888). Om udhusene hedder det, at de var vel vedligeholdt. Det tilføjes, at der var tilstrækkelig vand (brønd) og en køn beliggenhed.

Præstens faste udgifter var:

Skatter til staten og amtet 130 kr. og til kommunen 100 kr. af hartkornet.

Der var i 1890 stiftet et byggelån på 3.800 kr., som skulle forrentes og afdrages med 6 pct. i 28 år, og et byggelån på 160 kr. til et tørvehus skulle forrentes med 4 pct. og afbetales i fem år. Renter af lån til indfrielse af bankhæftelse stor 260 kr.

Forskellige såkaldte udgifter var på 40 kr.

Renter af en indløsningssum var på 40 kr.

Endelig var der en enkepension på $7\frac{1}{4}$ td. rug, $10\frac{1}{8}$ td. byg og $4\frac{1}{4}$ td. havre efter kapitelstakst samt 218,70 kr.

Det havde været pålagt præsten at holde gudstjeneste i Hou skole 2 å 3 gange om måneden; men i det nye opslag hedder det: »Den Mand, som kaldes til dette Embede, skal være pligtig til, naar der bliver opført en Kirke i Hou i Hals Sogn, at betjene denne med regelmæssig Gudstjeneste paa Søn- og Helligdage samt til dér at udføre Ministerielle

Handlinger for de Sognebeboere, som bor denne Kirke nærmest. Han skal derhos, indtil dette sker, være pligtig til at afholde Gudstjeneste i Hou Skole i det Omfang, som nærmere maatte blive foreskrevet«.

Da embedet skulle opslås igen, opregnes påny præstens indtægter og udgifter. Det er naturligt nok stort set de samme beløb, der tidligere angaves.

Om mensalafgiften på de 40 kr. berettes, at den er af Hals ladegård.

Blandt indtægterne nævnes nu også en fiskeriafgift, der har varieret fra 10 til 60 kr.; men det bemærkes, at den er mindre sikker.

Om præstegårdens ejendom oplyses, at den med undtagelse af en hededod og mosen er bortforpagtet til 1. april 1914 for en årlig afgift af 20 tdr. rug, 12 tdr. byg efter kapitelstakst 270 kr. Forpagteren hjemkører endvidere brændet fra Nørreskoven, leverer 8 læs gødning til haven og vedligeholder udhusene. Han er pligtig til at levere præsten skummet mælk til 4 øre og sød mælk til 19 øre pr. pot. Kørsler betales med 1 kr. pr. løbende mil. Til disse leverer præsten selv vogn. Dog er forpagteren pligtig at levere vognen mod en årlig godtgørelse af 35 kr.

Hedelodden, der er indtaget til beplantning, er 40 tdr. land, hvoraf de 25 tdr. er tilplantet.

I mosen, der ligger henved $\frac{3}{4}$ mil fra gården, er rigeligt, og efter egnens forhold, et godt tørveskær.

Forpagterboligen er tilbygget staldlængen og er forpagterens private ejendom. Udhusene er ældre, men i god stand. Stuehuset til præstegården er opført 1889 af grundmur og teglhængt. Der er fem større og tre mindre værelser, konfirmandstue samt to loftskamre. Udenomslejligheden er god og bekvem. De fleste kakkellovne og verandaen er formandens private ejendom. Der er tilstrækkeligt vand, ikke smukt, men næppe usundt. Haven er én td. land, dog gammel og skyggefuld, med flere unge frugttræer. En toft på ca. to skæpper land står i forbindelse med haven.

Præstegården ligger smukt i udkanten af byen lige overfor kirken.

Udgifterne på amtstuen anslås til henved 150 kr., hartkornskatten til kommunen til uændret 100 kr.

Renter af byggelånet var uændret, og det samme gælder renter til indløsningssummen.

Men der var nu kommet et lån til til hedeplantning, for tiden 600 kr. for året.

Der angives betaling for embedskørsler henved 75 kr.; men det tilføjes, at denne udgift vil stige med 100 kr., når kapellet i Hou tages i brug.

Enkepensionen var uændret.

Om de kirkelige og sociale forhold indberettede provsten også, men ret kort og oplyser: »Hvad de kirkelige Forhold angaa, findes der i Pastoratet en Del Sekterere og en Del aandelig ligegyldige Mennesker.

Partierne ere ikke stærkt udprægede. Men Befolkningen er villig til at høre, og de to sidste Præster have i høj Grad følt, at deres Gjerning blev paaskjønnet.

Hvad de sociale Forhold angaa, ligne Levevilkaarene i Hals By nærmest en lille Flække eller Stationsbys, og de have derfor de samme Skyggesider og Lyssider, som pleje at findes paa saadanne Steder. Hov er nærmest en Fiskerby. Befolkningen er gennemgaaende fattig«.

Provst Bøggild havde imidlertid også ønsket en indberetning om de kirkelige og sociale forhold i sognet fra den afgående præst og den lyder:

»Højærværdige Hr. Provst Bøggild.

Da Deres Højærværdighed samtidig med Indberetningen om Embedets Beskaffenhed har ønsket en Erklæring fra mig om de kirkelige og sociale Forhold i Sognet, undlader jeg ikke tjenstligt at meddele:

Her i Pastoratet, der rummer Indbyggere af snart sagt alle Samfundsklasser, er de aandelige Forhold ikke saa enkle og lette at karakterisere som i Almindelighed paa Landet.

Her findes megen aandelig Ligegyldighed og Materialisme, ofte stærkt fastgroet, men ogsaa en stor Del – efter mit Skøn voksende – aandelig, religiøs Interesse. Kirkegangen er meget god og har været stadig tiltagende – men den vil dog mulig være en Del afhængig af Præstens Personlighed.

Ingen af de kirkelige Retninger er særlig fremtrædende. Menighedslivet er endnu svagt, og der er ingen særlig Menighedsvirksomhed i Gang. Altergæsternes Antal er gennemsnitlig 5-600.

I Hals By findes et Par Adventist- og Baptistfamilier. I Landsognet, særlig i Hov, har Baptismen fra ældre Tid nogle spredte Tilhængere – men den synes ikke at have nogen Fremgang.

Siden Begyndelsen af Halvfemserne har der været en Bornholmerkreds i Hov. De lever ret eksklusivt og besøger saagodtsom aldrig Gudstjenesterne. De har hidtil været meget propaganderende – og hyppige Møder afholdes af bornholmske Missionærer. For Tiden har de ingen Fremgang. Men deres Intolerance for at samle Tilhængere giver mig dog Anledning til at omtale dem nu, da Embedet skal besættes.

Sognets Indbyggerantal er c. 2000, og dets Areal er meget vidtstrakt. Befolkningen i Hals By, der antagelig tæller 800, er en Blanding af Købstads- og Landbefolkning. Der findes i Byen en Herregaard, talrigt Told- og Lods-personale, Posthus, Real- og Folkeskole, Læge, Amtssygehus, Jordemoder, Fattiggaard, adskillige Købmænd, mange Haandværkere, nogen Fiskerbefolkning og iøvrigt Landboere og Arbejderfamilier. Livet ved Havnen og de to Kroer medfører forstaaeligt nok en Del usædelig Brøst. Dog spores Drik at være noget aftagende. I Landsognet findes nogle Proprietær-gaarde, en Del Bøndergaarde og mange Huse – ved Kysten, særlig i Hov Fiskere.

Der er liden Velstand. Landboerne sidde gennemgaaende haardt i det. Kommunen er

fattig og Skatterne høje. Efter Forslaget til Skoleplan vil der i Fremtiden være 4 Kommuneskoler i Sognet med 7 faste Lærere og Lærerinder samt 2 Vinterlærerinder.

Sognepræsten er pligtig at afholde Gudstjeneste i Hov Skole 2 á 3 Gange om Maaned. og skal, naar der bliver opført et Kapel i Hov, være pligtig at betjene dette med regelmæssig Gudstjeneste paa Søn- og Helligdage, samt til dér at udføre ministerielle Handlinger for de Sognebeboere, som bo dette Kapel nærmest. Kapellet er nu under opførelse og ventes fuldført i Sommer.

Hals Præstegaard 6. Juni 1900

Leuning Nørgaard«

Oplysninger om embedets forhold fremsendtes til Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet gennem biskoppen i Ålborg.

22. juni 1900 sendtes oplysningerne om Hals-embedet til Ministerialtidende for at bekendtgøres for offentligheden.

I Hals var man naturligvis vidende om, at embedet som præst for sognet skulle besættes. Nu traf det sig sådant, at et nyt ministerium, det sidste højreministerium, Hannibal Sehested, var blevet udnævnt 27. april 1900. I det var Jens Bjerre minister for kirke- og undervisningsvæsenet; han var tillige provst i Kær herred og sognepræst til Vester- og Østerhassing menigheder, altså i nabosognet til Hals.

I Hals sogn var Indre Missions bevægelse utvivlsomt stærkere end nogensinde før, vel især blandt fiskerne, blandt de ledende var snedkermester, sen. havnefoged Jensen. Et missionshus oprettedes i 1907.

Det må have været opfattelsen i disse kredse, at man ønskede at få en præst tilhørende den indre mission.

Fra andre i sognet var der uvilje mod en sådan løsning ved besættelsen af det ledige præsteembede, og der blev da herfra indsendt en adresse undertegnet af ikke mindre end 237 personer i sognet.

Adressen kendes i en afskrift attesteret af sygehuslægen; den ligger i ministeriets sag om embedsbesættelsen (Kultusministeriets 1. dept. ØØ 784, dateret den 19.7.1900). Den synes fremsendt uden om biskoppen direkte til ministeren.

Adressen er på fem foliosider. Når den fremkom i kopi skyldes det formentlig, at den oprindelige adresse har været tilgriset ved passagen mellem de mange underskrivere i sognet.

Adressen ledsagedes af en skrivelse, stilet til Hs. Excellence Kultusminister Bjerre, R. af Db. p.p., København, og lydende:

»I Anledning af den snart forestaaende Besættelse af Embedet som Præst for Hals Menighed tillade vi undertegnede os paa egne og paa saa godt som samtlige Beboeres Vegne allerærbødigst at bede Deres Excellence ved nævnte Besættelse at forskaane os for at faa en fanatisk Indre Missionsmand, da saadant efter vor Formening og med vort

Kendskab til de her stedfindende Forhold vilde virke splittende og opløsende i Menigheden.

Uden nærmere Motivering og med fuld Fortrøstning til Deres Excellences Gunst og Velvillie for Hals Menighed lægge vi trøstig Sagen i Deres Hænder og anbefale os som

Deres Excellences

underdanige

237

Underskrivere.

Hals d. 17. Juli 1900.«

Adressen indledes med navnene J. A. Jørgensen, Vesterheden; J. Just Toft, Nørreskov; C. Nielsen; F. Als; J. Melgaard; Chr. Jensen, Langesminde. Det er utvivlsomt disse, der har taget initiativet til adressen og selv har lagt for. Det er nogle af sognets største gårdejere, der indleder. Formentlig har nogle af dem kendt nabopræsten Bjerre. Denne var en stiv højremand, men var agtet også af politiske modstandere; han skal også have været en fortrinlig selskabsmand. De mænd, der tog initiativet har vel også været hans partifæller, hvad naturligvis ikke gælder alle underskrivere. J. A. Jørgensen blev senere leder af Sparekassen for Hals og Omegn. Blandt underskriverne er det overvældende flertal sennavne, der kan være vanskelige at identificere, især da afskriften ofte mangler de fornavnes for bogstaver, der kan være vanskelige at tyde.

Der er også enlige kvinder blandt underskriverne, således Elvine Holm, kromandens datter, der var uddannet telegrafist. Signe Lange må være den afdøde grundtvigske pastor Karl Vilhelm Langes (død 1888) enke i tredje ægteskab tillige med datteren Maia Andersen. Enker omtales i flere tilfælde, således garver Winthers enke. Nu og da opføres kvinder sammen med deres ægtefæller, således Karen Hjersing og N. P. Hjersing (skomagermester), Amanda Bang og N. Bang (ligeledes skomagermester), Flora Frederiksen og N. Chr. Frederiksen (blikkenslager).

I nogle tilfælde i adressen anføres stilling efter navn; det gælder for den nyankomne J. Ørum, hvor han noterer »Førstelærer«; efter Wiborg, F. L. Jensen, M. P. Madsen, P. Jørgensen anføres »Lærer«; efter S. Weilgaard »Lærerinde«. Det ser ud til, at lærerstanden ikke har ønsket nogen fanatisk missionspræst.

Oftest anføres en mands navn uden eventuel hustru, således Chr. A. Nielsen (sen. fiskeeksportør). A. Kaas, P. Thøgersen, Julius Andersen er vel lodser, A. Lautrup købmand, Th. Winther er garveren og plantningsmanden. L. Breyen toldembedsmand, Morten Terp murer, C. Cortz bager, Margrete Larsen, hans husholderske, hvis fader Frans Larsen, der var postkører, anføres andetsteds på listen. Det er en betydelig

del af Hals bys indbyggere, der anføres; men også fra Hou er der repræsentanter, således Thomas Løgtholt.

En sammenligning med folketællingen 1901 vil kunne oplyse flere detaljer, men næppe nøjagtigt angive, hvem der ikke ville underskrive. Man kunne være bortrejst og forhindret af sit arbejde. Min farfar Vigel Hansen var som skipper næppe i Hals i de gode sommermåneder; det gælder nok også den anførte Oline Skræ's mand, som også var skipper.

Adressen var på egne og *så godt som samtlige* beboeres vegne; det var nok at tage munden for fuld. Der var naturligvis en kreds af indre missions folk, der ikke kunne tiltræde adressen. Men når nu en kreds af agtede folk i sognet tog affære, så var der mange, der uden alt for alvorlig overvejelse kunne skrive sig på.

Hvilke overvejelser ministeren har gjort sig mere detaljeret vides ikke; han var iøvrigt da en syg mand; og det var næppe vanskeligt at finde en ansøger, som ikke var fanatisk indremissionsmand.

For det var i realiteten på denne tid kultusministeren, der afgjorde, hvem der skulle indstilles til kongen ved besættelsen af sognepræsteembeder. De enkelte præsters ansøgninger var normalt forsynet med udtalelser fra biskoppen i det stift, hvor den søgende havde gjort tjeneste tidligere. Selv anførte ansøgeren sin eksamenskarakter, og hvad der ellers kunne komme på tale.

Menigheden blev ikke spurgt. 1849-grundloven havde ganske vist bestemt, at folkekirkens forfatning skulle ordnes ved lov; men den menige befolkning havde kun vist ringe interesse for en sådan forfatning. Siden 1850'erne havde den ganske vist været drøftet i Rigsdagen, også bl.a. spørgsmålet om indførelse af menighedsråd.

L. D. Hass, der var sognepræst i Hals 1848-58 og tillige i nogle perioder medlem af Rigsdagen, havde i 1860 været medlem af et rigsdagsudvalg foreslået af D. G. Monrad bl.a. om oprettelse af menighedsråd. I en samtale 17. august 1858, omtalt i Christen Thomsen Christensens, hans efterfølgers, dagbog, kommer de to ind på spørgsmålet om menighedsråd, og Hass, der kendte forholdene i Hals, mente, »at der vare saa mange christelig sindede Mænd i Hals, at der af disse lod sig sammensætte og oprette et saadant Raad«. Ifølge et cirkulære af 24. sept. 1856 kunne menighedsråd oprettes, og det skete rundt om, men ikke i Hals; og da der ikke var henlagt konkrete opgaver til disse råd, sygnede de hen.

Med det politiske systemskifte i 1901 afløstes Bjerre af venstremanden J. C. Christensen, der allerede 1900 som folketingsmedlem havde fremsat forslag om menighedsråd, der førte til indførelse af menighedsråd i 1903. Siden ændredes lovene om menighedsråd, der varigt indførtes og med myndighed ved besættelsen af præsteembeder.

Men i 1900 da embedet i Hals skulle besættes, var det ikke nødvendigt at spørge menigheden dér, men det har vel ligget i luften, at der her var et område, hvor det var urimeligt, at en minister eller hans embedsmænd ordnede sagen uden folkelig indblanding, derfor adressen.

Bjerre valgte blandt ansøgerne til Hals-embedet Hans Julius Alfred Christensen, der var født i Vejle og teologisk kandidat fra jan. 1893. Han havde i seks måneder været uordineret medhjælper for sognepræsten i Tirstrup-Fuglslev i Århus stift, sen. kapellan for disse menigheder, men tjenstledig ved sognepræstens død 1. juli 1896. Christensen konstitueredes derefter som vikar for Havrebjerg-Gudum menigheder i Sjællands stift, en tjeneste, der ophørte ved dette kalds besættelse med en anden 1. juni 1900. 30. juni søgte han da Hals præstekald, mens han endnu boede i Havrebjerg. Sjællands biskop var fraværende på visitats, men stiftsprovst Paulli kunne med henvisning til påtegninger af biskoppen på tidligere ansøgninger fra Christensen anbefale ham på det bedste til passende befordring, idet han tillige henviste til en udtalelse af provsten i Arts-Løve herreder af 2. juli 1900; denne anbefalede Christensen som en nidkær og dygtig ung mand, der i sin tid som vikar i Havrebjerg-Gudum menigheder havde vist både evne og vilje til at røgte præstegerningen på tilfredsstillende måde.

30. juli kunne Kongen så udnævne H. J. A. Christensen til sognepræst i Hals, og det var bestemt ikke nogen fanatisk indremissionsmand, der kom dertil. Den nye præst var 32 år, ungarl og en ivrig jæger, der flyttede ind i Hals præstegård med jagthunde, husholderske og ingen kone, en livlig mand og grundtvigsk, endog i Hals betegnet som hørende til »det lette grundtvigske kavalleri«.

Han holdt stillingen som ugift i 12 år, før han i august 1912 indgik ægteskab med en købmandsdatter fra Hou; han søgte så hurtigt fra Hals og blev 31. jan. 1913 udnævnt til sognepræst i Boddum-Ydby i Thy; han kom her til et bedre embede, men de to sogne dér var meget forskellige. Ydby menighed stærkt præget af Indre Mission, hvorfor der her allerede i 1913 ansattes en andenpræst af Indre Mission og Dansk Kirkefond. Christensen faldt derfor bedst til i det grundtvigsk prægede Boddum sogn. Indre missionske præster kom på gæsteoptræden, men forholdet for Christensen til Indre Mission bedredes dog i hans senere år: han fik afsked i 1938 p.g.a. alder og døde i Hellerup 1949.

M.h.t. adressen henvises til Kultusministeriets sag, Kirkeministeriet ØØ 784/1900, jvf. sagen om Møllers udnævnelse VV 875, begge i Rigsarkivet.

Om arbejdet med menighedsrådsindførelse se Sten Skovgaard Andersen: Fra statskirke til folkekirke og Gertrud Iversen: J. C. Christensens kirkepolitik og menighedsrådsloven af 1903, begge afhandlinger i Kirkehistoriske Samlinger 1992, s. 147-208 og 251-289. Jvf. Helle Blomqvist og Per Ingesman: Tro, viden og politik, i Historie, Jyske Samlinger Ny Række 19,4, 1993, s. 672-707.

Om H.J.A.Christensen se Nedergaards præstehistoriske værk, bd. V, Ålborg stift, s. 160 og 702f.

Summary

In the Danish Basic Constitution (Grundloven) of 1849 it was laid down that the Constitution of the Established Church in Denmark was to be specified in detail in a special constitution. This was never fulfilled but the question of introducing a bill giving parochial church councils the power to appoint their own clergy was sometimes discussed. With a later change in Parliament in 1901, the bill introduced that year gave the authority mentioned above, and this became law in 1903.

In 1900 it was necessary for a rector to be appointed in the Parish of Hals (Kjær district). The Minister of Ecclesiastical Affairs was not obliged to consult the parishioners, but, nevertheless the parishioners presented a petition with 237 signatures, pleading that they should be consulted, and believed that the intention of appointing a fanatical clergyman of the Danish Home Mission should not be followed up.

The Minister at the time happened to be the rural dean for the area which included Hals Parish. He undoubtedly knew and respected some of the appeal signatories. He followed their advice and appointed a clergyman belonging to the Grundtvigianism. He was unmarried and a keen sportsman who established himself in the rectory with a female housekeeper and some hunting dogs. He was there until 1912 when he married and soon left his parish at Hals for the parishes of Boddum and Ydby (District of Thy). He retired on pension in 1938, died 1947.

The petition of the inhabitants of the parish of Hals thus in fact anticipated the Act of 1903.

Fra Bøgebjerg til Bispebjerg

Grundtvigskirkens forhistorie

Af Svea-Yvonne Plaetner

Forord

I den her foreliggende korte afhandling »Fra Bøgebjerg til Bispebjerg« fremstilles den historie, der belyser, hvorfor der i dag står en kirke på Bispebjerg i København, der bærer Grundtvigs navn. Beretningen følger kronologisk de begivenheder, der udspandt sig gennem de første årtier i vort århundrede, da en dansk billedhugger Rasmus Bøgebjerg i året 1900 udførte en statue af Grundtvig og indtil år 1921, da grundstenen til kirken blev nedlagt.

Statuen gav anledning til, at der i den grundtvigske verden blev rejst det spørgsmål, om der var behov for at udføre et mindesmærke for Grundtvig. Den konflikt, der herved opstod, førte til et magtspil mellem mennesker med modsatte synspunkter, hvor kunsten blev den politiske faktor, der begyndte med en statue og endte med en kirke.

Den eksakte tidsperiode for hele Grundtvigskirkens historie løber fra år 1900 til 1940, fordelt over to perioder på hver tyve år. Den midlertidige tårnkirke blev indviet 1927 og resten af det store byggeri indviedes 1940.

År 1900 – Historiens begyndelse

Beretningen begynder, da billedhugger Rasmus Bøgebjerg, efter en indre tilskyndelse i sidste halvdel af året 1900 udførte en statue af Grundtvig, som hvilede i en stol og med et folderigt tæppe lagt over benene. På hans løftede venstre hånd sidder en fugl med udbredte vinger, mens den højre hånd griber om en opslået bog, der ligger på en lille reol (fig. 1).

Denne statue ønskede Bøgebjerg at vise til andre for at vække interesse for sin idé, hvilket fik ham til at rette en henvendelse til højskoleforstander Ludvig Schröder, der netop havde udgivet en bog om Grundtvig. Bøgebjerg, der ikke selv var grundtvigsk, skriver til Schröder, at han i denne bog havde fundet samme forståelse for Grundtvig, som den han havde fået ved at leve omgivet af grundtvigsk ånd, og derfor ønskede han at vise Schröder en statue, han havde udført nogle måneder forinden. Han bad Schröder og professor la Cour om at komme og se på den, inden han selv rejste til Italien den 1. februar.

Fig. 1. Grundtvigstatue udført af Rasmus Bøgebjerg. Fra J. Marstrand: Grundtvigs Mindekirke paa Bispebjerg, 1932, s. 11.

Efter at have beskrevet sit værk udtrykker Bøgebjerg, at »den lille Fugl, den danske Folkefugl, Lærken, den er i Begreb med at flyve op, og Gr. ser med forhaabningsfuld Glæde paa den, som han har sat op til Flugt og Sang i Frihed. Det er just, hvad Gr. har gjort for den danske Folke-Aand, baade kristeligt og folkeligt. Jeg kan ikke tænke, at

Grundtvigs Gæring kunde symboliseres tydeligere og bedre end netop ved en Lærke, som han løfter til Flugt og Sang«. Videre skriver Bøgebjerg: »Efter at jeg har lavet denne Skitse, er jeg blevet gjort opmærksom paa en Udtalelse af Grundtvig i »Mands Minde« Side 7. Den falder paa en saa overraskende Maade sammen med min Fremstilling. Det har yderligere bestyrket mig i den Mening, at jeg har fanget det rigtige«.¹

Sidstnævnte oplysning viser, at Bøgebjerg ikke var påvirket af noget forlæg, da han fik sin inspiration og førte sin idé ud i livet, uagtet man senere påstod, at han havde valgt linierne fra »Mands Minde«: *»Den lille Fugl over Issen, der sang for min Skjalde-Vugge om Kæmpelivets, om det ædle, kraftige og muntre Folkelivs Gjenfødelse i Norden, og især paa den dejlige »Plet af Jord«, som os tilmaaltes i Danmark dejligst Vang og Vænge lukt med Bølgen blaa, ... den lille Fugl er ikke død, og sank den lidt, da var det kun for at sætte sig paa Haanden, Hjertet lidt nærmere«.²*

År 1901

I slutningen af januar 1901 kunne man i Berlingske Tidende læse en artikel af forfatterinden Ingeborg Raunkiær under overskriften »Fattes os ikke en Statue i Danmarks Hovedstad«. Spørgsmålet blev stillet i forbindelse med, at I. Raunkiær i Bøgebjergs atelier havde set udkastet til Grundtvig-statuen, hvilket fik hende til at rette en opfordring til det danske folk om at rejse Grundtvig et mindesmærke i København med opstilling ved Vartov. Hun angiver, at hun ikke har været knyttet til eller taget del i nogen af de virksomheder, der i Danmark arbejdede under Grundtvigs navn, men hun forstår og elsker ham for, hvad han skabte og virkede i folket, og derfor vil hun være med til at arbejde for, at der blev skabt ham et værdigt minde. Hun stiller spørgsmålet, *»om vi af denne Danmarks mærkelige Søn har et Billede, hvor vi møder hans store og frejdige og vennesele Sjæl, hans Tro paa Livet, hans klare Forstand, hans Kraft og hans Glæde«. Videre fremsætter Raunkiær, at enhver kunstner ville kunne skabe et billede af Grundtvig, men kun den, der selv har forståelsen af ham og som har kærlighed og ærefrygt for det, der virkede så mægtigt igennem ham, kan udføre et sådant værk, der er værd at gemme. »Sæt nu, at det gunstige Øjeblik for Erhvervelsen af den rette Statue af Grundtvig er der! Tør vi da undlade at gribe dette Øjeblik?«. Og hun tilføjer Grundtvigs ord: »Hver Ting har paa Jorden sin Tid, sit gunstige Øjeblik, som maa gribes, men som kan aldrig foregribes«.³*

Kort efter dette indlæg henleder rigsdagsmanden Kristian Lohmann i Fyns Tidende folks opmærksomhed på artiklen, idet han selv personligt har haft lejlighed til at se Bøgebjergs udkast til Grundtvig-statuen, som på ham havde virket *»underlig betagende«*, og som han med glæde ville se, at det danske folk som et værdigt minde ville sætte over *»Fædrelandets store Søn«*. Det forekommer Lohmann som *»mærkelige Tidens Tegn«* at billedhugger Bøgebjergs statue samt I. Raunkiærs artikel *»begge er voksede ud af en levende Trang til at bøje sig for Aanden og ære Grundtvigs Minde«*. Det er også *»mærkeligt«* for Lohmann, at det er et menneske, der ikke har været påvirket i grundtvigsk retning, der blev talsmand for at rejse et mindesmærke for Grundtvig, og at en billedhugger, der næppe har kendt Grundtvig selv, har udført et kunstværk, der er så *»gennempræget af Aand, da Kunstneren er trængt ind bag den ydre Personligheds ru Skal og set mere, end vi andre ser«*.⁴

Som nævnt rejste Bøgebjerg på en kunstrejse til Italien den 1. februar 1901, men da han ikke kunne slippe tanken om den opgave, han havde sat sig for, dette at udføre sin statue i fuld størrelse efter sit forlæg, brød han længe før bestemmelsen op fra udlandet og vendte hjem til Danmark for at iværksætte dette arbejde.

År 1903

I juli 1903 stod statuen færdig i ler, hvor Bøgebjerg havde fremstillet Grundtvig i en noget yngre og kraftigere alder end antydnet i skitsen. Værket blev beset af mange, blandt andet af Grundtvigs aller nærmeste efterkommere der tilkendegav, at portrætligheden var tilfredsstillende. Lohmann, der tidligere kun havde set udkastet, udtaler om det færdige værk, at Bøgebjerg, der står ene mellem tidens yngre billedhuggere, har udført statuen med Bissens og Thorvaldsens kunstoppfattelse, en kunstretning, som i begyndelsen af 1800-tallet udgik fra Danmark og fik et enestående verdensry. Samtidig bemærker Lohmann, at det netop er fuglen på hånden, der er den mest betegnende attribut til billedet af Grundtvig, da fuglen er symbolet på det levende ord; at fremstille Grundtvig med et penneskaft ville have været forfejlet. Grundtvig har selv sammenlignet slutningen af 1700-tallets forkomne folkeånd med en lille sangfugl, som han tog op og varmede ved sit hjerte, så den kunne synge påny. Sidst i sin artikel i Højskolebladet fra 20. november, hvor statuen var afbilledet, opfordrer Lohmann folk til at gøre sig bekendt med statuen, så man ved forenede kræfter engang kan få den rejst som offentligt mindesmærke i København.⁵

Den første kamp

Denne artikel fra Lohmann gav stødet til, at den strid, der nu opstod, delte den grundtvigske verden i to lejre. I den ene lejr, der ikke ønskede Bøgebjergs statue opstillet som mindesmærke for Grundtvig, stod litteraturanmelder og kunstkritiker Sigurd Müller som kamplæder, mens den anden lejr, der var stemt for statuen, blev ledet af højskoleforstander Jens Nørregaard.

En uge efter Lohmanns indlæg tog Müller til genmæle, idet han protesterede mod, at Lohmann uden videre gjorde sig til talsmand for den tanke, at udførelsen af et Grundtvig-mindesmærke burde overdrages Bøgebjerg. Uagtet Müller ikke selv har set statuen, men kun en afbildning i Højskolebladet, ønsker han ikke at udtale sig om kunstnerens værd som monumental billedhugger. Han vil dog fastslå, at Bøgebjerg ikke på forhånd kan udpeges som den, der bør betros dette arbejde, idet han ikke blandt kunstnerne rager særligt højt op. Derfor foreslår Müller, at der skal foretages en priskonkurrence blandt alle danske kunstnere.⁶

Efter dette angreb henvendte Bøgebjerg sig til Müller og bad ham komme og se det færdige arbejde, hvilket Müller afslog med den begrundelse, at det ikke på nogen måde ville forandre hans mening om statuen, som han havde set i afbildning.

Overfor Müllers protest fremholder Lohmann det besynderlige i, at en kunstkritiker som Müller overhovedet tør skrive imod et kunstværk, han selv aldrig har set eller ytrer lyst til at se. Lohmann mener heller ikke, at Müller ret har forstået det, der er sket. Han påpeger det forunderlige ved hele denne sag *»thi naar der hos en dansk Billedhugger uvilkaarligt og ad usporlige Veje opkommer et indre Kald til at gøre en monumental Portrætstatue af Grundtvig, og dette Kald mødes med en lige saa uvilkaarlig Trang hos den jævne, danske Befolkning til at rejse en saadan, saa ser jeg deri et Vidnesbyrd om, at denne Sag skal frem...«*⁷

Den af Müller foreslåede priskonkurrence finder Lohmann ikke retfærdig, da man sædvanligvis ved en sådan procedure i smug har udpeget en bestemt kunstner, som arbejdet er tiltænkt, hvilket ville være det samme som at holde alle de implicerede kunstnere for nar. Samtidig måtte Bøgebjergs arbejde rives ud af sammenhængen, da dette kunstværk allerede stod fuldt udarbejdet. Lohmann peger samtidig på, at der hist og her i grundtvigske kredse er tanker oppe om, at et sådant arbejde bør være i granit og af en primitiv symbolsk karakter. Lohmann hentyder her til *»Magnusstenen«* af Niels Skovgaard, som i Skibelund Krat er udført som mindesmærke for Magnus den Gode (fig. 2).

Fig. 2. Magnusstenen udført af Niels Skovgaard. Fra Skibelund og dets Mindesmærker ved Georgia La Cour Pedersen.

År 1904

Kort efter nytår svarer Müller på Lohmanns artikel, hvor han giver en begrundelse for, hvorfor han ikke personligt har ønsket at se Bøgebjergs værk. Han skriver: »I Virkeligheden giver Afbildningen i Højskolebladet mere end nok til, at man med den for Øje kan spare sig Turen til Gentofte. Den slaar med uafviselig Sikkerhed fast, at Statuen er et ret tarveligt Stykke Arbejde, at Linierne er flove og krafsløse, og navnlig hvor de i væsentlig Grad bestemmes af Draperiet, baade smaalige og uskønne, at Figuren som Helhed er stilløs, og dens Bevægelse uden Energi og sand Følelse«. Müller lægger heller ikke skjul på, at det indtryk afbildningen har gjort på ham, snarere har bragt ham til at tænke på »en gammel afdanket Rodemester, end paa Nordens største aandelige Høvding«. Han mener tillige, at Bøgebjerg har fremstillet

Grundtvig som olding i stedet for at vise ham i den skikkelse, hvor han stod i sin fulde kraft.⁸

At udføre et mindesmærke primitivt og symbolistisk i lighed med »Magnusstenen« finder Müller ikke, der er noget forkert i, men han mener dog, at der ikke er overhængende fare for, at nogen kunstner vil udføre mindesmærket i symbolistisk form, og at symbolikken i Bøgebjergs fugl ikke vil kunne finde flertal i de kunstforstandiges kreds i et dertil nedsat dommerudvalg ved en priskonkurrence.

Müller slutter sit indlæg med en opfordring til »gode Højskolefolk og andre danske Mænd og Kvinder med nogen Indflydelse« om at sætte en indsamling i gang, foranlediget af det ordskifte, der har været mellem ham og Lohmann. Samtidig retter han en speciel henvendelse til flere kendte navne som Ludvig Schröder, Alfred Povlsen, H. Begtrup, J. Nørregaard, H. Hostrup, Kr. Randers og V. Brücker for at få deres mening om sagen. For at være på den sikre side med hensyn til det kunstneriske, henvendte Müller sig samtidig til »de gamle og store« billedhuggere professorerne A.V. Saabye og V. Bissen for at høre deres udsagn.⁹

Som svar på Müllers tendentiøse indlæg skriver Bøgebjerg to uger senere, at Müller i sin artikel er gået for vidt overfor ham personligt gennem sin »knusende Kritik«, og det forekommer Bøgebjerg »at Hr. Müllers Fremgangsmaade i denne Sag tydeligt viser, at det er ham mere magtpaaliggende at faa sat sin Krig igennem, end at gaa alvorligt og grundigt frem for at naa et sandt Resultat«. Og Bøgebjerg angiver, at hvis Müller selv havde vurderet den ændrede statue i hans atelier, ville han have set, at Grundtvig ikke var fremstillet som olding, men netop var vist i en skikkelse som den gamle mand, hvis store gerninger først erkendtes i en sen periode af hans liv.¹⁰

På samme tid kunne man læse en artikel af Lohmann som skriver, at Müllers kritik af Bøgebjergs værk er yderst ringeagtende og fornærmende, og at mange læsere længe har følt sig ilde berørt over hans skrivelser, hvormed han uden skånsel har søgt at slå enhver mening ned, som stred mod hans egen. Med hensyn til det »Elitekorps«, som Müller i sin artikel kalder frem for at tage parti i sagen, mener Lohmann, at »Disse Folk er for gode og sindige Mænd til at billige den haarde Fremgangsmaade, min lærde Modpart anvender i en Meningskamp med en Lægmand og imod en sagesløs Kunstner«.¹¹

»De gode og sindige Mænd« reagerede ikke på Müllers opfordring, og sagen døde hen, indtil man i 1911 igen begyndte at berøre spørgsmålet omkring opstillingen af et Grundtvig-mindesmærke.

År 1911 – Den anden kamp

»Kallundborg Dagblad« udsendte i sommeren 1911 en opfordring til en kreds af grundtvigske mænd om en tilkendegivelse af, hvorvidt Bøgebjergs statue burde opstilles. Der indkom tolv besvarelser, hvis hovedindtryk var, at tiden ikke var inde til at rejse et mindesmærke for Grundtvig. Man anførte blandt andet, at når det engang blev aktuelt, skulle mindesmærket udføres af en på forhånd udpeget kunstner, og ikke gennem udskrivning af en konkurrence. Højskoleforstander A.D. Dalsgaard mente, at Grundtvig havde nok af mindesmærker ud over landet i form af valgmenighedskirker, folkehøjskoler og friskoler. Og præsterne Helveg og Højmark var af den opfattelse, at før forståelsen for Grundtvig var udbredt i hele folket, burde der ikke rejses ham noget mindesmærke. Kun én af besvarelserne, fra højskoleforstander Søren Frederiksen, var positiv overfor en opstilling af Bøgebjergs statue.¹²

Omkring samme tid havde Højskoleforstander Jens Nørregaard udsendt en opfordring til det danske folk om at yde bidrag til at rejse et mindesmærke for Grundtvig i København. Han pegede på, at det burde være den af Bøgebjerg fremstillede statue, som havde været udstillet på Charlottenborg i 1904.¹³ Og samtidig med denne opfordring udsendte komitéen et lille billede af statuen. Den komité, som Nørregaard havde konstitueret, havde til formål at samle penge ind til at lade Bøgebjergs værk støbe i bronze, som i dobbelt legemsstørrelse skulle opstilles i Kongens Have. Tilladelsen til denne placering havde Nørregaard indhentet hos daværende trafikminister Thomas Larsen, under hvem havens røgt og pleje sorterede. Den valgte placering gav siden anledning til stor moro hos modstanderne, der syntes, at Grundtvigs skallede isse måtte fryse der ude om vinteren, og at det kun ville være ammer og småbørn, der ville få øje på ham.

Til det lille billede, som komitéen udsendte, kom der en kommentar fra redaktøren af »Ugens Tilskuer« magister Harald Nielsen som angiver, at det ikke er heldigt, at folk skal give penge til en statue, som de kun kan bedømme ud fra et billede, og hvis kunstneriske side af sagen, de bliver nødt til at forlade sig på. Han påpeger tillige, at man ikke tidligere har villet indrømme nogen kritik ret til at bruge et billede som grundlag for en bedømmelse.¹⁴

Da Müller i Berlingske Tidende havde læst meddelelsen om, at Nørregaards komité havde fået sat en indsamling i gang, fremsætter han en skarp indsigelse mod dette. Han påtaler, at man burde have søgt »at vinde vor største Monumentalkunstner for Sagen«, eller indbudt til en konkurrence, hvor flere af de mest ansete billedhuggere kunne tage del. Müller nævner i det følgende flere navne på ældre og yngre kunstnere

og deriblandt brødrene Joakim og Niels Skovgaard, men det fremgår ikke, hvem Müller hentyder til med »vor største Monumentalkunstner«. Samtidig protesterer Müller mod, »at man mellem alle Landets Billedhuggere kaarer netop en af de allertarveligste til at udføre Grundtvig-monumentet«. Müller betegner tillige Bøgebjerg som en »Undermaaler«, og hans arbejde som noget »Juks«. ¹⁵

Men Müller, der alligevel var opskræmt over, hvilket udfald Nørregaards indsamling kunne føre til, fandt tiden passende til i Ugens Tilskuer at offentliggøre en række udtalelser fra kunstnere og kunstkritikere, som han havde henvendt sig til, og hvis navne han anså for at have vægt. De syv besvarelser, der kort efter tillige blev offentliggjort og kommenteret i Højskolebladet, udtalte sig meget skarpt mod statuen. ¹⁶

Dog stoppede Müller ikke sin utrættelige kamp mod rejsningen af Bøgebjergs statue, derfor rettede han tillige henvendelse til teologer og højskolemænd for at få deres udsagn i sagen. De fjorten udtalelser, der indkom på Müllers henvendelse, blev offentliggjort i Ugens Tilskuer og Højskolebladet og hidrørte fra biskop Christen Møller, præsterne A. Andersen, P.E. Benzon, Asger Højmark, Fr. Jungersen, Karl Koch, P.M. Larsen, Otto Møller (Gylling) og Morten Pontoppidan, samt fra højskoleforstanderne Thomas Bredsdorff, Johs. Fog-Petersen, J.P. Kristensen og Alfred Poulsen.

Grundtvigs barnebarn Elisabeth Boisen, der tillige var blandt de adspurgte, hævdede, at et mindesmærke for hendes bedstefar burde være et virkelig stort monument, og at Bøgebjergs statue ikke giver en »Indtrykket af den vældige Kraft, der prægede Grundtvigs hele Liv og Gerning«. A. Andersen, der var præst ved Vartov, udtalte, at når der skulle rejses et monument for Grundtvig, fandt han det ikke rigtigt »at adskille hans kirkelige fra hans folkelige Virksomhed, saaledes som det forekommer mig at være gjort i Bøgebjergs Statue«. Men bortset fra sidstnævnte »mildere« udtalelser, var besvarelserne alle negative i deres bedømmelser overfor Bøgebjergs arbejde. ¹⁷

I en slutbemærkning til de offentliggjorte fjorten besvarelser skriver Müller: »Mon Hr. Dr. Nørregaard og Hr. Billedhugger Bøgebjerg nu ikke skulle finde, at dette er »Ord nok«?... Rimeligst er det maaske dog, at de ikke vil kunne undgaa at modtage et vist Indtryk af ovenstaaende udtalelser«. Og Müller henstiller derefter til Nørregaard »at gøre et Forsøg paa fra grundtvigske Præster, Højskolefolk og andre, hvis Navn kan have særlig Vægt i den foreliggende Sag, at samle 14 Udtalelser, der i Betydning svarer til, hvad jeg har bragt til Veje«. ¹⁸ Men Nørregaard efterkom ikke opfordringen.

I det følgende nummer af Ugens Tilskuer blev der yderligere bragt fi-

re udtalelser, hvor højskoleforstander A.D. Dalsgård og Grundtvigs sønnesøn Vilhelm Grundtvig udtrykte sig meget nedsættende om statuen, mens sønnedatteren Elisabeth Grundtvig bemærker, at statuen kunne gå an, hvis det drejede sig om at rejse et mindesmærke for digteren Grundtvig, mens den som hovedmonument for hele Grundtvigs personlighed ville være ubrugelig. Professor Fr. Rønning fandt, at statuen som helhed gjorde et ganske tiltalende udtryk, og at han godt kunne forson sig med den meget omstridte lærke. Men han tilføjer, at den ikke udtrykker det centrale i Grundtvigs personlighed, som er det vældige og det primitive.¹⁹

Landet over skrev pressen nu om sagen, hvor stemningen var imod Bøgebjergs statue, og i særdeleshed var man imod, at der var indhentet tilladelse til at opstille den i Kongens Have. Denne stemning var foranlediget af »*de fra en Kreds af udmærkede Kunstnere og kunstforstandiges allerede offentlig fremkomne Udtalelser*«, som »Københavns Forskønnelsesforening« formulerede det.²⁰

Overfor den storm, som havde rejst sig mod statuen, blev der den 14. oktober 1911 gennem Ritzaus Bureau offentliggjort en erklæring fra Bøgebjerg, som løste sine indbydere fra enhver forpligtelse over for ham i henseende til hans statue. Han anfører, at det ikke er, fordi han anerkender angribernes ret i deres fremgangsmåde, men fordi han ikke ønskede at vække mishag og uvilje, hvor han tilstræbte samstemmig glæde. Bøgebjerg slutter sin erklæring med at tilkendegive, at »*Vejen hermed staar aaben for Modstanderne til at handle, d.v.s. sætte den Konkurrence om en Grundtvigstatue i Gang, som de ønsker, og ved deres Optræden har Forpligtelse til*«. ²¹

Nørregaard informerer hertil, at modstanderne nu har ordet. Han udtaler, at han med glæde vil overlade modstanderne de indsamlede penge, hvis der ved en konkurrence skabes en Grundtvig-statue, som hans komité må bøje sig for, ellers vil han fortsætte det arbejde, som var begyndt.

Men kort efter udsender Nørregaard en ny erklæring gennem Ritzaus Bureau, hvori han påtaler, at Müller har begået en offentlig usømmelighed ved at samle penge ind til et monument, inden der er afholdt konkurrence, idet indbyderne »*derved søger at skaffe sig Pengemidler til uden anden Kontrol end den, de selv sørger for, at faa et Monument rejst, førend andre end de selv har set det*«. ²²

Denne erklæring havde til hensigt at henlede folks opmærksomhed på, at de penge, der var indsamlet af Nørregaards komité, skulle anvendes til et kunstværk, man på forhånd havde kendskab til, så enhver frit havde valget mellem at yde bidrag til dette eller lade være, hvorimod

Müllers indsamling ikke gav folk mulighed for at vurdere, hvad de fik for deres ydelse.

Til dette svarer Müller, at der ikke er spor anledning for indbyderne til at lade foranstalte en konkurrence forinden indsamlingen, idet valget af kunstværket i henseende til størrelse og form i nogen grad afhænger af, hvilke midler, der står til rådighed.

År 1912

I begyndelsen af 1912 blev den komité, som Müller havde samlet, konstitueret, og bestod med ham som formand af otte medlemmer. Den 8. marts blev det i Højskolebladet offentliggjort, at der nu også var blevet fastslået en censurkomité på ni medlemmer. Censurkomitéen, hvor tre medlemmer af Müllers komité samtidig var repræsenteret, havde til opgave at bedømme de ved en konkurrence indkomne skitser.

Müllers komité offentliggjorde i april i landets blade et opråb, der var underskrevet af 146 personer.²³ Opråbet havde til formål at få folk til at yde bidrag til at få rejst et mindesmærke for Grundtvig, der i sin storhed og skønhed kunne være ham værdigt. Man fremfører, at der ikke kan siges noget bestemt om planens gennemførelse i det enkelte, men at det er fastslået, at modellen skal tilvejebringes gennem en konkurrence, som står åben for alle danske kunstnere.²⁴

Bøgebjergs forsvarsskrift

Da Bøgebjerg i oktober 1911 offentligt havde trukket sig ud af fejden, begyndte han at udfærdige et apologetisk skrift, hvori han ønskede at forsvare sig overfor den skylle af hån, som gennem årene var væltet ned over ham og hans statue. I skriftet, som udkom i sommeren 1912 med titlen »Til Belysning af Striden om min Grundtvig-Statue«, søger han blandt andet at komme til bunds i, hvorfor »Fornuftige og brave Mennesker«, der uden selv at vurdere en sag gennem grundige og kunstneriske overvejelser, kan være med i et så brutalt arrangeret stormløb, som blev funderet af kunstkritikeren Sigurd Müller.

På Bøgebjergs direkte henvendelse til disse mennesker gav de indløbne besvarelser et ejendommeligt billede af dommenes vederhæftighed, idet mange af brevskriverne i deres private svar til Bøgebjerg hævdede, at de ikke havde forstand på kunst, men at det var symbolikken med fuglen, de var imod. Ingen havde heller set statuen i virkeligheden, men kun fra afbildninger. Men Elisabeth Grundtvig, som ligeledes havde talt imod statuen, kom dog senere selv ud og så den, og

ved den lejlighed udtalte hun: *Hvor jeg fortryder, at jeg har udtalt mig, før jeg saa Statuen her. Det er noget helt andet end det Indtryk, jeg havde i min Erindring*«. ²⁵ Et enkelt billede på en uvederhæftig bedømmelse af hans statue blev offentliggjort i »Kallundborg Dagblad« den 13. juli 1911, hvor højskoleforstander N. Eggert, Antvorskov udtaler, at Bøgebjergs statue ikke giver meget af det, han må forlange, idet han for mange år siden har set den i gips i Lyngby Højskoles gymnastiksal. Han havde da samme fornemmelse som nu ved at se billedet. Til dette kommenterer Bøgebjerg lakonisk: *»Hr. Eggert har set Bissens Grundtvig-Statue i Lyngby Højskole. Den er staaende med Præstekjole paa. Min er siddende i en Stol, i Frakke og med Fuglen paa den udstrakte Haand. To Statuer saa forskellige som vel muligt, blander Hr. Eggert sammen*«. ²⁶

I sit skrift fortæller Bøgebjerg tillige, hvorfor han valgte at udforme sin statue med en fugl på hånden. Lige siden sin barndom har hans samlede indtryk af Grundtvigs gerning været, at *»han hævede Folkets aandelige Bevidsthed, gav det Glæde og Mod til Livet, baade folkeligt og kristeligt. Han fik Sangfuglen i Folket til at synge, han gav det Mod til Flugten opad; hans Tanker kom som glad Foraarsjubel over Folket. Hvad andet kan symbolisere det end den danske Folkefugl, Lærken, som stiger op fra hans Haand*«. Bøgebjerg peger samtidig på flere steder i Grundtvigs digtning, hvor fuglen står som symbolet på *»det genvaagne, glade Folkeliv*«. Men hans mening med fuglen har ikke blot været at symbolisere Grundtvigs sang og digtning, men hele hans gerning. ²⁷

Om dette »sindbillede« skrev præsten Uffe Birkedal en artikel til bladet »København«, men de ønskede ikke at optage den. Ikke heller ville Ugens Tilskuer offentliggøre en artikel af P. Philipson, som talte positivt om Bøgebjergs statue, da man som begrundelse anførte, at sagen med hans Grundtvig-statue nu var afsluttet. Men artiklen blev dog på Bøgebjergs foranledning optaget i avisen i begyndelsen af november 1911. ²⁸

Den første konkurrence

Bøgebjergs skrift udkom omtrent samtidig med, at Müllers komité i august 1912 indbød de danske kunstnere til en konkurrence, hvor de fik til opgave at udføre et folkemonument til minde om Grundtvig. Indleveringsfristen af skitserne blev sat til den første oktober, og kunstnerne blev frit stillet med hensyn til den plads, de ville vælge til opstillingen. Der indkom 32 forslag, og de konkurrerendes arbejder blev alle udstillet på Charlottenborg den 11. oktober, der tillige var den sidste dag af de

Fig. 3. Adonis og Persephone, udført af Rasmus Bøgebjerg. Fra Højskolebladet, 14. februar 1902, s. 194.

grundtvigskes store vennemøde; og dagen efter blev de fire præmierede udkast vist i dagbladene.

Da Bøgebjerg som nævnt havde kapitulert over for den massive modstand, der havde rejst sig mod hans statue, og hans forsvarsskrift netop var udkommet, er det ikke sandsynligt, at han deltog i konkurrencen, hvilket måske kan udledes af et brev, han skrev til Jens Skytte i sommeren 1912. Heraf fremgår det, at Nørregaard og hans komité ikke vil foretage sig noget, men vil vente og se, hvad der vil komme ud af

den konkurrence, modstanderne har udskrevet, og som man venter, vil blive en fiasko.²⁹ Men ifølge en meddelelse i Dansk Kirketidende fra november 1912 oplyser Chr. Ludwigs, at Bøgebjerg udstillede to udkast: et ældre, som er kendt fra billedgengivelser, og et yngre, som fremstiller hele monumentet.³⁰

Da der ikke andetsteds findes belæg for denne meddelelse, må det være mere nærliggende at mene, at Bøgebjergs statue i konkurrenceperioden var udstillet i Vartovs gård. Denne antagelse bygger blandt andet på en artikel i Højskolebladet, hvor F. Müller fra Hellerup i slutningen af november 1912 skriver, at hans mening om statuen gennem den offentlige polemik var lagt så godt til rette i forvejen, at det kun var en slags nysgerrighed, der drev ham hen i Vartovs gård, hvor statuen »for nogen Tid siden« var udstillet, og hvor den vandt mange tilhængere. F. Müller skriver: *»Saa stod jeg da overfor Monumentet selv, og jeg kan slet ikke forklare den Følelse, der betog mig. Det var vel nærmest Andagt ... sjældent har jeg følt noget lignende overfor et Kunstværk, som overfor dette ... Aanden levendegør – ogsaa i Kunsten.«*³¹

Løftelsen ved den intuitive æstetiske oplevelse af kunst kommer, efter den nyere filosofiske forskning, i stand ved analogislutninger, der ved at kunstnerens inspiration reproduceres gennem værket til beskueren. Også præsten Uffe Birkedal gav i 1902 udtryk for den løftelse, der betog ham, da han i Bøgebjergs atelier stod over for et af hans andre kunstværker: *»Og jeg stod fængslet og tavs og maatte atter og atter sige til mig selv – saa vist, der er Sandhed i Livet, saa er dette Sandhed!«* Det var hans *»Adonis og Persephone«* (fig. 3).³²

Konkurrencens udfald

Udstillingen fik en dårlig medfart i pressen, der betegnede den en »Karikaturudstilling«, som viste »det glade Vanvid«. Førstepremien blev da heller ikke uddelt, men fire andenpræmier blev fordelt mellem arkitekterne P. V. Jensen Klint og Ivar Bentsen for deres forslag til en mindehal på Bispebjerg Kirkegård (fig. 4), Johannes Kragh, som havde udført en mægtig portrætstatue af Grundtvig på et fundament prydet med profeter og norner, og Niels Skovgaard, som viste en statue, hvor Grundtvig iført præstekjole knæler ved en kilde (fig.5). Marstrand meddelte, at også Axel Ekberg modtog en andenpræmie for sit udkast til en stor kirkeklokke med inskription og allegoriske figurer på fodstykket.³³

At udstillingen viste »det glade Vanvid«, som pressen formulerede det, har vel ikke været uden grund. Med al respekt for den kunstneriske udførelse ville det være vanskeligt for eftertiden at mindes Grundtvig

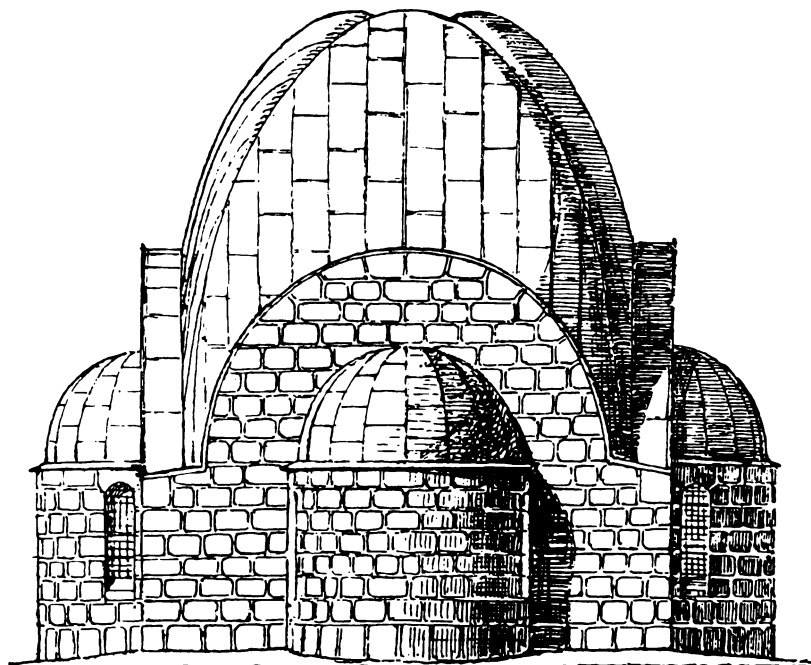

Fig. 4. P. V. Jensen Klint: Forslag til Grundtvigs Mindehal på Bispebjerg Kirkegård. Fra J. Marstrand, s. 17.

ved synet af Vilhelm Wanschers monument »De hellige tre Kongers Besøg hos Maria med Jesusbarnet« (fig. 6), som udtrykker ordene i strofe fem fra Grundtvigs julesang: »Dejlige er den himmel blå«.

Har man ikke kendskab til Grundtvigs liv, der var præget af indre kampe, ville man ikke forstå symbolikken i Rasmus Harboes monument »Jakobs Kamp med Englen« (fig. 7), hvis dette værk blev opstillet som et Grundtvig-mindesmærke. Dog vakte dette udkast betydelig interesse, og arbejdets endelige udførelse ville Ny Carlsbergfondet i 1930-erne bekoste til opstilling i den kommende Grundtvigskirke. Men det skete ikke; først omkring 1982 blev udkastet i gips opstillet i kirkens krypt, idet Statens Museum for Kunst tilbød Grundtvigskirken monumentet, som de havde haft opmagasineret i mange år.³⁴

Om konkurrencens udfald udtalte Chr. Ludwigs, at det var flovt at se al den billedhuggerafmagt, hvad enten Grundtvig blev fremstillet som Bjørnson, Grundtvig på Hlidskjalf, Grundtvig i trance eller Grundtvig med harpe eller kirkeklokke. Grundtvig-kapellet finder Ludwigs meget ejendommeligt, idet det ville kræve en Grundtvig-park som mindested.

Fig. 5. Niels Skovgaard: Forslag til Grundtvigs Monument. Fra J. Marstrand, s. 18.

Fig. 6. Vilhelm Wanscher: De hellige treKongers Besøg hos Marie med Jesusbarnet. Forslag til Grundtvigs Monument. Fra J. Marstrand, s. 21.

En mindehal på en kirkegård ville have været respektløst over for Grundtvigs livssyn. Han elskede livet og »de levendes land« og hadede dets modpol døden med dens »dødningeben«.

Selvom konkurrencen ikke gav et tilfredsstillende resultat, kaldte den dog Niels Skovgaards udkast frem af sit skjul. Ludwigs udtrykker sig meget positivt om statuen men mener, at det ville være urigtigt at rejse den som mindesmærke, da den kun ville vise Grundtvig som præsten, mens det var et folkemonument, man ville sætte over ham. Iøvrigt synes Ludwigs ikke, at motivet med en rindende kilde er velegnet til at udføres plastisk. Han mener, at det er som folkevækker, det danske folk

Fig. 7. Rasmus Harboe: Jacobs Kamp mod Engelen. Forslag til Grundtvigs Monument. Fra J. Marstrand, s. 19.

skal mindes Grundtvig, derfor bør det være Bøgebjergs statue med fuglen på hånden, der skulle bære prisen, da den symboliserer Grundtvigs hele gerning.³⁵

Fuglen, som havde været en væsentlig anstødssten ved bedømmelsen

Saa mælede Duen! —

Til Himmelen
 Dit Haab du har
 Han ej dig forlader
 I Nød eller Nat!

Den Fjer, du har
 fattet,
 Behold den til
 Pen!
 Det vorder vel
 skattet,
 Som skrives
 med den! —

Naar Fjeren
 mon klinge,
 Jeg gav dig til
 Pen,
 Da rører min
 Vinge
 Den savnede
 Ven,
 Da sødt sig
 forbinder
 Paarørende
 Minder
 I Hjerter, i Aand
 og i Ord!

B. Nyaarsmorgen.

Fig. 8. Grundtvig med due, tegnet af Niels Skovgaard. Fra Udv. Skrifter, ved H. Begtrup, bd. 1 (1904) s. 1.

af Bøgebjergs arbejde, anvendte Skovgaard ligeledes som motiv på sine arbejder, hvilket kan ses på den gravsten, han i 1894 udførte over præsten og digteren J. C. Hostrup. På stenen er udformet et kors i en cirkel, hvor en lyskrans med seks lærker omgiver symbolet. Skovgaard har også anvendt fuglen i forbindelse med sin knælende Grundtvig-statue, idet han har udført den i en tegning til digtet »Nyaarsmorgen«, strofe 57-58, hvor fuglen er symbolet på Ånden, der giver Grundtvig inspiration til ordet i skrift og tale (fig. 8).

Også Elise Konstantin-Hansen udtaler sig om konkurrencen, hvor hun i Højskolebladet fremhæver, at de mange rent fortvivlede forsøg på Grundtvig-Mindesmærker, som Charlottenborg-udstillingen opviste, tyder på kunstnernes manglende klarhed i deres plastiske syn, og at flere har søgt støtte for deres fantasi i grundtvigske vers eller bibelord. Men trods udstillingens udvækster mener Konstantin-Hansen, at Niels Skovgaards statue burde tilgødeses, selvom mange mener, at den ikke kan gælde som monument for hele Grundtvigs liv og gerning, da den ensidigt peger på hans kristelige gennembrud. Hun er ikke enig i denne antagelse, da statuen netop rammer i centrum af Grundtvigs liv og virke, og lige peger på udgangspunktet for hans livs dåd. Kilden, som Skovgaard har brugt som symbol for ordene: »Livets Ord af Guddomsrod, Kilden er til Livets Flod«, finder hun ikke ganske heldig, og den vil næppe falde beskueren i øjnene på det færdige monument. Forøvrigt var »kilden« det mest yndede symbol blandt udstillerne, hvor den anvendtes rigeligt både i forening med figurbilleder og alene som selvstændigt symbol på Grundtvigs liv.³⁶ Eksempelvis figurerer kilden også på Just Nielsen-Sonderups udkast, der fremstiller Grundtvig på et fjeld omgivet af fire skikkelser, der symboliserer barndom, ungdom, manddom og alderdom. Fjeldet er omhegnet af store sten som på en gammel gravplads, og Grundtvig står halvt knælende og indbyder med hånden til kilden, der risler ned ad fjeldet. På båndet ved støttens fod står indskriften: »Den signede Dag med Fryd vi ser«.

Hvad Grundtvig selv mente om »bibelske Indskrifter paa Tømmermænds og Stenhuggeres Værk« fremgår af et brev, han sendte til præsten Peter Rørdam i 1843, hvori han skriver, at »deres Sted er i deres bibelske Sammenhæng, som Aanden opliver«. Og Grundtvig angiver, at disse indskrifter ikke kan udrides til at sættes på værker, »som hverken Aanden eller Kunsten bifalder; thi Kunsten sammenligner saadanne Indskrifter med de Sedler, man putter Malerier i Munden, og Aanden anmærker, at hvad enten man bliver staaende ved Indskrifterne selv eller henfører dem til de haandfaste Ting, der bærer dem, gaar man glip ad Livet og Aanden«.³⁷ Muligvis kan Grundtvigs udtalelse om ma-

lerierne hentyde til de kirkelige kalkmalerier, hvor kunstnerne har påført et »talebånd« med bibelske ord, som udgår fra munden på de hellegtige personer.

Historien bag Niels Skovgaards statue

Når der berettes om forhistorien til Grundtvigskirken, kan historien bag Niels Skovgaards statue af Grundtvig ikke forbigås, idet denne statues fremkomst er en direkte følge af den inspiration Skovgaard modtog ved sit møde med Bøgebjergs statue.

Da Skovgaard den første oktober 1912 havde afleveret sit konkurrenceudkast, som han havde udført i løbet af august og september, rejste han til Foldalen i Norge for at forberede tilhugningen af et nyt skulpturarbejde. Fra Norge skrev han den 30. oktober en artikel til Højskolebladet, hvori han gør rede for historien bag sin statue.

I sin bog »Niels Skovgaard« beretter Axel Rode, at Skovgaard omkring 1898 i et jernbanetog mødte sin gamle akademikammerat Rasmus Bøgebjerg, som bad ham komme og se på et udkast til en Grundtvigstatue, han havde udført; og kort tid efter dette møde kom Skovgaard og beså udkastet.³⁸ Denne tildragelse, at Bøgebjerg bad ham komme, omtaler Skovgaard selv i sin artikel, men han nævner hverken årstal eller under hvilke omstændigheder, mødet foregik.

Da Skovgaard kom, bifaldt han ikke Bøgebjergs arbejde, hvilket han udtrykte i så »skånsomme« vendinger som muligt. Han fortæller: *»det- te, at jeg havde set opgaven løst på en efter min mening utilfredsstillende måde, bragte uimodståeligt mine tanker til at arbejde på en bedre løsning, og lige med ét stod det mig aldeles klart, hvordan jeg ville løse den ... Det udkast, som jeg gjorde straks, jeg mente at have fundet løsningen, fik ingen andre at se end min familie«.*³⁹ Efter at Skovgaards knælende præstefigur var født, blev han klar over, at dette arbejde med at udføre et Grundtvig-mindesmærke siden den tid havde været hans højeste kunstnerønske. Men af hensyn til Bøgebjerg ville han ikke udstille sit udkast. Dette udkast befinder sig i dag på Køge kunstmuseum.

I Bøgebjergs fremstilling af sagen ser billedet noget anderledes ud. I 1903, da statuen stod færdig, skrev Bøgebjerg til flere mennesker, om de ville glæde ham ved at komme og se på statuen. Blandt disse var Skovgaards to venner højskoleforstanderne H. Begtrup og Th. Bredsdorff. Imidlertid fik han hverken svar eller besøg af de to højskolemænd, men derimod kom Niels Skovgaard på et tidligt morgenbesøg. Bøgebjerg havde i mange år ikke set eller talt med Skovgaard, og beviset på at dette møde fandt sted netop den pågældende morgen, har

Bøgebjerg bevaret i et brev fra den 19. juli 1903, som han skrev til sin hustru, der var bortrejst. I brevet anfører Bøgebjerg, at Niels Skovgaard havde været der dagen før for at se hans statue, som aftvang ham et bifald, så nødig han end ville. Skovgaard havde fremsat nogle kritiske bemærkninger om, at statuen havde samme fejl som Thorvaldsens værker, der manglede den store plastik, og han udtalte derefter: *»den er bedre, i mange Henseender, end hvad der i lang Tid er lavet her, men det vil heller ikke sige meget, og der er ingen dansk Kunstner, der kan løse Opgaven Grundtvig, undtagen min Broder«*.⁴⁰ Bøgebjerg understreger, at havde hans hustru ikke været bortrejst netop på dette tidspunkt, var hændelsen ikke blevet nedskrevet, og derved var den ikke blevet så sikker i gengivelsen.

Det er beklageligt, anfører Bøgebjerg, at Skovgaard havde holdt sin statue tilbage i flere år »af Hensyn« til ham, og at Skovgaard dermed foretrak at se med stille beklagelse på, hvordan Bøgebjerg og hans komité blev overskyldt med hån og latterliggørelse. Da det var Bøgebjergs statue, Nørregaards komité havde samlet sig om, og ikke kunstneren personligt, mener Bøgebjerg, at hvis denne komité havde kendt Skovgaards udkast med Grundtvig i ornat, havde den måske valgt at samles om den, dersom man havde fundet den bedst.

Skovgaard, der ved konkurrencen i 1912 bragte sin statue frem fra sit skjul, udførte den, på Karl Madsens opfordring, to år senere i magnesit til Statens Museum for Kunst. Ny Carlsbergfondet bekostede siden dens udførelse i granit, hvor den i Vartov Grønnegård blev opstillet i 1931. Som reaktion på Bøgebjergs udkast fik den dermed sin selvstændige betydning.

Vedrørende statuens portrætmæssige karakter, som det var Skovgaard magtpåliggende at understrege, kunne han ikke bygge på sine egne erindringer, idet han kun var 14 år, da Grundtvig døde, og det skulle være den aldrende Grundtvig, det gjaldt om at portrættere. Derfor anvendte han som forlæg især sin far P. C. Skovgaards tegning fra 1847, hvilket han selv har fremhævet. Ved at sammenligne P. C. Skovgaards tegning med den tre år tidligere udførte tegning af J. V. Gertner fra 1844 (fig. 9), ses en stilistisk overensstemmelse mellem de to portrætter, som antagelig ikke skyldes en ren tilfældighed. P. C. Skovgaard kan have benyttet Gertners tegning som forlæg til sit eget arbejde, inden han gik i gang med at male Grundtvig, som skal have siddet model for ham.

P. C. Skovgaards tegning er ikke signeret af ham selv, men er påtegnet en bevidnelse af sønnen Niels Skovgaard, hvilket er påfaldende, da P. C. Skovgaard normalt signerede sine egne arbejder; samtidig påpeger Saxtorph det fremmedartede i at se Grundtvig afbildet fra højre side

Fig. 9. N. F. S. Grundtvig, tegning af P. C. Skovgaard 1847 (til venstre) og J. Vilh. Gertner 1844 (til højre) efter P. Eller: N. F. S. Grundtvig Portrætter 1962.

(analogt med Gertners tegning), da malerierne sædvanligvis gengav ham fra den venstre side. I Saxtorphs vurdering hersker der et misforhold mellem P. C. Skovgaards fortegning og det endelige maleri, hvilket han i sin bog gør rede for gennem en detaljeret beskrivelse af maleriet og konkluderer, at det fremviser en ringe kunstværdi, mens han bedømmer tegningen som et indholdsrigt kunstværk.⁴¹

Povl Eller har fremhævet det besynderlige i, at Niels Skovgaard i 1913 har udtalt, at han ikke brød sig om Gertners tegning, og at han ikke mente, det har lignet Grundtvig. Skovgaards formodning var, »at Gertner har villet give noget rigtigt interessant, men måske ikke har haft nogen dybere forståelse af Grundtvig«. ⁴² Ligeledes udtalte Joakim Skovgaard sig mod Gertners billede i 1912, hvor han i Højskolebladet erklærede, at han ikke satte Gertner højt. ⁴³ Da Saxtorph ved en given lejlighed ønskede at se P. C. Skovgaards originale tegning, fandt Niels Skovgaard den frem til ham med den ytring, at han kun huskede denne tegning som mindre betydelig.

Denne distance, som brødrene Skovgaard indtog til deres fars tegning, som eftertiden ellers satte meget højt, kan måske skyldes, at det ikke var et originalt stykke arbejde, men en bearbejdet gengivelse af Gertners tegning, som deres far havde udført.

Her skal ikke drages en slutning ud fra et tilsyneladende uvæsentligt moment til at belyse en kunstnerisk iagttagelse, men for kritisk at nå det resultat som udleder, at portrætstatuen af Niels Skovgaard i Vartov

Grønnegård ikke bærer træk alene ud fra P. C. Skovgaards opfattelse af Grundtvig i 1847, men samtidig afspejler Gertners kunstopfattelse fra 1844. I øvrigt angiver Povl Eller, at portrættet på statuen i så høj grad er idealiseret, at ligheden med Grundtvig ikke er slående.⁴⁴

År 1913 – Den anden konkurrence

Da den konkurrence, der havde fundet sted i 1912, ikke førte til noget resultat, gav det Nørregaards komité et nyt håb om at få opstillet Bøgebjergs statue. Derfor udsendte komitéen den anden februar 1913 et opråd til befolkningen om at yde bidrag til at få statuen rejst på en for offentligheden tilgængelig plads, hvor komitéen igen peger på Kongens Have som stedet. Men to måneder efter denne bekendtgørelse døde Jens Nørregaard, den 8. april, og kraften gik dermed af den Bøgebjergske komité. Brygger Carl Jacobsen tilbød da at lade Bøgebjergs statue hugge i marmor og opstille i Vartov.

Arkitekt Martin Nyrop, der sad i Müllers komité, foreslog, at man skulle opgive sagen med mindesmærket og skænke de allerede indsamlede penge til forsvarssagen. Men denne tanke blev forkastet af medlemmerne, der i stedet indbød til en ny konkurrence i foråret 1913, hvor fristen til indsendelse af de nye forslag blev sat til den 30. november 1913.

Dette gav anledning til, at P. Bojsen, Ulfborg i juni måned gav udtryk for det kedelige i, at de to komitéer er blevet uenige i arbejdet for et Grundtvig-mindesmærke, hvor den ene komité arbejder for Bøgebjergs statue, og den anden komité for en ny konkurrence. Men hvorfor skal et mindesmærke for Grundtvig absolut være en monumental statue, spørger Bojsen; burde man ikke i stedet rejse ham en monumental kirke i København som udtryk for hans storhed?⁴⁵

Som svar på Bojsens indlæg angiver Müller, at en kirke som ved sin kunstneriske udsmykning, størrelse og arkitektoniske skønhed skulle svare til Grundtvigs betydning, ville koste omkring en million kroner. En anden grund der hindrer virkeliggørelsen af denne tanke, er hensynet til kunstnerne, der efter den udskrevne anden konkurrence allerede er i fuld gang med deres arbejde. Ved at ændre planen kunne de delta-gende kunstnere anlægge sag med retsligt krav på godtgørelse, idet ud-sigten til at få overdraget det ærefulde og indbringende arbejde ville være spildt, samtidig med at de havde ofret tid og kræfter på de angivne betingelser.⁴⁶

Bojsen lader sig ikke nøje med Müllers forklaring, men påpeger, at hvis konkurrencen først skal vurderes i december, måtte det vel være

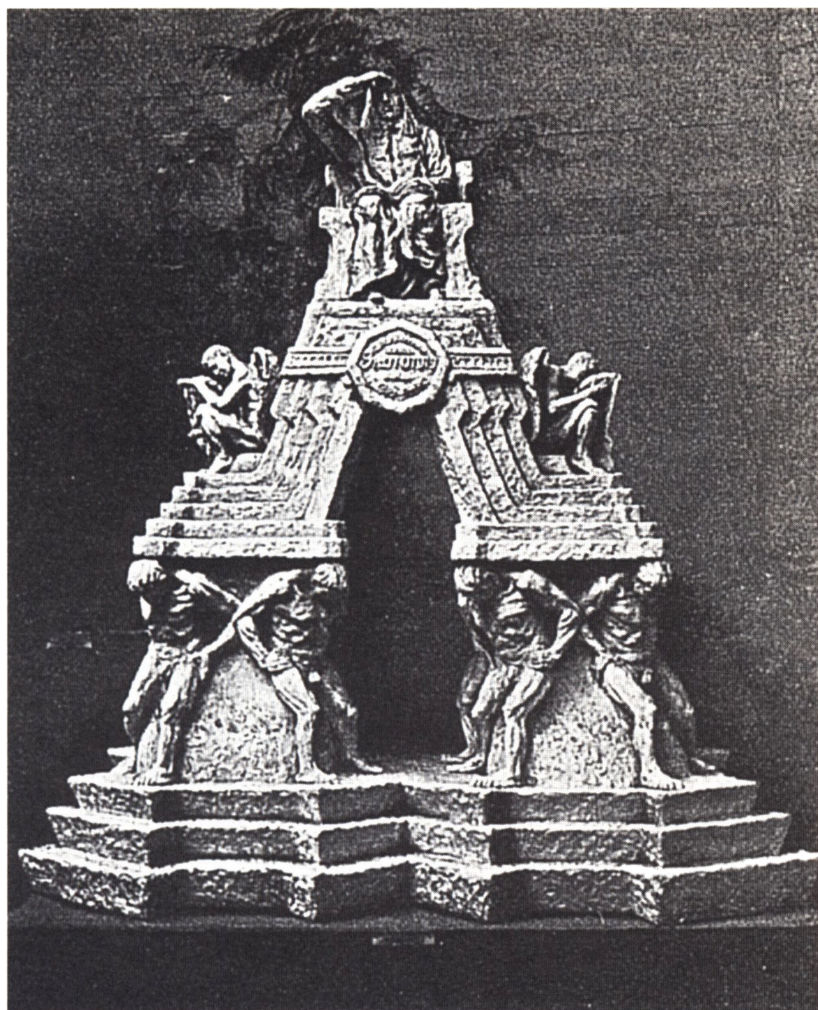

Fig. 10. Niels Hansen Jacobsen: Grundtvig på højsæde båret af kæmper. Fra J. Marstrand, s. 26.

muligt at udvide konkurrencegrundlaget, så planer om en kirke i København kunne medtages ved bedømmelsen. Bojsen mener, at pengene kunne komme ind over en periode på cirka tyve år og blive indsamlet gennem grundtvigske folkehøjskoler, grundtvigske præster og lærere samt grundtvigske valg- og frimenigheder.⁴⁷

Til dette svarer Müller, at enhver ændring i konkurrencevilkårene kunne give en eller flere af de kunstnere, som var i gang med arbejdet,

anledning til at trække sig tilbage. Det kunne nok tænkes, at interessen for en monumental kirke kunne vækkes, men det ville i så fald mindske chancerne hos billedhuggerne til at få deres modeller antaget.⁴⁸

Bojsen stod ikke ene med sit ønske om en mindekirke for Grundtvig. Fra Møllerup skole i Vendsyssel skriver lærer N. Andersen Bo, at han tilslutter sig Bojsens forslag, men han gør samtidig gældende, at en mindekirke for Grundtvig skulle være selvejende uden statsstøtte, så den grundtvigske menighed selv kunne være herre i huset. Hans argument er, at det kun er mindretallet, der har kendskab til Grundtvigs livsgerning, derfor kan hans minde kun holdes levende, hvis hans tanker til stadighed kan videregives lige nye og friske til de lyttende mennesker.⁴⁹

Til den anden konkurrence var der blandt de indsendte forslag arbejder af både skulpturel og arkitektonisk art. Men bedømmelsesudvalget fandt heller ikke denne gang de udstillede arbejder egnede til udførelse, men uddelte første og anden præmie til et projekt fra hver kategori.

Billedhugger Hansen-Jacobsen havde fremsendt et udkast til et monument, hvor Grundtvig sad på et ejendommeligt højsæde, støttet af otte kæmper (fig. 10). Dette forslag fik første præmien, men ved Müllers omtale af det afbillede udkast i Højskolebladets julenummer fremgik det imidlertid, at man ikke følte sig sikker på, at det var den helt tilfredsstillende løsning, man havde fundet. I Konstantin-Hansens vurdering af monumentet siges det: *»Efter mit skøn er det misligt, når man vil fremstille Grundtvig som den store seer af åndelige syner, da ligefrem at lade ham sidde på en høj top med hånden over brynet. Det er alt for håndgribeligt og falder let over i en prosa, som modvirker stemningen«*.⁵⁰

Jensen Klint havde denne gang indsendt to projekter, hvoraf han fik anden præmie for sit forslag til en mindehal, der skulle anbringes nær op til Vartov, mens det andet udkast var en tegning over et klokketårn med tilhørende kirkeskib, samt planen over klokketårnet alene, der i sin udformning mindede om et orgel (fig. 11). Kirken og tårnet blev ikke taget med ved bedømmelsen, da omkostningerne ved opførelsen lå udenfor den angivne sum på 50.000 kroner.

År 1914

Da komitéen endelig efter de gentagne forsøg bestemte sig for et mindesmærke, valgte den det af Jensen Klint udformede klokketårn, da man i dette havde fundet den mest værdifulde løsning af den stillede opgave. Forretningsudvalget så klart, at virkeliggørelsen af planen med

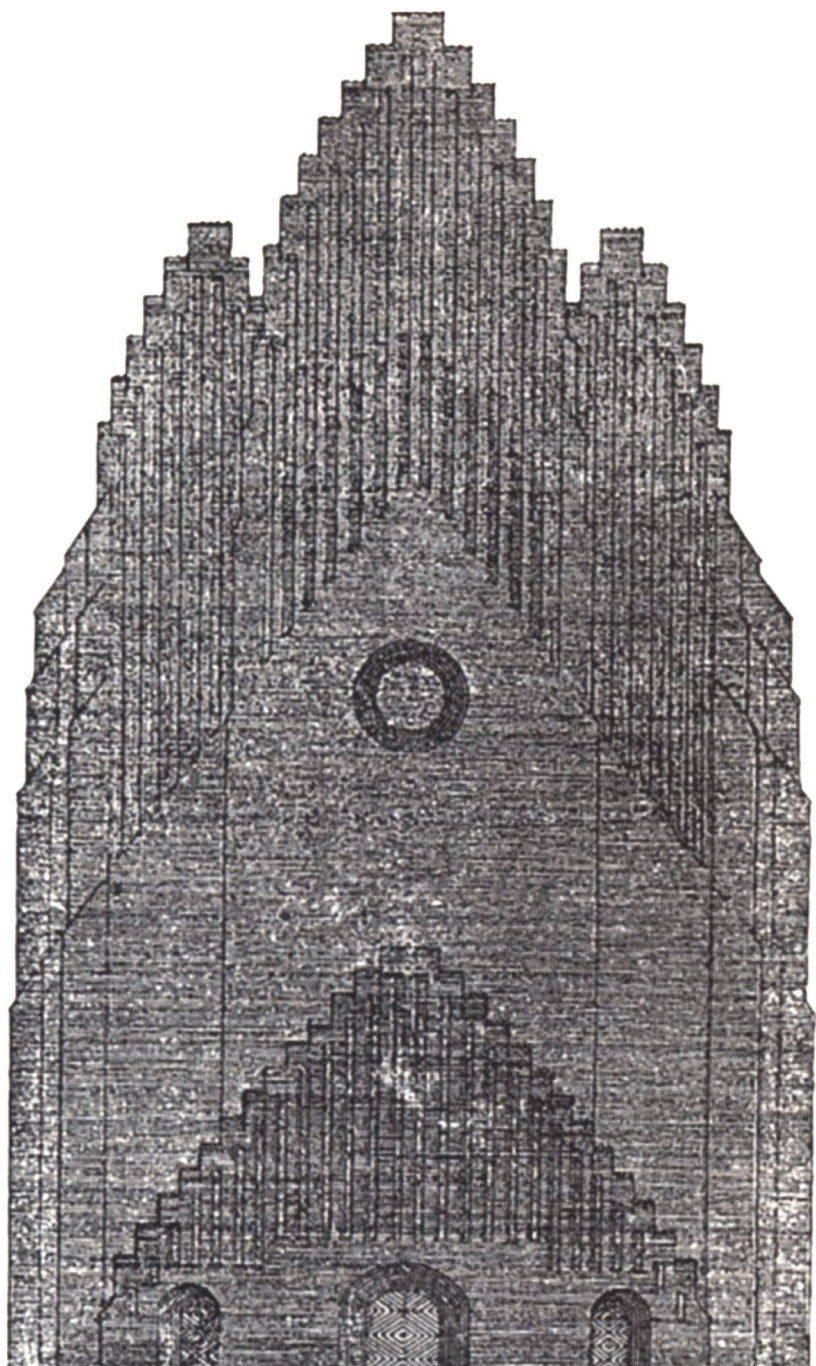

Fig. 11. P. V. Jensen Klint: Grundtvigs Klokketaarn, 1913. Fra J. Jelsbak (red.): Grundtvigs Kirke, 1977, s. 9.

at opføre tårnet og den dertil føjede kirkebygning ville koste store summer, men udvalget fremsætter, at når først tårnet bliver rejst, skal kirkeskibet nok følge efter. Men man er forberedt på, at klokketårnet en tid kommer til at stå alene. Og Müller skriver således i januar 1914, at »Den hele Kirkebygning vil stille større Pengekrav end dem, man straks tør gøre Regning paa. Taarnet vil man vel kunne faa samlet Midler til i Løbet af ikke lang Tid. Saa bygger vi da Taarnet i Forvisning om, at alle gode danske Mænd og Kvinder, som føler, at de staar i Gæld til Grundtvig, vil bære hver sin Sten til for at vise deres Taknemlighed«. ⁵¹

Kommentarer til valget

Valgets resultat udløste ikke udelt begejstring. I Højskolebladet kommenterer Konstantin-Hansen i begyndelsen af januar 1914, at klokketårnet i sin mægtighed symbolsk vil komme til at betegne et kristent Hlidskjalf, når seeren Grundtvig fra sit vagttårn på viet grund ikke blot kalder kirkefolket, men maner alle danskere til dåd og vækker dem af trygheden. Konstantin-Hansen ønsker ikke at udtale sig om skønheden af den klintske kirke, det vil hun lade andre om, men hun mener, at hvis det engang skulle lykkes at få den sammenføjet med klokketårnet, vil dens betydning komme til at række længere end til mindet om Grundtvig. ⁵²

Samtidig kunne man i Dansk Kirketidende læse, hvad Chr. Ludwigs mente om afgørelsen. Han forstår meget vel, at bedømmelsesudvalget har kasseret alle de indsendte billedhuggerarbejder, da han selv personligt har set dem, men han forstår til gengæld ikke, at man har valgt »et Klokкетаarn« som efter Jensen Klints ønske skal placeres på Christianshavns Vold. Ironisk spørger Ludwigs, hvordan man vil gøre kendetligt for alle, at tårnet er et »Grundtvig-Taarn« og ikke »et Minde om Stormen paa København eller et Ligmonument over dansk Billedhuggerkunst i 1913«. Og han foreslår samtidig, at problemet kunne løses, hvis man ganske enkelt skrev: »Dette Taarn er rejst til Minde om N. F. S. Grundtvig af en Komité, som ikke vidste anden Udvej af sin Kvide«. ⁵³

Da der inden for Voldene ikke var behov for nogen ny kirke, formoder Ludwigs, at klokketårnet aldrig vil få tilbygget en kirke. Han foreslår derfor, at man rejser kirken på Nørrebro, hvor de andre »Salmedigterkirker« ligger. Når man har bygget en Brorson-kirke og en Kingoskirke, føler Ludwigs det som en usømmelighed, at der inde i byen ikke findes en kirke, der bærer Grundtvigs navn. Personligt er Ludwigs af den overbevisning, at tiden ikke er inde til et Grundtvig-mindesmærke, »da Grundtvigs kirkelige og folkelige Grundtanker kun holdes i Hævd

og *Ære af et Mindretal og iøvrigt angribes fra alle Sider*«. Men da sagen nu er kommet så vidt, at Grundtvig alligevel får sit mindesmærke, er Ludwigs glad for, at Bøgebjergs statue i bronze vil blive opstillet i Kongens Have eller hugget i marmor og anbragt i Vartovs Grønnegård. Men ingen af Ludwigs ønsker gik i opfyldelse. Da brygger Carl Jacobsen døde den 14. januar 1914, blev de 10.000 kroner, der var båndlagt til udførelse af statuen i marmor, af Ny Carlsbergfondet skænket til Sigurd Müllers komité!

Efter Ludwigs artikel i Dansk Kirketidende kom der i landets blade mange ytringer om det tåbelige i at bygge et klokketårn som mindesmærke for den mand, der skrev linierne: »Kirken den er et gammelt Hus, staar om end Taarnene falde«. Konstantin-Hansen begriber ikke, at selv præster kan fremkomme med en sådan »åndrighed«, og hun beder derfor alle danskere om ikke at lade sig forvirre af spydigheder og kritiske åndrigheder, idet sådanne udtalelser kan være medvirkende til at standse den sag, der kræver enighed, rundhåndethed og gensidig tillid for at nå et godt resultat gennem indsamlingen til Grundtvigs mindekirke.⁵⁴

Uagtet stemningen var for eller imod en mindekirke, havde komitéen taget den endelige beslutning, og i den anledning blev udvalget for rejsning af kirken, i april 1914 øget med seks medlemmer, med udsigt til en yderligere udvidelse på et senere tidspunkt.⁵⁵ Men da krigen brød ud den første august 1914, standsede foreløbigt alle indsamlinger.

Jensen Klint og Grundtvigskirken

Beretningen om Grundtvigskirkens fødsel har Jensen Klint selv givet en skildring af. Han var bygningsingeniør og ikke arkitekt, hvilket skabte problemer med at vinde accept hos de akademisk uddannede arkitekter; men en dag bad hans ven arkitekt Ulrik Plesner ham om at overtage arbejdet til en kirke i Vodskov, der i sin udformning skulle være større end den almindelige landsbykirke. Trods en del problemer undervejs, blev det dog i det væsentlige Jensen Klints arbejde. Det var på grund af denne kirke, der blev bygget i 1906-09, at staten senere ydede ham de store bidrag ved Grundtvigskirkens opførelse.

Ved et konkurrenceprojekt til en kirke i Aarhus i forsommeren 1913, fik Jensen Klint en tredje præmie for sit projekt, der var en parafrase over den gamle danske landsbykirke. Aarhuskirken havde han kaldt »Tveje Aars« efter den tvedelte tårngavl. Udfaldet af konkurrencen fik Jensen Klint meddelt på sin 60-års fødselsdag, og i skuffelse over resultatet, cyklede han en lang tur for at dulme smerten. Det var på den-

ne tur, at Grundtvigskirken med det tredelte tårn fødtes i hans fantasi.⁵⁶ Hvor Jensen Klint befandt sig på sin 60-års dag meddeles ikke af ham selv, men ifølge en mundtlig overlevering var det på en tur til Arild ved Kullen, hvor han skulle besøge maleren Viggo Pedersen, han fik idéen til den tredelte tårnfacade.⁵⁷ Senere blev hans Aarhus-projekt dog antaget og opført i Sct. Hans Landsogn i Odense 1918-20. Kirken, som han ønskede at kalde »Sct. Hans Tveje«, fik siden navnet »Frendens Kirke«.

Jensen Klint, der havde dyb forståelse for den gamle bygningskultur, hvor præst, bygmester, håndværker og menighed arbejdede i et stort fællesskab, ville genoplive denne ånd ved et ønske om, at de teologistuderende i deres studietid burde undervises i bygningskunstens mål og midler, så de kunne udvikles til at blive lige så gode bygherrer, som middelalderens præster havde været.

År 1916

Komitéens arbejde, som havde ligget stille fra krigsudbruddet, blev først genoptaget i 1916 efter at modellen til kirken havde været udstillet i hallen på Københavns Rådhus. Modellen blev siden flyttet til grosserer Chr. Holms kontor i Strandgade 4 og befinder sig nu i Grundtvigskirkens krypt.

Komitéen udsendte nu et nyt opråb om støtte til kirkens opførelse. Opfordringen henvendte sig til folk om at yde bidrag efter hvilke holdninger, de havde til det påtænkte projekt. Nogle ønskede måske at støtte kirken, der skulle rejses på Christianshavns Vold til minde om Grundtvigs kirkelige gerning, mens andre måske hellere ville yde bidrag til projektet, hvis der til kirken blev knyttet en folkehal til brug ved store møder. Og endelig gjaldt opfordringen den gruppe mennesker, der uden hensyn til bygningens kirkelige og folkelige formål, ønskede at se København beriget med »et kosteligt Stykke dansk Arkitektur«, hvor Niels Skovgaard's Grundtvig-statue skulle opstilles enten inde i eller udenfor kirken. Komitéen ytrede samtidig ønske om, »naar Kirkehuset er rejst, at Regering og Rigsdag vil endelig fastsætte og fremtidig varetage dets Brug«.⁵⁸

År 1918 – Vejen til Bispebjerg

I 1918 blev spørgsmålet rejst, om kirken overhovedet burde opføres, idet der endnu manglede mange penge til projektet. Man rettede derfor den 13. februar henvendelse til Kirkeministeriet om økonomisk hjælp,

hvilket dette ydede ved den 20. marts at bevilge en halv million kroner til mindekirken.

Jensen Klint havde opgivet sin oprindelige plan om at anbringe kirken på Christianshavns Vold, derfor drøftede udvalget nu forskellige muligheder der kunne egne sig til kirkens placering. Men på et møde den 25. marts foreslog Jensen Klint, at Bispebjerg var det sted, han helst ville bygge kirken.

Den grund på Bispebjerg, hvor kirken skulle ligge, hører til det jordegods, som kong Valdemar skænkede biskop Absalon og dermed Roskilde bispestol. Men ved reformationen overgik dette gods igen til kongen og dermed til »Kongens Kjøbenhavn«. Både kong Valdemar og biskop Absalon, der hørte til Hvidernes æt, af hvilken Grundtvig regnede sig selv, er således knyttet til stedet Bispebjerg.

Komitéen mente nu, at den rigtige løsning var fundet, og man anmodede derfor i oktober om Magistratens medvirken til kirkens rejsning på Bispebjerg. Magistraten imødekom anmodningen ved uden vederlag at overdrage komitéen den ønskede grund, men med den klausul, at bygningens opførelse skulle påbegyndes inden den første oktober 1920.

Et ministerielt udvalg, der var blevet nedsat til at behandle sagen med kirkens fremtidige brug, fremsatte i sommeren 1918 en betænkning, hvori det hed, at præster fra hele landet skulle have adgang til at afholde gudstjenester, og at præster og lægfolk måtte samles i kirken, når der skulle afholdes større kirkelige landsmøder. Kirkens krypt skulle blandt andet anvendes i folkeoplysningens tjeneste, som ikke behøvede at have en særlig grundtvigsk karakter, men den måtte ikke benyttes til møder af politisk eller faglig karakter. Og udvalget anbefaler, at kirken stilles til rådighed for et mindre sogn til regelmæssige gudstjenester og kirkelige handlinger.

Efter verdenskrigens slutning i oktober 1918, da Sønderjyllands genforening nærmede sig, foreslog forfatteren Helge Rode, at man lod kirken bygge på Dybbøl. Denne tanke vandt både tilhængere og modstandere, og da Müller døde den anden december 1918, blev komitéen splittet, da nogle af medlemmerne udtrykte uvilje mod stedet på Bispebjerg og tilsluttede sig tanken om Dybbøl, mens andre, blandt andet højskoleforstander Th. Bredsdorff, ville udtræde af komitéen, hvis den besluttede at bygge Grundtvigs Mindekirke på Dybbøl.

Kampen om kirkens placering bølgede frem og tilbage i hele 1919, men da ministeriet Zahle blev væltet, hvor også talsmanden for Dybbøl-kirken, minister H. P. Hanssen sad, opgav man tanken om Dybbølprojektet. Magistraten forlængede samtidig fristen for påbegyndelsen af kirken til første november 1922, hvilket fik komitéen til at beslutte sig

for at begynde bygningen af tårnet på Bispebjerg i foråret 1921. Men først den 8. september, på Grundtvigs 138-års fødselsdag, blev grundstenen endelig nedlagt til den kirke, som blev undfanget af Rasmus Bøgebjerg, født af P. V. Jensen Klint og døbt til Grundtvigs minde.

Slutning

Grundtvigskirken blev »bygget af levende stene«. Det danske folk ydede gennem årene hver sit bidrag til kirkens rejsning, men den første levende sten var Bøgebjerg, der blev årsag til, at hele dette værk blev sat igang. Han kom ikke til at opleve den dag, da kirken blev grundfæstet; otte måneder før denne begivenhed døde han som en bitter mand, den 14. januar 1921. Hans Grundtvig-statue skulle efter hans død være blevet skænket til Flensborghus med opstilling i festsalen⁵⁹, men seminarierektor Morten Bredsdorff har gennem en søn af billedhuggeren fået oplyst, at statuen er blevet knust.⁶⁰

Grundtvigs højeste ønske var at oprette en højskole i Sorø. Dette »Storværk«, mente Grundtvig kun kunne udføres gennem hans »Oplysning og Kræfter«, hvilket ville medføre, at han gennem dette arbejde kunne erhverve sig »udødelige Fortjenester af det lille Folk og Fædreland«, som han tilhørte.⁶¹

Men Grundtvigs fortjenester skulle udødeliggøres gennem et andet »Storværk«, som det danske folk bar sten på sten til, og som blev udført gennem kamp, nederlag og sejr.

Mens dette værk blev til har den gamle profet sikkert siddet i sit Valhal og med et lunt smil citeret en strofe af den norske salmedigter Petter Dass:

»Om jeg i dødens dvale
end tier ganske still'
Guds hane skal dog gale,
mens kirken bliver til«

Summary

In the article "From Bøgebjerg to Bispebjerg" the story is told explaining why there is a church at Bispebjerg in Copenhagen carrying the name of N. F. S. Grundtvig. The events are followed chronologically, from the year 1900, when the Danish sculptor Rasmus Bøgebjerg (1859-1921) made his statue of Grundtvig, until in 1921 the foundation stone of the church was laid down.

The statue started a debate among Grundtvig's followers about the need for a memorial. The conflicting points of view led to a power struggle within the movement in which the art became the dividing factor. What was originally planned as a memorial statue became an impressive church.

The exact period of debating and building Grundtvig's Cathedral covers the years from 1900 to 1940, divided into two periods of twenty years each. The temporary tower church was consecrated in 1927 and the whole building project was completed in 1940.

Noter

1. KB Ny kgl. Samling 3550, brev af 9. januar 1901 fra Rasmus Bøgebjerg til Ludvig Schröder.
2. N. F. S. Grundtvig: Værker i Udvalg. Udg. G. Christensen, Kbh. 1943. Bd. 4, s. 239.
3. Berlingske Tidende, Aften, 31. januar 1901.
4. Højskolebladet, 22. marts 1901, s. 375f.
5. Ibid. 20. november 1903, s. 1585.
6. Ibid. 27. november 1903, s. 1549.
7. Ibid. 25. december 1903, s. 1717.
8. Ibid. 15. januar 1904, s. 81.
9. Ibid. 15. januar 1904, s. 84.
10. Ibid. 29. januar 1904, s. 155.
11. Ibid. 29. januar 1904, s. 162.
12. Ibid. 28. juli 1911, s. 1020.
13. J. Marstrand: Grundtvigs Mindekirke paa Bispebjerg, Kbh. 1932, s. 8, angiver årstallet 1905.
14. Ugens Tilskuer, 6. oktober 1911, s. 5.
15. Ibid. 18. august 1911, s. 375.
16. Ibid. 8. september 1911, s. 400 og Højskolebladet, 15. september 1911, s. 1252.
17. Ibid. 6. oktober 1911, s. 7 og Højskolebladet, 13. oktober 1911, s. 1369.
18. Ibid. 6. oktober 1911, s. 8.
19. Ibid. 13. oktober 1911, s. 15.
20. Marstrand, s. 15.
21. Ibidem.
22. Ugens Tilskuer, 10. november 1911, s. 47.
23. Højskolebladet, 26. april 1912, s. 589.
24. Marstrand, s. 16.
25. Rasmus Bøgebjerg: Til Belysning af Striden om min Grundtvig-Statue, Kbh. 1912, s. 23.
26. Ibid., s. 19.
27. Ibid., s. 27f.
28. Ugens Tilskuer, 3. november 1911, s. 39.
29. KB Ny kgl. Samling 4716, brev af 11. juli 1912 fra Rasmus Bøgebjerg til Jens Skytte.
30. Dansk Kirketidende, 17. november 1912, s. 729.
31. Højskolebladet, 27. december 1912, s. 1825.

32. Ibid. 14. februar 1902, s. 193.
33. Marstrand, s. 21.
34. Meddelt mig af organist ved Grundtvigskirken Thomas Viggo Pedersen.
35. Dansk Kirketidende, 17. november 1912, s. 728.
36. Højskolebladet, 25. oktober 1912, s. 1474.
37. Ibid. 12. april 1907, s. 530.
38. A. Rode: Niels Skovgaard, Kbh. 1943, s. 302.
39. Højskolebladet, 8. november 1912, s. 1540.
40. Ibid. 22. november 1912, s. 1621.
41. V. Saxtorph: Portrætter af N. F. S. Grundtvig, Kbh. 1932, s. 34.
42. Rode, s. 272 og P. Eller: N. F. S. Grundtvig Portrætter, Kbh. 1962, s. 134.
43. Højskolebladet, 16. februar 1912, s. 229f.
44. Eller, s. 46.
45. Højskolebladet, 20. juni 1913, s. 813.
46. Ibid. 11. juli 1913, s. 913.
47. Ibid. 1. august 1913, s. 1006.
48. Ibid. 8. august 1913, s. 1043.
49. Ibid. 5. september 1913, s. 1167.
50. Ibid. 9. januar 1914, s. 43.
51. Berlingske Tidende, 28. januar 1914.
52. Højskolebladet, 9. januar 1914, s. 43.
53. Dansk Kirketidende, 11. januar 1914, s. 28.
54. Højskolebladet, 30. januar 1914, s. 139f.
55. Ibid. 1. maj 1914, s. 592.
56. Grundtvigs Mindekirke. Udg. Komitéen. Kbh. 1924, s. 8.
57. J. Jelsbak (red.): Grundtvigs Kirke, Kbh. 1977, s. 36.
58. Marstrand, s. 36.
59. Ibid. s. 23.
60. Eller, s. 138, note 26.
61. Breve fra og til N. F. S. Grundtvig. Udg. G. Christensen og Stener Grundtvig. Kbh. 1926. Bd. 2, s. 460.

Kære Hr. Professor!

*11 breve fra Michael Neiiendam
til J. Oskar Andersen 1920-22*

Af Christian de Fine Licht

Efter teologisk embedseksamen 1919 fortsatte Michael Neiiendam (1895-1962) sine kirkehistoriske studier. Han beskæftigede sig med den danske oplysningstid og samlede sig om Christian Bastholm, der blev genstand for hans doktorafhandling 1922. Forud var gået flere rejser i Danmark, på sporet af kilder og efter tilskyndelse af hans lærer, professor J. Oskar Andersen (1866-1959). Endelig fulgte også en studierejse til Göttingen i sommeren og efteråret 1920 (brev nr. 1-4) og til Berlin i sommersemestret 1921 (brev nr. 5-6). Her spillede indsamlingen af kilder til afhandlingen om Christian Bastholm en underordnet rolle, mens indtrykkene af tysk teologi og universitetsliv var meget stærke. I skoleåret 1921-22 var Michael Neiiendam religionslærer ved Metropolitanskolen samtidig med, at han færdiggjorde sin afhandling og trods økonomiske vanskeligheder fik den udgivet. Efter at have erhvervet doktorgraden, fik han et halvt års orlov fra skolearbejdet og kunne med rejseselegat besøge Paris og Göttingen (brev nr. 7-11). Man mærker hans glæde ved at vende tilbage til Göttingen som doktor og blive bedt om at forelæse om sin landsmand Søren Kierkegaard!

Der er ingen sandsynlige åbninger ved fakultetet i København, så han må finde sig en anden levevej. Skønt udstyret med pædagogiske evner, tiltaler religionsundervisningen ham ikke og han begynder at søge præsteembede, straks efter hjemkomsten. Den 21. juni 1923 udnævnes han til residerende kapellan i Tikøb (Egebæksvang), hvorfra han senere flytter til Garnisonskirken i København og sidst stillingen som provst ved Holmens kirke og kongelig konfessionarius.

Han fortsætter også arbejdet med dansk kirkehistorie (især bogen om Erik Pontoppidan I-II) og underviser i mange år som privatdocent. Da J. Oskar Andersen trækker sig tilbage i 1936 er Michael Neiiendam ikke blandt ansøgerne til hans professorat, men sidder tværtimod i det bedømmelsesudvalg, der skal finde hans efterfølger. Deres uenighed i dette spørgsmål, hvor Neiiendam med udvalgets flertal stemte for Hal Koch, mens J. Oskar Andersen stemte for Bjørn Kornerup, betød ingen varig afbrydelse af deres tillidsfulde forhold.

Den videnskabelige interesse for kirkehistorie lærte Michael Neiiendam

dam af J. Oskar Andersen. De vedblev at stå hinanden nær, videnskabeligt og venskabeligt. »Oskar Andersen blev min teologiske skæbne!« skrev han i sommeren 1961 i et udkast til sine erindringer. Året før, i Kirkehistoriske Samlinger, skrev han en bemærkelsesværdig nekrolog om sin gamle lærer, hvor hans anerkendelse og overbærende forståelse træder tydeligt frem.

De var fælles om den solide, kildekritiske metode, som J. Oskar Andersen havde lært ved at følge Kristian Erslevs undervisning i historie. I mange år (1918-39) stjal folketingsmandatet hans tid, men i bund og grund havde J. Oskar Andersen urimeligt svært ved at få færdiggjort skriftlige arbejder. Kort efter den periode, der dækkes af de her offentliggjorte breve, kom det til at gå så langsomt med færdiggørelsen af »Kirke-Leksikon for Norden«, at Michael Neiiendam og Helge Haar overtog redaktionen fra J. Oskar Andersen.

Samtidig begynder Michael Neiiendam i flere breve at opfordre professoren til at overlade ham »korrekturlæsningen« af hans påbegyndte hovedværk: Danmarks Kirkehistorie. Det er imidlertid en sørgelig kendsgerning, at samarbejdet mellem den umådeligt belæste professor og den unge præst med den lette pen og redaktionel erfaring (et samarbejde, som sikkert har foresvævet Michael Neiiendam som en mulighed, der af veneration for den ældre ven udmærket kunne kaldes korrekturlæsning!) aldrig kom i stand. Først da de begge var døde kunne P. G. Lindhardt i 1963 i Kirkehistoriske Samlinger udgive et enkelt efterladt fragment af J. Oskar Andersens danske kirkehistorie.

Professoren bliver gudfar til Michael og Lise Neiiendams førstefødte, sønnen Henrik (1924), og hans søster Olga Andersen er ofte sommergæst i Egebæksvang, hvortil hun spadserer fra den ældste bror, statsgældsdirektør P. O. A. Andersens hus i Rungsted. Ved et par senere lejligheder følges Michael Neiiendam og J. Oskar Andersen på udenlandsrejser, bl.a. til Faith and Order møde i Lausanne 1927 med ophold i Berlin undervejs. At det venskabelige forhold også omfattede Olga Andersen og Lise Neiiendam, fremgår bl.a. af brev fra J. Oskar Andersen til Michael Neiiendam, 5. april 1934: »En lykønskning«, udgivet af P. G. Lindhardt i Kirkehistoriske Samlinger 1986, s. 225-26.

De gengivne breve befinder sig i J. Oskar Andersens privatarkiv (nr. 5032) i Rigsarkivet. I noterne nedenfor er der benyttet enkelte andre oplysninger fra samme arkiv samt fra notater af Michael Neiiendam, der venligst er stillet til rådighed af Henrik Neiiendam. Der henvises i noterne til andre offentliggørelser af breve til og fra Michael Neiiendam.

Kære Hr. Professor!

Det har været mig umuligt at skrive til Dem før, hvad der egentlig var min Hensigt, for at fortælle Dem om Arbejdet her; men det tager jo altid nogen Tid, førend man kan orientere sig et fremmed Sted og få en Oversigt over det brugbare Arbejds materiale, der findes. Såsnart jeg kom hertil, opnåede jeg Forbindelse med Universitetet og Biblioteket. Fra Universitetsdirektionens Side viste man mig Imødekommenhed og gav mig (ganske vist mod en voldsom Betaling) Adgang til at overvære forskellige Forelæsninger og Øvelser. Måske må jeg med et Par Ord berette Dem herom, såfremt det kan gøre Regning på Deres Interesse.

Jeg fulgte i Begyndelsen *Bonwetsch*¹, som læste over den gamle Kirkes Historie. Som Personlighed er han skattet højt af de studerende, som roser hans Noblesse og fine Tankegang. – Han forsøgte navnlig at vise, hvor Kildekritikens Problemer i den Konstantinske Tidsalder lå, men noget Forsøg på Personlighedskarakteristik var der ikke. Han gav intet udover, hvad jeg vidste hjemmefra, og jeg opgav derfor ret snart at følge hans Forelæsninger, da jeg intet særligt fik ud deraf. Han er en meget varm national Mand, og på Baggrund heraf forstod jeg hans reserverede Holdning overfor mig². – *Mirbt*³ følger jeg i hans Gennemgang af den Kat. Kirke siden 1870. En Dansk vil finde ham noget latterlig. I sine Forelæsnings Form og i sine Bevægelser er han nærmest Expressionist med mange ejendommelige Hånd-, Arm- og Benbevægelser, med den stadige Henvi sning til »Meine Quellen«, idelige Gentagen af »Meine Herren« og bestandige Oplysning om, hvad *han* nu mener i det og det bestemte Tilfælde, en Anskuelse, som han ikke vil skjule for sine Tilhørere o.s.v. Ved et Besøg hos ham var han meget formel; den kommende Magnificence – han skal være Rektor næste Aar – stak betænkelig frem i ham. – Endvidere besøger jeg *Spittas*⁴ to Timers Forelæsning over Jesu Døds- og Opstandelseshistorie. Han er en meget kunstinteresseret og venlig Mand, som jeg har haft Glæde af at tale med. Han har lidt meget ved sin Forjagelse fra Strassburg, men talte derom uden Bitterhed; men hans Arbejds kraft har lidt overordentlig under Krigen. Men den af Professorerne her, der er kommet mig venligst i Møde fra den første Dag, har taget på Ture med mig og åbnet sit Hjem for mig, er Systematikeren *Stange*.⁵ Jeg hører hans Etik, Gennemgang af Romerbrevet og følger hans Øvelser over »De servo arbitrio«, hvor Systematikeren fælt stikker Hestefoden frem i Historikerens Skikkelse. Han er klar, meget frisk, interesseret i Kulturlivet, var Leder af de store Krigsfangelejre under Krigen her, blev p.G.a. sin Godhed angrebet for »Fremdenthum«, har udgi-

vet et Bind Digte og står den Krist. Studenterbevægelse nær. Af mange regnes han for »der Theolog Göttingens«. – Så meget om Universitetsarbejdet, som jeg har stor Glæde og meget Udbytte af. M.H.t. Biblioteket gik jeg jo strax Katalogerne igennem og fandt også noget fra danske Theologer. Der fandtes 3 Breve fra Guldberg til Michaelis⁶, af hvilke det ene kan påregne alm. politisk Interesse; sandsynligvis kender Friis⁷ det, men jeg tog for Sikkerheds Skyld en Afskrift deraf alligevel; Brevene er alle stærkt rosende til Michaelis. Fra Hwiid⁸ fandtes en Del Breve til Michaelis (10 ialt), men det er mere Enkeltheder, der har Interesse deri, end Helheden; det drejer sig som oftest om Håndskrifter og lectiones variantes; det samme gælder nogle Breve fra Fr. Münter til Reuss⁹. Af Enkeltheder er her flere (Takkeskrivelser, Anbefalinger o.s.v.), men det bliver for langsommeligt at gå ind på. Oplysningsmændenes indbyrdes Brevvexling (Heyne, Michaelis, Eichhorn¹⁰ o.s.v.) har jeg gennemgået; af almen Interesse indeholdt de intet; det er Læsemåder, personlige Hilsener og videnskab. Forhandlinger i Alm., der fylder Siderne. Lang mere Betydning har det, at jeg har Lejlighed til at læse en Del Literatur fra Oplysningstiden og om den, som fattes i Kbhvn., og at jeg har Ro til at gennemgå og bearbejde mit Arbejde her. – I sidste Uge gjorde jeg en Rejse til Wolfenbüttel; desværre viste der sig ikke at findes noget fra danske Theol. Jeg havde i Forvejen anmeldt mit Besøg og dettes Formål, for at der måske kunde bringes noget frem, og jeg satte to Bibliotekarer i Arbejde, med hvem jeg nøje gennemgik både Leibniz' og Lessings Brevvexling¹¹, men forgæves. Biblioteket er ganske dejligt, og Byen er jo en ren Idyl. Jeg fik i Biblioteket en Del af de betydelige Håndskriftskatte at se – bl.a. også Berengars berømte Afhandling¹², og man var i enhver Henseende meget imødekommende overfor mig. – Deres Råd om at søge det størst mulige Udbytte både ved Flid og Bekendtskaber følger jeg. Jeg har fortræffelige Arbejdsvilkår, bor i to lyse og store Værelser i Byens Udkant, og glæder mig daglig påny over det meget, der er at se og opleve. Deres Råd om at tænke på det systematiske har jeg fulgt. Jeg arbejder på en Afhandling til »Theol. T.« om den reformat. Forståelse af Forh. mellem fides og bona opera¹³, og jeg har Ideen til Anmeldelsen af flere nye Bøger, jeg læser her. Må jeg blandt disse nævne tre. Først *Heilers: Das Wesen des Katholizismus*¹⁴, som har vakt stor Opmærksomhed her; *Horst Stephans* nye Glaubenslehre¹⁵ og *Stange: Einführung in die Ethik Kants*¹⁶ (og måske hans Skrift om Die Lehre von den Sacramenten¹⁷). De to sidste er lige udkommet i disse Dage. Såfremt jeg turde bede Dem om at sende mig et Par Linier, hvis De har Tid, om De bifalder disse Planer, vilde jeg være meget taknemlig derfor, inden jeg begynder på Arbejdet.

Angående de almindelige Strømninger var jo meget at skrive, men det får vente, til jeg kommer hjem. Jeg blev her gerne det længst mulige, men det var ikke muligt at få Pas længere end 3 Månedes, og det var vist overhovedet store Sager. – Hadet mod Frankrig er meget stærkt, og alt overvejende, men man er slået så ganske til Jorden, at Revanchetanker ikke ofte forekommer. Jeg har kun mødt den direkte udtalt nogle få Gange, men da også skånselsløst og skarpt. De fleste tænker sig en Nyorientering mod Øst så stærk, at Rusland og Tyskland skal kunne knuse Vestmagterne, men alle disse Udviklinger slutter i Regelen med: »Müssen wir sehen; müssen wir abwarten«. I den kristelige Studenterforening er man til enhver Tid rede til at række Hånden ud til et nyt internationalt Kristeligt Arbejde, men også her er man forbitret over, at Frankrig stiller sig afvisende. De sociale Forhold er ganske som hos os, og den største Del af Studenterstanden er her nu det sociale Proletariat. Der har i disse Dage været en stor Studenterforsamling, hvor alle Studenterådene fra alle tyske Universiteter har været repræsenteret, og de har drøftet både akademiske og sociale Forhold¹⁸. Jeg har der haft Lejlighed til at gøre mange lagtagelser, og gennem nogle Samtaler med Udsendingen fra det tyske Kultusministerium, som også har været repræsenteret, har jeg haft Lejlighed til at danne mig et nogenlunde klart Blik over Akademikernes Proletariatkår. Også her er det således, at *Sult* er den almindelige Grund til Udeblivelse fra Forelæsningerne, og mange Studenter er også i dette Semester her knækket sammen på Grund af de slette Ernæringsforhold; i Berlin er det langt værre. Mange Studenter er draget til Berlin i Håb om at skaffe sig Bifortjeneste, og adskillige erhverver sig en sådan – ved at være Gadefejere og Kelnere. Nu, henimod Semestrets Slutning har mange ikke flere Penge. Madspørgsmålet bliver underordnet Boligspørgsmålet, og adskillige sover under åben Himmel. En Student må *her* have c. 6-7 Mark om Dagen for at leve; det kunde de i gamle Dage leve en Uge for, og medens alt i Gennemsnit er steget til det 10-12.dobbelte, er Embedsmændenes Lønninger steget til det 4- *højest* femdobbelte. Hvordan skal så en Embedsmand holde sin Søn som Student? Mange får her kun varm Middag et Par Gange om Ugen; det almindelige er en vegetariansk Middag, hvor Kartofflen varieres i det uendelige, og så noget tørt Brød hjemme Morgen og Aften til noget sort Kaffe. Smør gives her jo meget lidt af; i denne Uge f.Eks. 30 gr.! På Biblioteket ser jeg dem daglig sidde og gnave noget tørt Brød i sig. Men Droschekuskenes Frokostpakker, som jeg har set dem lukke op på Rådhusstorvet i Göttingen, er langt mere luxuriøse end Studenternes. Spørgsmålet om den nærmeste Fremtid i Tyskland er ikke om akademisk Ydeevne eller Kundskaber, men et Spørgsmål om Muskulatur

og Forretningssans. Noget af den mest taknemlige Glæde, jeg har oplevet, er nogle beskedne Frokoster og Aftener, jeg har indbudt nogle Studenter og Privatdocenter (en Slutstilling her!) til, hvor jeg bor; for en fremmed spiller det jo ikke stor Rolle p.G.a. Valutaen, men Taknemligheden formår jeg ikke at beskrive.

Noget Had eller Bitterhed til Danmark har jeg ikke truffet; man havde naturligvis ønsket Tiedjelinien¹⁹ og en Separatforhandling mellem Danmark og Tyskland. Nogle Studenter, der bragte det nordslesvigske Spørgsmål på Bane, og *vilde* vide noget derom, viste gennemgående Forståelse for Folkeafstemningen, og et så bittert Had som Prof. Scheel²⁰ i Tübingen i sin sidste Pjece har lagt for Dagen i Anl. af Afstemningen har jeg ikke truffet. »Generalstrejken«²¹ hos os o.s.v. blev her pustet op til en stor Revolution, og man har det Indtryk, at Kongen sidder på Vippen! Jeg har absolut *ikke* Indtryk af, at man savner Monarkiet her; kun Prof. Stange mente, at det vilde komme igen og begrundede det med den tyske Trang til Personkultus. Man er over en bred Sko Demokrater; selv v. Harnack²², hvis Søn er Socialdemokrat, er nu Demokrat.

Jeg tør ikke trætte Dem længere; men ud fra den varme Interesse, De har næret for mig og mit Arbejde, følte jeg mig forpligtet til at sende Dem et Par linier og fortælle Dem lidt i Almindelighed herfra. Så vidt jeg ved, bliver et Rosenkrantsk Stipendium ledigt til Efteråret – det bør jeg vel søge?? Sidst, da jeg søgte »Smith« opfordrede De mig til at spørge, før jeg søgte, for ikke at søge noget forkert. Jeg håber nu, disse Linier må træffe Dem i Feriens Hvile og beder Dem hilse Frk. Andersen²³ på det hjerteligste. Selv beder jeg Dem modtage de ærbødigste og venligste Hilsener fra

Deres taknemlige Michael Neiiendam.

P.S. Jeg går for Lic.theol! Nogle Svenskere, som kun er færdige med deres Examen og derfor Lic., hvad de ihvertfald kalder sig, nødte mig til denne Konkurrence, og jeg ser, at P. P. Jørgensen²⁴ i »Religion in Geschichte u. Gegenwart« allerede i gamle Dage kaldte sig Lic. Forøvrigt kan vi, når vi er færdige med Examen hos os, det samme som en Lic. her.

M.N.

Brev nr. 2

Göttingen, am 4. September 1920

Kære Hr. Professor!

Hermed sender jeg Dem vedlagte Artikkel, som jeg håber vil nå vel i Havn²⁵. Det har været mig en Glæde at udarbejde den og finde Stanges

Billigelse af de fremsatte Hovedtanker. Såfremt den kan nå at komme i det første Nummer af »Theol. Tidsskr.«, kan en eventuel Korrektur *indtil Månedens Udgang* sendes *hertil*. Jeg rejser da til Østfrisland, hvor jeg er indbudt til at tage Del i et Kirkemøde. Mit Pas udløber jo desværre medio Oktober, og det synes ikke at kunne lade sig gøre at få det forlænget, da man p.G.a. de vanskelige Ernærings- og Brændselsforhold til Vinter ønsker at huse de færrest mulige fremmede. Jeg havde nok Lyst til at rejse til Berlin i en Del af Vintersemestret, men Forholdene skræmmer mig noget. I nærmeste Fremtid må en Række Fabrikker og større Virksomheder standse af Mangel på Kul, da disse går til Frankrig. I Forbindelse med de almindelige Strejker og truende Uroligheder må jeg vist overhovedet være glad over at komme hjem; her vil jeg koncentrere mit Arbejde om Oplysningen og gøre det endeligt færdigt hjemme – for der at afvente dets nærmere Skæbne! Jeg vilde have sendt Dem Scheels omtalte Pjece, men det har ikke kunnet lade sig gøre, da her er strængt Udførselsforbud mod Bøger; formodentlig vil jeg få Besværligheder ved at komme over Grænsen med de enkelte, jeg har købt her. – Den største Begivenhed, der har fundet Sted her, siden jeg skrev sidst, er *Rektorskiftet*. Mirbt har som Magnificenze afløst Historikeren Brandi. Jeg havde fået at vide, at Udlændingene, der hospitere her, måtte overbringe den nye Magnificenze deres Lykønskning og takke for Universitetets Gæstfrihed. Samtidig er det Skik at overbringe den af de øvrige Professorfruer stærkt misundte *Magnifica* nogle Blomster. I Håb om at kunne bane Vej for mine eventuelle Efterkommere her, sendte jeg en meget anstændig Buket i de danske Farver og lod mig melde hos Magnificenzen. Måske har jeg tidligere fortalt Dem, at han første Gang var meget stram overfor mig, da jeg »kun« titulerede ham Hr. Professor uden at ane, at Manden havde fået Alderstillæget »Geheimerat«, hvad han skattede i særlig Grad. Denne Gang var han dog overmåde flink og meget høflig. Øjensynlig nød han sin Magnificenzetitel og det dertil hørende Verbum i Flertal! Han talte med stor Bevægelse om sine »*Quellen*«²⁶, som også benyttedes af Katolikker, og jeg forsikrede ham, at Værket, som han altid omtaler som »*mein grosses Buch*«, også fandtes på vort Laboratorium. Fremtiden så han mørkt på, men sikkert realistisk nok. Vi talte en Del om Mission, og han tog skarp Afstand fra Mott²⁷, som en stor Del af den kristelige Studenterbevægelse har stillet sig skarpt overfor. Han foreslog mig – ligesom Stange har gjort – at promovere her. Jeg svarede, at det var jo meget smukt at knytte Forbindelsen med Fortiden – også på denne Måde, men jeg måtte give Afkald derpå. Han mente, at Fakultetet kunde antage Skriftet på 14 Dage (hurtigere Forretningsgang end hos os), og jeg ville da kunne få

en stor Læsekreds! Det eneste pudsige, Tilbuddet indeholder er, at Graden her vil kunne erhverves for – 40 Kroner! Disputatsernes Tryk-
ketvang er ophævet (det var simpelthen nødvendigt at gøre det); Arbej-
det skal kun maskinskrives. – Sédandagen²⁸ er blevet fejret her med store
Fester, selv om Kultusminister Hänisch havde forbudt deres Afhol-
delse i Skolerne. Latinungdommen drog dog igennem Gaderne med
»Deutschland, D. über alles -«. I Går så jeg Statsopgørelsen for August
Måned: Underskud én Milliard! Hvor vil det ende? At Bolchevismen er
i Fremrykning, er der ingen Tvivl om, men man har kun den Trøst, at så
kommer den også til de andre Lande – og fremforalt til det usigeligt for-
hadte Frankrig. – Af Breve og Aviser hjemmefra hører og ser jeg, at A.
Th. Jørgensen²⁹ har foreslået Mosbech³⁰ som Professor i Glarbos Sted!³¹
Og at der mellem Studenterne arbejdes for Geismar³². Den sidste vilde
dog vel være bedre end Krarup³³. – Ellers går Arbejdet concentreret; jeg
lider stærkt under de mange udlånte Bøger, som i Alm. indehaves af
Professorerne, og som derfor kun vanskeligt kan hjemkaldes. – Skat
Hoffmeyer³⁴ er jo nu på Hjemrejse fra sin med Stipendium udstyrede
Bryllupsrejse! Han har pludselig bestemt sig til at bryde op; jeg havde
ellers tænkt at besøge ham i Halle. – Endelig takker jeg Dem endnu en
Gang for Deres lange, virkelig opmuntrende Brev til mig og iøvrigt for
al den personlige Interesse, De har skænket mig og mit Arbejde.

Mange Hilsener til Frk. Andersen og Professoren selv,

Deres hengivne M. Neiiendam.

Brev nr. 3

Göttingen, am 23/9 20.

Kære Hr. Professor!

Må jeg hermed sende Dem to Anmeldelser³⁵. Når jeg arbejder på An-
meldelser til Dem, tænker jeg altid på Dem som den strenge Kritiker.
Anmeldelsen af Stanges Bog er, som De ønsker: kort, refererende – og,
da jeg finder Fremstillingen fortræffelig – anbefalende. Værre har jeg
været stedt imod Stephans Troslære, som jeg har slidt mig igennem, og
hvortil jeg har skrevet Anmeldelsen om tre Gange. At referere en Dog-
matik er jo umuligt. Jeg har kun, da De har befalet Korthed, belyst enkelte
Hovedpunkter og ellers karakteriseret. Men når jeg til sidst har
skrevet et Par Ord om tysk Theologi nu, er det, fordi vel så få hjemme
kender Situationen: Krigens Eftervirkninger *må* nøde Systematikerne
her til at lave noget andet end de før Krigen gældende aprioriske Ab-
straktioner. Her i Göttingen er jo to Systematikere, Titius³⁶ og Stange.
Den første, som formodentlig bliver kaldet til Berlin, når Oldingen

Kaftan³⁷ går af, er en ritschlsk Efterklang; Stange, der er absolut positiv og overordentlig selvstændig, samler langt de fleste Tilhørere. Medens Titius står med et Spørgsmålstegn overfor Fremtiden, besvarer Stange absolut Spørgsmålet med, at vi må have en luthersk dvs. bibelsk positiv Theologi; han mener at kunne stå inde for, at Ungdommen mere og mere søger til de positive Universiteter, hvad man jo ikke kan fortænke dem i med Krigsoplevelserne bag sig. Stange samler fra Aar til Aar flere og flere om sig, og hans Bøger har stor Afsætning; og den unge Paul Althaus³⁸ i Rostock, der lægger *Menigheden* til Grund for sin Dogmatik, samler en forbavsende stor Tilhørerskare. Men allerede Hermann³⁹ og Troeltsch⁴⁰ er blevet gamle. End ikke den sidstes Problemer har jeg sporet ret meget af blandt den theologiske Ungdom. Hjemme, hvor Troeltsch næppe er kendt ret meget uden blandt de allerfremmeligste Studerende⁴¹, er det jo, når man nævner hans Navn, som om man omtalte en Heros! Han har som bekendt i særlig Grad syslet med Oplysningstiden og søgt at vise, at intet nutidigt Problem indenfor Theologien har været den Tid fremmed, men ganske det samme lader sig påvise med Hensyn til hans egen Produktion. Hans ejendommelige »psykologisk-filosofiske« Historieskrivning er Oplysningstidens, og det Indslag, som Udviklingslæren har givet i hans »Theologi«, er i Oplysn. kendt under Navnet Perfektibilitet – ja, selv Akkommodationstanken har jeg ved en nøjere Beskæftigelse med hans Skrifter fundet hos ham. – Glarbos Plads vil vel nu, som De skrev sidst, blive slået op. Jeg havde ventet at få hans Timer ved Lærerhøjskolen, da jeg havde vikarieret for ham under hele hans Sygdom, men Mosbech (!) havde nok også søgt dem – og fik dem naturligvis. Det var mig, som De sikkert vil forstå, en Skuffelse, da jeg sidst af alle havde tænkt på ham, og da han havde så rigeligt med Timer i Forvejen, fandt jeg det en Smule ukollegialt. Jeg hører derimod, at han dog har erklæret, at han *ikke* vil søge Glarbos Stilling ved Universitetet! Hvad Studenterne vist kan være glade for! Men Spørgsmålet er jo, om jeg skal søge den – naturligvis *ikke*, fordi jeg venter at blive ansat; men fordi Fakultetet, såvidt jeg har forstået, af Hensyn til de Kristendomskundskabsstuderende⁴², skal bruge *to* Mand, og fordi man på Grund af de forskellige Emner, der antagelig vil melde sig, måske kan regne med en Konkurrence. Hvis dette sidste (en Konkurrence) skulde blive til Virkelighed, skønt det vel er ultimum refugium, vil der måske være Håb om en senere Ansættelse ved at deltage i den nu⁴³. Jeg vender jo tilbage med friske Kræfter, med langt mere Selvstændighed, end da jeg drog ud (mener jeg da) og med noget Kendskab både til de fortidige og nuværende Aandsstrømninger her. Hellere vil jeg da tage en eventuel Konkurrence nu, selv om en sådan er nerve-

pirrende, end om nogle Aar at skulle slås med Brodersen⁴⁴, Mogensen⁴⁵ og Sjøe⁴⁶, der jo alle synes at være Aspiranter. Imidlertid er Forholdene jo umulige at overse for en udenforstående og allermost for mig, der er på Afstand og henvist til de mange utrolige Rygter, der ved en sådan Lejlighed altid cirkulerer. Derfor henvender jeg mig netop til *Dem*, fordi jeg stadig i det sidste Aar har følt, at trods Deres meget Arbejde, har De altid haft nogen Interesse tilovers for mig, og fordi De så afgjort opmuntrende rettede min Opmærksomhed mod det systematiske Område⁴⁷. Såvidt jeg har forstået hjemmefra er Emnerne Geismar, for hvem en Del af Studenterne er, Plum⁴⁸ og måske Alfr. Th. Jørgensen, som dog vel ikke kan siges at være persona grata hos Fakultetet i dets helhed. Gemmer⁴⁹, Hoffmeyer eller Brodersen synes der næppe at være Tale om. Men hvad, hvordan og hvorledes? En Fakultetsafgørelse om Konkurrence eller ej, er jo afhængig af Ansøgnernes Antal og Kvalitet! Og begå en Dumhed, der kunde se ud som Vigtighed, ønsker jeg dog ikke. Jeg vil gerne prøve mine Kræfter i en Konkurrence – såfremt De råder mig til det. Men min Beslutning om hvad jeg skal gøre eller ikke, vil jeg lade være afhængig af Deres Råd. Ingen kan jo fordre af et ungt Menneske, at han skal møde med et System; men derimod vil der vel kunne fordres Kundskaber, Fremstillingsevne og kritisk Sans. Jeg har kun det Ønske at få et eventuelt Plus til en senere eventuel Ansættelse ad Aare, men vil gerne deltage som Konkurrent. Mit Håb er jo at få Rosenkrantz. Ganske vist har jeg i Bentzen⁵⁰ en farlig Medbejler, da han har to Egr., og jeg netop mangler det ene – i Kirkehistorie, selv om De kan bevidne, at jeg var nær derved!! Men måske kan min Afhandling i Teol. Tidsk.⁵¹ hjælpe, foruden en pæn anbefaling fra Stange, og som jeg vil vedlægge, når det bliver slået op. Ganske som i Æventyret spurgte han mig for et Par Dage siden, om jeg havde noget Ønske, og jeg foreslog ham med Tanken på den senere Rejse, at give mig et Par venlig Ord med Henblik på et kommende Stipendium, som jeg vilde søge, et Ønske, han strax imødedekom. Ihvertfald må jeg vel få noget mere ud over de 800 Kr. jeg har fået, medens Otzen med samme Kvalifikation har over 4000! Min Arbejdsplan er ihvertfald klar. Jeg vil gerne til *Berlin* et Semester – ikke for at høre Harnack (udover et Par Gange), da jeg efterhånden har tabt min ungdommelige Beundring for ham, efterhånden som jeg opdagede hans Dogmehistories Farve, men for at høre Seeberg⁵², hvis han (har) en interessant Specialøvelse, og det samme gælder Holl⁵³, men fremforalt for at se, hvad jeg kan få ud af Troeltsch. Jeg håber på Sommersemestret og da på Vinter i England. Umuligt er det jo at lægge Planer, dels af Hensyn til deres Forhold her, dels af Hensyn til de ombejlede Stipendier.

Ja, nu har jeg formodentlig trættet Dem og sinket Dem. Jeg vil gerne have et godt og afgørende Råd af Dem. Men et Brev hertil kan næppe komme, inden jeg rejser (den sidste i denne Måned eller den første i næste), og (det er) også umuligt at sige noget, førend man ser Ansørgernes Mængde. Til Oktober er min Adresse (for alle Eventualiteters Skyld) Superintendent Bruns, Pfarrhaus, Stade [Hann.]. Nogle Dage skal jeg senere være i Hamborg, men Adressen er usikker. Og kort før Månedens Midte [udløber] mit Pas, som det har været umuligt at forlænge.

Jeg beder Dem modtage de venligste Hilsener selv og hilse Deres Søster

Deres hengivne M. Neiiendam.

Efterskrift: En ung Göttingerprivatdocent, Otto Piper, har udgivet en større Vurdering af Schleiermachers Reden, som jeg jo også har måttet beskæftige mig med til mit Arbejde, under Navn af: »Das religiøse Erlebnis«⁵⁴. Måske har Teol. Tidsskr. senere Plads til en mindre (blid) Omtale af Bogen.

M. N.

Brev nr. 4

Göttingen, am 25/9 20. Lørdagften.

Kære Hr. Professor!

Tak for Deres venlige og forfriskende Hilsen! Jeg har netop fået den, samtidig med et Kort fra Hår⁵⁵ og et Par Studenterbreve, som alle beretter om, hvordan De kvasede Nørregård!⁵⁶ – Med Henvisningen til Pasforlængelsen, da har både Mirbt som Rektor og Stange som Dekan forsøgt at hjælpe – men *hidtil* uden Resultat. Hver By og Kommune hernede har nu fået Selvstyret og bestemmer egne Anliggender og udsteder Nødpenge o.s.v. Derfor er det umuligt at gøre noget udefra, tilmed da Otzen jo skal have mine Værelser her. Som De måske erindrer, gav De mig i Forsommeren en venlig anbefaling⁵⁷ til det tyske Konsulat; der tog man imidlertid intet Hensyn til den, da man krævede en Polititudtalelse fra Göttingen først, om man kunde og vilde have mig dér! Deres Anbefaling i Oversættelse virkede egentlig altså mest på Rådhuset her. Man har direkte udtalt, at man ønsker så få fremmede som muligt her til Vinter p.G.a. Bolignød, Madmangel (i fem Uger har Byen ikke haft Kød) og Brændselsmangel. 1500 Mennesker er i Øjeblikket husvilde, og en Kommission går systematisk fra Hus til Hus og påtvinger Villabeboerne husvilde Familier. Jeg ser ikke rettere, end at Tyskland går

et Krak i Møde, hvis *ikke* England-Frankrig giver Kredit, og Amerika stikker Penge i de store industrielle Foretagender. – Jeg hører, at Skat Hoffmeyers Lejlighed flyder med etisk Litteratur, og at det nu skal være hans Hensigt at ville konkurrere!! – Da Bentzen altså kommer først med sit gl. testlg., kan jeg vist ligeså godt opgive Rosenkrantz. – Jeg skal ikke trætte Dem længere, beder Dem som sædvanlig, men derfor ikke mindre hjerteligt, hilse Deres Søster, beder Dem selv modtage de venligste Hilsener fra Deres hengivne

Michael Neiiendam.

Brev nr. 5

Berlin, Lørdag d. 9-7- '21.
Cuxhavenerstrasse 2 bei Frau Otte
Berlin NW 23

Kære Hr. Professor!

For nogen Tid siden blev jeg på to Måder på én Dag behagelig erindret om Dem, dels nemlig ved et Brev fra Biskop Ostenfeld⁵⁸, som meddelte mig, at han havde tildelt mig Biskop Martensens Jubilæumsstipendium, og dels ved en Skrivelse fra Rektor Kragh⁵⁹, som indeholdt Undervisningsministeriets Konstitution [af mig] som Lærer ved Metropolitanskolen for et Tidsrum af et Aar. Begge Dele har jeg jo unægtelig Dem at takke for⁶⁰, og at jeg både herfor, som for så megen anden Interesse, De efterhånden har vist mig, er Dem overordentlig hengiven og taknemlig, behøver vel næppe nogen yderligere Forsikring.

Ankomsten til og Opholdet i Berlin var en overordentlig skarp og uformidlet Overgang fra den lille Universitetsby Göttingen, hvor jeg efterhånden var blevet fortrolig med hver Krinkelkrog. En tysk Student, som jeg havde lært at kende i Göttingen, og som nu studerer her i Berlin, havde skaffet mig et upåklageligt Værelse med rigelig Morgensol og Balkon ud til en Have med mange Træer og Grøntsager. Jeg bor hos en Værtinde, der ikke ved alt det gode, hun vil gøre mig, og som kun i sit Pensionat vil huse Studenter, der hører til D.C.S.V. (Deutscher Christliches Studenten Verein, altså _ med Forbundet). Jeg bor i Nord-West Delen af Berlin, men Afstandene er jo så store, at selv om jeg ikke bor i en Udkant af Byen, endsige i en Forstad, må jeg tage med Toget ind om Morgenen til Centrum af Byen, Universitetet og Biblioteket. Naturligvis interesserer Biblioteket mig mest; der kan man sidde rolig og uforstyrret den ganske Dag og arbejde i den mest behagelige Kølighed, hvor stegende der så er udenfor. Jeg har omtrent gennemgået alle Håndskriftkatalogerne og taget Afskrifter af nogle Breve fra Hennings⁶¹

og Heiberg⁶² og et af – Kingo! Dette sidste er formodentlig købt på en Autografsamling i København af en Tysker, som senere har skænket det til Biblioteket. På Universitetet har jeg jo hørt et Par Timer på de store Navne, Kaftan, Deissmann⁶³ og Gressmann⁶⁴ og forøvrigt også Seeberg. Seeberg gennemgår Dogmatik; han er en levende og sprudlende Taler, der fra han har sat sig i Stolen, og til Klokken slår, ikke under sig den mindste Pause – det hele udvikles fra Bevidsthedens indre Gemmer og uden Manuskript. Han har været meget elskværdig overfor mig og har indbudt mig til sig i næste Uge. Han tilhører det tysk nationale Folkeparti, men har offentlig i en Forelæsning taget Afstand fra Partiets Antisemitisme.

Endnu stærkere virker *Troeltsch* som Taler. I det ydre minder han forbausende meget om Glarbo, men han er hurtigere og mere adræt i sine Bevægelser, end Glarbo var. Han vandrer frem og tilbage på Katederet, og hans uafbrudte Tale, illustreret med talrige Håndbevægelser og isprængt med ofte meget vittige Exempler, plasker som et Vandfald. Når man har hørt på ham i to Timer, er man (ihvertfald med min Konstitution) ganske mør. Han læser over den filosofiske Etik. Hans Laboratorieøvelser er præget af de højeste tyske Abstraktioner; han gennemgår Filosofien Max Scheler⁶⁵, og sandt at sige begriber jeg ikke stort deraf. Det trøster mig noget, at ikke alene de filosofisk studerende, som dog skulde være Fagfolk på dette Område, men også han selv ofte må give op overfor Schelers Dybsindigheder. Men også her er han levende og stedse bevægelig. Han sætter sig ved Øvelsens Begyndelse strax ned på en Stol – vistnok i den ærlige Hensigt at ville blive siddende – men et Øjeblik efter docerer han løbende rundt omkring på Gulvet. Morsomt er det at høre de filosofisk studerende tage ordentlige Diskussions-Livtag med ham! Han lader dem næppe tale ud, før han selv i rivende Hast gør sine Modargumenter gældende. En lille Japaner, som jeg har fået Plads ved Siden af, begriber vist heller ikke meget af det hele; han falder regelmæssigt i Søvn efter de første tyve Minutters Forløb! Personlig har Troeltsch været meget elskværdig overfor mig. Jeg har talt med ham om mit Tema, men Detailviden har han som Systematiker slet ikke mere. Det er ham om at gøre at give Synspunkter og store Overblik og derved at virke »anregend«. Og han springer meget let fra et Emne til et andet. Vi talte i Går om Lessing og endte kort efter ved Tilstanden om hundrede Aar, hvor han beklagede de Mennesker, der da kom til at leve på Grund af alt det, de måtte sætte sig ind i af Litteratur, som da vilde være skrevet til den Tid.

Ved Hjælp af en Introduktion fra Buhl⁶⁶ fik jeg Adgang til Harnacks⁶⁷ Øvelser over de fire ældste Kirkekoncilier, trods det disse Øvelser læn-

ge forud er overtegnet. Han er nu i Sandhed blevet gammel, går kun langsomt og leder ofte efter Ord og Sætningsforbindelser. Men han har endnu det skarpe Blik, man kender fra yngre Billeder af ham, og med sin Ørmenæse og sit hvide Tindingehår gør han et stateligt Excellence-indtryk. Hans Øvelser er i Examinatorieform og giver et Rundskue af Kirkens Historie i Oldtiden; ofte fletter han Anekdoter, Exkurser, satiriske Bemærkninger og moderne Paralleller ind i Fremstillingen. Hans Forelæsninger over Kirkens Historie (han er nu ved Korstogstiden) er smagfulde og ofte pbret af Satire; men hans Styrke i at give korte, rammende og intuitive Analyser viser sig også her. Der er jo et vældigt Tidløb til Forelæsningerne, da det er sidste Gang han læser – og ikke mindst er Excellensen belejret af Damer, hvem han dog ofte søger at beskyde med satiriske Udfald. Af Udlændinge er han vist ikke belejret mere som før Krigen og jeg synes, han er ret tilnærmelig; han har ihvertfald ofret mig et Kvarterstid og indbudt mig med et Par andre på Holdet til en Udflugt⁶⁸ den 29de ds. Denne imødeser jeg jo med en vis Spænding!

– Berlin er jo ellers en underlig Stad. Den rigeste Luxus trives Side om Side med en himmelråbende Elendighed; »Unter den Linden« viser begge Dele frem på alle Tider af Døgnet. En afsindig moralsk Dekadence, der endog midt på Dagen ugenert stikker Hovedet frem, hører til Dagens Orden.

På Komædie har jeg været et Par Gange. Hos Reinhardt⁶⁹ har jeg set Shakespeare, men af Shakespeare var der vist kun Navnet og Personerne tilbage. Resten druknede i Reinhardts Sceneteknik. I Aftes så jeg hos ham et nyt Skuespil af Hauptmann: »Die Weber«⁷⁰, som har vakt en Del Opsigt. Det fremstiller de schlesiske Væveres elendige Kår i 40erne i forrige Aarhundrede og deres påfølgende Opstand. Grelt og skarpt er det hele sat op og ingen kan jo undgå at tænke på og drage Sammenligning med den tyske Revolution, allermindst da de, som oplevede den. Teatret er derfor også Asyl for de heftigste Meningstilkendegivelser for og imod Forfatterens Replikker. Kommunistisk interesserede Tilskuere jubler på den heftigste Måde, da en Fabrikants pragtfulde Indbo bogstavelig talt blev slået i Stumper og Stykker af den oprørske Mængde, hvoraf flere var i en fuldstændig extatisk uhyggelig Tilstand; flere af Tilskuerne begynder Aften efter Aften at holde Taler for Kommunisten, andre imod o.s.v., og i Forhallen er der lejret adskillige Politibetjente til at rydde Salen, om det skulde være nødvendigt.

Jeg har truffet en hel Del Danske, som jeg havde noget Kendskab til, her i Byen; morsomt var det at træffe Kørnerup⁷¹; vi havde et Par fornøjelige Dage sammen, og forhåbentlig fik De et Kort fra os⁷².

Ja, nu har jeg vist trættet Dem længe nok; jeg beder Dem da blot modtage mine bedste Hilsener og Ønsket om en god Sommerferie samt Tak for Deres Elskværdighed overfor mig, og jeg beder Dem også hilse Frk. Andersen på det venligste.

Deres ærbødige og hengivne Michael Neiiendam

Brev nr. 6

Berlin 27/7 '21.

Kære Hr. Professor Oskar Andersen!

Først takker jeg Dem mange Gange for Deres venlige Kort. I dette Exil betyder enhver Hilsen et Plus til Arbejdslysten og det almindelige Humør, som i dette Babel trænger til alle de Støtter, det kan få. Jeg glæder mig meget ved at tænke på, at De vandrer om i Danmark og priser Sommer og samler Kræfter ind til Deres fænomenale og beundringsværdige Arbejdsevne. Man kunde naturligvis fatte det ubeskedne Ønske at følge Dem en Dag og fryde sig over en hel Masse morsomme Historier foruden at få et mindre, peripatetisk Kirkehistoriekursus. Men jeg vil på den anden Side ønske, at De må have Fred og blive forskånet for at møde alt for mange, som De skal underholde eller vise omkring, og at Deres knappe Ferie må blive en virkelig Ferie.⁷³

Opholdet i Berlin – ja, i Sandhed: non laudandus est! Vi har haft en dæmonisk Hede, som trodser enhver Beskrivelse. Man bogstavelig talt stønner ved at gå på Gaderne. Træerne på »Unter den Linden« er slemt gulligt efterårsagtige og meget gennemsigtige, det skyldes den stærke Hede og den ubeskrivelig slette Luft. Denne ganske stillestående varme Luft, der synes at stå ubevægelig over de ophedede Asfaltstrækninger, og som er fyldt med en ildelugtende, blå Benzinstank kræver stor Akkomodationsevne, for at man skal kunne vænne sig til den, og den utrolige Færdsel i et halvt amerikansk Tempo går, som Tyskerne siger, »an die Nerven«. Hvis ikke Øvelserne og Forelæseringerne var i fuld Gang, tog jeg herfra strax – Göttingen var et Paradis mod denne Tue. Når jeg har arbejdet Dagen igennem i Biblioteket og kommer hjem ved 7 Tiden, er det mig umuligt at samle mig sammen til nogle Timers Arbejde, hvad jeg er ked af, da jeg gerne vilde udnytte Tiden til det yderste. Men på den anden Side tør jeg ikke spænde mig over Evne, da jeg venter et udpræget Arbejdsår hjemme.

Med Hensyn til den nye Rektor⁷⁴, da venter jeg ingen Vanskeligheder; en Timelærer er jo meget frit stillet, og Konstitutionen gælder kun for et Aar. Jeg anser det for en Fordel, at Skolen får en »fastsiddende« Rektor, hvis Autoritet truer de genstridige hver Dag – og ikke som For-

holdet var med Kragh (over hvem »Politiken« nok gnider sig i Hænderne efter dette enestående flabede Interview), om hvem Disciplene vidste, at han var borte på *visse* af Ugens Dage (vistnok de fleste!)⁷⁵. Jeg er spændt på, hvorledes det vil gå med mit Arbejde; jeg både glæder mig til det, men er til Tider en Smule urolig for, om det vil lykkes mig at gennemføre Undervisningen med den Standard, der er mit Ideal. Jeg har jo imidlertid fået det ind ad Døren som en Opgave, og alle de Metropolitanere, der har været mine Manucenter, og som jeg har drøftet Sagen med, har ubetinget tilskyndet mig til at tage fat på Opgaven og tillige givet mig adskillige nyttige Råd for Form og gældende Coutume; hver Skole har jo sit Lokalkolorit. Jeg vil fra det første Øjeblik kræve ubetinget Disciplin, og da Lussinger skal øve en lige så beroligende som autoritativ Virkning på Metropolitanskolen (navnlig i I. G.), vil jeg i fornødent Fald slå til. For mig ligger Problemet kun i Gymnasiet; de andre Klasser vil næppe volde nogen Anstrengelser.

Hvad Arbejdet her angår, så har jeg haft *megen* Fornøjelse og nydt *megen* Gæstfrihed hos Prof. theol. *Zscharnack*⁷⁶. Han ser ud, som om han er tyve og er dog midt i 40erne. Af og til ønsker man, at man var *Svensker* og kunde nyde godt af den næsten forgudede Söderbloms⁷⁷ Skygge, men her var dog en eneste enkelt Lejlighed, hvor man mødte Venlighed som *Dansker*; idet Familien *Zscharnack* havde haft deres Søn heroppe i flere Aar i den værste Krigsperiode, og altså var danskvenlig indstillet. De talte med Varme om det fortræffelige danske Smør og den udmærkede danske Mælk, som Sønnen havde næret sig af, og formedelst hvilke Produkter han var blevet tyk og rund. Men Professoren kendte dog også en hel Del til den mere åndelige Side af Danmark og erindrede en hel Del dansk Kirkehistorie, når man nævnedes ham Navnene på de forskellige Tidens Kirkefyrster. Han har knyttet mig som Medarbejder til »*Zeitschrift für Kirchengeschichte*«, og jeg får således den Ære at skrive et Referat af Deres Bog om Rønne deri⁷⁸. Det glæder jeg mig naturligvis til, og jeg vil vel kunne få et Exemplar af Bogen, når jeg henvender mig til Forlaget derom og angiver mit Formål. Scheel anmelder den i *Literaturblatt*, hvis han får et Exemplar, hvad jeg synes, der dog er ganske naturligt. Jeg foreholder selvfølgelig de forskellige, hvor økonomisk det vilde være for dem at lære Dansk, idet de derved ikke alene kunde stifte Bekendtskab med ét lille Lands Literatur som Danmark, men med det ganske Nordens og dermed altså også med det så højløvede Sveriges! Men Scheel og Heiler er vist forøvrigt de eneste, der kan behandle de nordiske Sprog frit og læse dem flydende. Stange kan noget – men kun til Husbehov, og han behøver jo som Systematiker ikke at læse mere og gør det vist heller ikke! Forøvrigt har jeg haft Be-

søg her af Stange, som var til en *svensk* Docents Bryllup, og vi fik en varm Diskussion bl.a. om Heiler, Harnack og Treitschke!⁷⁹

At overvære og deltage i Harnacks Øvelser er meget underholdende. Vi gennemlæser hjemme de forskellige Kanones til de første fire Koncilier og genfortæller Indholdet; han giver så et almindeligt Rundskue over Kirkens Historie. Han er naturligvis en fortræffelig Pædagog og tillige en stor Ironiker. Han bekender åbenlyst, at han ikke har Tid til at forberede sig på Øvelserne, og derfor giver han ikke stort udover, hvad vi kender fra Kirkehistorien hjemme. Men det *er* jo interessant at høre netop *ham* gennemgå det. I Fredags var jeg med en fire-fem andre på Tur med ham til Spandau. Han var meget venlig mod mig, og vi fik talt om en hel Del. På det politiske Område var han noget tilbageholdende, hvad han begrundede med sin egen usikre politiske Stilling, idet han ikke kunde slutte sig til noget af de politiske Partier – men dog vistnok nærmest hælder mod Demokratiet; hans Søn er Socialdemokrat og hans Datter, som var med på Turen, Rigsdagskvinde i »Deutsche Volkspartei«. Men den Kejservirak, som Seeberg flere Gange har øst mig over med, var ham fremmed. Han indrømmede, at Monarkiet havde gjort *for* mange Fejl, til at man kunde beholde det. Kejseren vilde alt (tegne, male, komponere, politisere o.s.v.) – og ikke som Amatør, men som Fagmand, og sank svag sammen under Generalernes Vilje. – Han var fuld af morsomme Professoranekdoter bl.a. om Mommsen⁸⁰, der kun kunde tåle et Glas Vin, og så blev fuld, og de Selskabskomplikationer, der kunde opstå deraf, og om den døde Treitschke, som man måtte underholde sig med skriftlig, som vilde inkorporere Holland i Tyskland, hadede Jøder og Liflænder om Kap, og arbejdede om Natten fra 11-5, alt medens han – trods Lægens kraftigste Advarsler – konsumerede 3 à 4 Flasker Burgunder. – Han fortalte, at han havde læst flere ganske udmærkede Ting om Romerkirken af Frederik Nielsen, som han beklagede var død så tidligt!⁸¹ Jeg mente, at Nielsen manglede Methode og hos os var ligeså død som Ritschl i Tyskland. – Lehmann⁸² havde fornylig besøgt ham, og han udtrykte sig spøgende om Lehmanns store Evne til at kunne tale om hvadsomhelst (über irgendwelches Thema), hvorsomhelst (irgendwo) og nårsomhelst (zur irgendwelchen Zeit)! Han bekræftede for mig, at den gamle Professoranekdote, som De måske kender, virkelig var sand, nemlig, at han havde foreholdt Lehmann hans store Alsidighed, som kunde udvikles på Bekostning af Grundigheden og motiveret det med: »In der Begrenzung zeigt sich der Meister«, hvorpå Lehmann, hvem Ordet og Viddet ikke fattes, øjeblikkelig replicerede: »Allerdings – in der Begrenzung zeigen sich die meisten!« I Fortsættelse af denne Anekdote fortalte han mig om en Amerikaner, der havde

indfundet sig hos ham, og fremsat det noget fremragende Ønske, at Harnack skulde opgive ham, hvad der var skrevet om Reformationen i Tyskland, med den Motivering: Ich bin sehr interessant in der Kirchengeschichte, hvorefter Harnack beklagede ikke at kende hans ærede Navn fra den nyeste Kirkehistorie.

Ude i Spandau slog han en Diskussion an over Themaet »Oplevelse-Tro«; den gav Anledning til en hel Række tyske metafysiske Grublerier og Forsøg på filosofiske Distinktioner; men jeg måtte beundre hans Evne til at holde Diskussionen i Gang ved ofte at forme den som et Examinatorium og hans kloge og ganske pædagogisk formede Spørgsmål. Jeg forsøgte at dreje Diskussionen til Optagelse af Troens Objekt, som stadig blev holdt i al Almindelighed, nærmest som den første Trosartikel. På dette Område gav han dog det mindste Bidrag selv og viste, at hans dogmatiske Anskuelse vist er noget i Vildrede. Flere af Deltagerne henstillede Korsets Betydning som afgørende, men Harnack kom stadig udenom dette og mente, at Paulus havde haft en uformidlet og uafklaret messiansk Bewusstsein, som var en Arv fra Jødedommen, men som ikke var bragt til nogen Ro og Klarhed i hans nye Lære; havde han skrevet Romerbrevet Kap. 18 eller 21, vilde han rimeligvis have udtrykt sig ganske anderledes end i det tredje Kapitel. – Om Aftenen læste han en Del for os af Augustin, som han nu for anden Gang er ved at læse igennem helt og holdent for at skrive en Bog om Augustin, hvori navnlig denne selv skal komme til Orde. Bogen er beregnet for det ideelle Publikum dvs. det Publikum, som ikke eksisterer, men som er Harnacks Publikum, og som han sagde, han selv regnede med. På Grundlag af et flygtigt Besøg i Amerika gav han en ligeså lattervækkende som ensidig Skildring af amerikansk Præcision og Snobbethed i Klædedragt som af de amerikanske Kirkeforhold. Theologien skildrede han som *kun* og *udelukkende* at være Hengstenbergianisme⁸³, og hvad man i Tyskland var blevet færdig med i 60erne. – Det var en lang, bevæget, men overmåde interessant Dag, som sluttede med, at han fortalte noget om sin Udvikling og sit Livsarbejde. Mit Hovedindtryk af ham var, at han naturligtvis foruden at være en Dygtighed *også* er en stor Charmeur, på hvis Kappe sikkert Halvdelen af hans Prestige og vidtstrakte Anseelse kan skrives. Om hans Forelæsninger over Kirkens Udviklingshistorie – en Forelæsning, som han holder for første Gang, og som er formet i store Oversigter – skal jeg fortælle Dem, når jeg kommer hjem. – Hans Efterfølger er det umuligt at finde – hidtil. Hans Lietzmann⁸⁴, som først fik et »Ruf«, har abgelehnt, og det samme har Scheel efter at have sagt Ja og derefter gennemløbet en Betænkningssperiode; det er de politiske Forhold og den enestående Bolignød, der skræmmer. Folk kan i Aarevis

vente på en Bolig! Men, sagde Harnack til mig, nu har de jo haft den Ære at have fået Tilbuddet; naturligvis generer det også, at jeg vil blive ved at læse (dette Semester er hans 93de!), men jeg vil arbejde »bis der Schlaganfall eintritt«. Til Kaftan har man heller ikke fundet nogen Efterfølger endnu – muligvis bliver det Titius, hvis ikke han er for gammel.

Med Hensyn til min Afhandling, så har jeg det Held, at Danica er meget godt repræsenteret i Biblioteket, det 18. Aarh. særdeles godt, og af Bastholm⁸⁵ og Balle⁸⁶ findes så godt som alt. Jeg håber at blive færdig med de ønskede Tilføjelser, så at den – for tredje Gang – kan komme Dem i Hænde i Septembers Begyndelse. Formodentlig (og forhåbentlig) vil den da tilfredsstillende de strænge Kritikere. De vil sikkert forstå mig, når jeg anmoder om en eventuel hurtig Bedømmelse, navnlig af Hensyn til den kommende Rejse og det store Arbejde, der – i Fald den bliver antaget – kommer til at ligge imellem. Det er vel ikke noget ubeskedent Ønske at yttre (jeg tør i hvert Fald yttre det til *Dem*), og disse Tilføjelser og Referater af de forskellige Skrifter lader sig formodentlig hurtigt bese. Hernede gør Universitetet fem Licentiater i denne Uge, uden Trykktvang af deres Arbejder, antaget på 14 Dage à 3 Uger – men vi står dog adskillige Skridt højere på Stigen så!

Endelig med Hensyn til Deres flere Gange gentagede Forslag om at udvide mit Rejsestipendium ved et Lån for at kunne opnå et desto større Udenlandsophold, da har jeg tænkt en Del frem og tilbage over Deres Plan, som jo naturligvis i flere Henseender er en Opmuntring for mig. Men Baggrunden for et sådant Lån er dog vel min Afhandlings Antagelse, og da den jo endnu står ganske ud i det blå omtrent, må Planen vist foreløbig lægges ad acta. Jeg vil dog antage, at min Fader⁸⁷ vilde være til at bevæge til et sådant Skridt, navnlig da jeg – lige fra jeg blev Kandidat – har arbejdet overordentlig intenst og næsten uafbrudt og skaffet mig selv alt. Jeg vil antage, at han i det stille anerkender det – offentligt har han næppe Mod dertil. Jeg vil som sagt antage, at han kunde bringes dertil, hvis han fik fremsat Kravet med den tilbørlige Styrke og Fasthed. Alt andet er han kommet udenom, kun ikke et bestemt og absolut formuleret Ønske. Men jeg ved forøvrigt ikke, hvem der skulde fremsætte det, da Familien indbyrdes står overfor hinanden som glammende Hunde, og at den Vej altså er umulig.⁸⁸

Nå – jeg skal ikke opholde Dem længere, men takker Dem for al Deres store Interesse og Opmuntring overfor mig.

Jeg er Deres meget hengivne og meget ærbødige
Michael Neiiendam.

Brev nr. 7

Lørdag d. 8. Juli 1922.
p.T. Frederikshavn.

Kære Hr. Professor J. O. Andersen!

På Springet til at rejse til Udlandet, vil jeg gerne sende Dem en lille Hilsen fra dette friske Nord. Jeg har været en halv Snes Dage som Gæst her og på Skagen og fået en Smule Rekreation ovenpå Arbejdet og samlet nogle Kræfter til det, der forestår. Her er i Aar – i hvert Fald på Skagen – kun meget få Gæster, så man er heldigvis fri for at se Østergade flyttet herop. Jeg glæder mig meget til den forestående Rejse, som jeg jo kun kan takke Dem for. Jeg har tænkt først at rejse til Frankrig og blive nogen Tid der – hovedsagelig i Paris, hvor jeg glæder mig mest til Louvre, men iøvrigt vil jeg også se andre Steder. Derefter vil jeg gæste Schweiz og Italien, og i Efteråret har jeg tænkt at slå mig ned i mit gamle Domicil i Göttingen for at *arbejde*. Jeg har gjort nogle Forarbejder til en Fremstilling af den religionshistoriske Skoles Program, Arbejds metode og formentlige Resultater med en tilhørende Kritik af samme. Jeg mener, at en – omend kortfattet – Fremstilling kan have sin Betydning for teologiske Studenter (og Præster) som en Slags Håndbog eller Introduktion til den relig.hist. Skoles Arbejde, som jo indenfor Teologien ikke er særlig kendt herhjemme endnu.⁸⁹ Prof. Glarbo gjorde nogle enkelte Forarbejder – vistnok til en sammenhængende Skildring af Skolens Teologi – i Teol. Tidsskr. Såfremt jeg får Bogen færdig og engang kan finde en Forlægger, vil jeg gerne have Lov at dedicere den til Dem, som har været mig en så værdifuld Støtte. Der er jo et stort Stof at arbejde med, men det vil jo dog gøre én bekendt med en Række nytestamentlige Undersøgelser. At jeg kan skrive den i Göttingen, er en stor Fordel, dels p. G. a. den almindelige Arbejdsro, jeg kender fra tidligere År, og dels fordi jeg kan drøfte de modsatte og konservative Synspunkter med Stange. Hvorledes Priser og Forhold overhovedet bliver, er der jo ingen, der ved; jeg vil komme tilbage til Januar, da jeg har måttet love Hude⁹⁰ at overtage Undervisningen i hvert Fald i Foråret ved Skolen. Plum skal jo vikariere i Efteråret, og hvorledes det vil gå, er jo ikke let at sige på Forhånd. Men selvom jeg kommer tilbage til Januar, er det dog min Tro, at jeg har en Del af Martensens Stipendium i Behold endnu, så at jeg til næste Sommer kan arbejde i Holland og England. Navnlig vil jeg gerne det sidstnævnte Sted se at få gennemarbejdet en Del af Pietismens og Oplysningens engelske Litteratur. Men det har mindre Betydning for mig og mit Arbejde med den religionshistoriske Skole at komme til England *nu* i denne Omgang, selvom jeg selvfølgelig skal og må derover senere og også glæder mig dertil. Hvad Fremtiden iøvrigt

vil bringe, ved jeg ikke. Jeg bliver næppe ved Metropolitanskolen læn- gere end i Foråret og til Sommerferien. Jeg har haft det udmærket, og vistnok er der få Lærere, der har fået så megen Påskønnelse for deres Arbejde som jeg, men Fagets aldeles pædagogisk umulige Stilling med- fører et Overslid på Nerver og Arbejdskraft, som kun få tænker sig⁹¹, og selvfølgelig derfor en minimal Mulighed for videnskabeligt, selvstæn- digt Arbejde.

Jeg tænker stærkt på at søge et Præsteembede, der kan give sådanne Muligheder for videnskabeligt Arbejde, at det praktiske og videnskabe- lige kan forenes. – Endelig håber jeg, at De har modtaget de 500 Kr. pr. anbefalet Brev. Jeg vilde gerne have Lov til at vente med de øvrige 500, til jeg kommer hjem. Såfremt De har lagt dem ud for Selskabet⁹², er jeg villig til at betale en nærmere fastsat Rente af dem. Jeg havde håbet at kunne sende dem nu; jeg vilde gerne have Lov til at vente til min Hjem- komst. Mon De mener, at det kan lade sig gøre? Jeg kender ikke min fa- ste Adresse i Paris, men såsnaret jeg har slået mig fastere ned der, skal jeg sende den. Jeg vil da være glad for at høre – om end det kun bliver et Par Linier fra Dem. Jeg beder Dem modtage mine bedste Ønsker for Ferien både for Dem og Frøken Andersen.

Deres hengivne Michael Neiiendam.

Brev nr. 8

Göttingen, am 3. September 1922.

Lotzenstrasse 31. Ecke Schillerstrasse.

Kære Hr. Professor, Dr. J. O. Andersen!

Først nu, langt om længe, er jeg efter megen Omflakken som en anden Odysseus endt her! Og min første Tanke er naturligvis at sende Dem, som har forskaffet mig denne lærerige Rejse (Martensens Jubilæums- stipendium + Deres altid så elskværdige Interesse for mig) de venlig- ste Hilsener. Jeg havde først en lærerig og egentlig uforglemmelig Tid i Frankrig. Trods det, jeg var rejst af Sted uden Anbefalinger, lykkedes det mig – dels gennem det danske Gesandtskab i Paris – dels ved pri- vat Henvendelse at få Adgang til at se den katolske Kirke så at sige båd- e forfra og bagfra i Frankrig. Jeg må give Dem ganske Ret i, hvad De engang i en Samtale sagde til mig, at af katolsk Kirkeliv kunde man få et godt Stykke at se i Frankrig. Jeg har set hele det katolske Kirkesy- stem udefra, og da jeg overværede Forelæsninger, Katekisationer og så et Stykke Munkeliv også indefra. Jeg har truffet mange intelligente un- ge, franske Klerikere, adskillige, der har været med i Krigen – selvføl- gelig også nogle, der var uden esprit og éloquence og fuld af Bor-

nerthed – og haft mange fornøjelige og lærerige Oplevelser. Mit Hovedindtryk er, at den katolske Kirke står uhyre stærkt i Frankrig (ganske uden Sammenligning med Tyskland), med et vidt Tag i Folket, ofte med dogmatisk Frihed (dvs. selvtænkende, med officiel, taus og ydre Tilslutning til Vaticanum o.s.v.), levende national og med de forskelligste (for os stødende) Agitationsnumre. Kirken *søger* den nærmeste Tilslutning til *alle* Sider i det sociale Folkeliv og *får* den også – hovedsagelig (så vidt jeg kan se) p.G.a. Kirkens og den franske Klerus mønsterværdige og ofte usigeligt modige Optræden under Krigen – helt ude i de forreste Skyttegrave. Derom kunde jeg skrive adskillige Sider, men jeg skal behærse mig og ikke trætte Dem. I Forhold til, hvad De i sin Tid har rejst⁹³, er jeg jo som den nok sagt berømte Holbergfigur, der rejste fra Hadersleben og til Kiel og traf nogle rare Hattemagere! Men det *er* jo et slemt Slag at komme fra den franske Elegance, Klarhed, Høflighed og stilsikre Smag til dette Barbarrige, hvor så meget er jordbundet, småligt og bavianagtigt! Jeg var først nogen Tid i det »gemütliche« Bayern og var navnlig fængslet af Rothenburg o.d. Tauber, som De jo naturligvis kender som en uberørt Middelalderidyl, fjernt fra alt Preusseri. Jeg gjorde mange Udflugter gennem Taubertal til Württemberg, Sydbayern o.s.v. – kom selvfølgelig i Snak med mange Mennesker, det er jo ikke svært i det brave Sydtyskland – og så et i Forhold til Frankrig ganske afbleget katolsk Kirkeliv – ganske vist her kun fra den ydre Side dvs. fra Kirkedeltagelsens Side. En Smule Gammelkatolicisme, jeg har været i Berøring med, gav mig Indtryk af en lukket Gade uden Fremtid. – Jeg har søgt at få så meget at se som muligt, og alt det, jeg tidligere har ønsket at få at se, men ikke har kunnet nå på Grund af Mangel på Tid, har jeg nu for Tysklands Vedkommende, i hvert Fald for Størstedelen gennemgået for én Gang »grundsätzlich« at blive færdig dermed. Jeg sidder nu altså her, glad for at være kommet i Ro efter Rejselivets Møje – selv med indskrænkede Kufferter! – og sidder midt i Arbejdet. Jeg går rimeligvis senere til Marburg for en kortere Tid, men har endnu ikke bestemt *hvornår*. Jeg overværer her Gymnasieundervisning, Katekisationer, Prædikese-minar og Konfirmandundervisning, når jeg har Tid og Lyst; der er altid *noget* – enten positivt eller negativt – at lære af Tyskernes skolede Metode (i hvert Fald for mig). Jeg har det Held at være kommet i Forbindelse med nogle Mennesker – frem for alt Mirbt, som trods al sin spanske grandezza og storladne Vigtighed, er kommet mig meget venligt i Møde – allerede fra de foregående År, og som er så indflydelsesrig, at han synes at kunne lukke op overalt i denne Kleinstadt. Da den hannoveranske Kirkes Forhold er ved at blive gennemgribende foran-

dret, og han sidder i Synodeudvalget, håber jeg (ved hans Hjælp) at kunne komme til at overvære nogle Synodalforhandlinger, hvad han har stillet mig i Udsigt. – Af stor Værdi for mit Arbejde har det været, at jeg har kunnet drøfte den religionshistoriske Skole og Troeltsch's »Teologi« med en af denne Retning så anerkendt og bevidst Modstander som Stange; jeg var i sidste Uge, netop som jeg ankom, et Par Dage ude i Lippe Detmold hos ham på hans Landsted. [Vi] havde det virkelig fornøjeligt sammen og fik en for mig meget lærerig »auseinandersetzung« med hinanden om Troeltschs Historiefilosofi og Metoder. Jeg arbejder i Øjeblikket med Troeltsch, Bousset⁹⁴, Wenk o.l. Jeg håber, der kan komme et kritisk Skrift ud deraf og måske en Afhandling til »Teologisk Tidsskrift« om Det religiøse Apriori. – I Göttingen er her sket det Personskifte, at Wobbermin⁹⁵ er kommet i Stedet for Titius, der går til Berlin som Kaftans Efterfølger (Titius bor på et Loft på selve Universitetet i Berlin og har erklæret, at indtil Universitetet skaffer ham en Bolig, vil han ikke læse!), og Hirsch⁹⁶ (der har skrevet om Fichte og Osiander) er kommet hertil som Bonwitsch's Efterfølger. Harnack har endnu ingen Afløser fundet i Berlin. Hvem tør gå til Berlin – den før så eftertragtede Stad – nu? Som man siger her om Harnacks Professur: Die Sache schwebt sit einem Jahr! Fakultetet her har, hvad de kalder »ein Kränzchen« og kommer sammen til videnskabelige og opbyggelige Drøftelser hver 14. Dag. Jeg er blevet indbudt til at tage Del i den og har lovet – efter spinkel Evne – at efterkomme Indbydelsen! Men iøvrigt strides man godt indenfor Fakultetet, idet det ene nytestamentlige Professorat har stået ledig nu i et År, og man er ikke kunnet blive enig om nogensomhelst Indstilling. Den aldrende og ganske senile Spitta, der allerede var trådt i »Ruhestand«, må derfor stadig træde til og læse. – M.H. til de arme Privatdocenter er der nu i den sidste Tid sket den Forbedring, at de kan få »Lehrauftrag« dvs. hvis Fakulteterne kan bruge dem til noget propædeutisk Arbejde, kan de blive ansat for *nogen* Betaling, der vist hverken er til at leve eller dø af, men dog er noget mod det tidligere bare Ingenting (jvf. tidligere den halshuggede Jomfrus Stipendium, der vist var til »Stød« i Støvlerne hos os!).

Med mit Arbejde vil jeg iøvrigt give mig god Tid. Jeg vilde gerne have læst nogle Kirkefædre og er begyndt på Cyprian, og da Hirsch har averteret De civitate Dei i Laboratorieøvelser, har jeg tænkt, at det kunde være nyttigt for mig, at følge den Øvelse. I Oktober er det min Plan at tilbringe en Uge i Wernigerode ved en Kongres, som Stange præsiderer ved; jeg har lovet at give en Udsigt over nyere dansk Kirkeliv og Teologi; selv om det selvfølgelig vil koste mig noget Besvær, har jeg ik-

ke ment at burde unddrage mig Anmodningen, så meget mere som både Norge og Sverige bliver repræsenteret ved samme Lejlighed. Måske det kunde lykkes mig at fremdrage en og anden for vort Kirkeliv karakteristisk Ejendommelighed, som dog er noget for os særegent, og ikke er trukket ud af Næsen på »das grosse Vaterland«; men man skal næppe overvurdere et sådant Bidrags Betydning – Hovedsagen vil vel være, at vi repræsenteres og viser, at vi overhovedet er til. En gammel Opfordring fra i Fjor, som Stange meget venligt har interesseret sig for, og som jeg også stadig har tænkt på og hjemme gjort nogle Udkast til, om at holde et Par Foredrag om Kierkegaards Grundtanker, overvejer jeg, men jeg skræmmes noget af det store sproglige Arbejde, selvom Stange og en dansklæsende og omtrent dansktalende Sognepræst her i Byen meget elskværdigt har tilbudt mig at gennemgå Foredragene med mig. Opgaven er på en Måde tiltalende nok, selv om man heller ikke her skal overvurdere de mulige Resultater. Den megen Tale fra tysk Side om en Genoptagelse af et internationalt, videnskabeligt »Verkehr« kan jo kun komme Tyskerne til gode, og måske kan hele Værdien af to sådanne Foredrag bestå i, at det rykkes tyske Tilhørere for en Stund ind i Bevidstheden, at Kierkegaard var dansk, og at vi fra dansk Side dog også har skabt selvstændige Tanker. Dette synes os så selvfølgeligt, men jeg synes, det virkelig er sørgelig ubekendt for de allerfleste af de tyske Studenter, jeg har mødt. Og om alt det Arbejde med to sådanne Foredrag er det Resultat værd, er jo et Spørgsmål, som jeg dog endnu vil overveje. – Med Hensyn til min Afhandlings Anmeldelse i »Teol. Tidsskr.«, da vilde jeg gerne, om De personligt vilde anmelde den, da De dog i så mange Måder har interesseret Dem for Arbejdet og tilskyndet mig dertil⁹⁷. Jeg vilde nødig falde i Hænderne på Lektor Bergmann⁹⁸, da hans Opposition, hvor meget den end drejede sig om Enkeltheder, dog – i hvert Fald for mig – havde Karakteren af et Krakileri, præget af megen personlig Bitterhed. Jeg vilde helst bede Dem om at anmelde den, selvom De måske ikke kan gøre det i Øjeblikket. Hvad endelig Betalingen angår, vil jeg i Foråret betale Dem de 500 Kroner med de Renter, som jeg selv har tilbudt. At det Rygte, at min Fader skulde have betalt nogetsomhelst til Bogen, er grundfalsk, har min Onkel vel forlængst overfor Dem slået fast.

Jeg håber, De har haft en god – om end velsagtens ikke langvarig – Ferie⁹⁹. Jeg beder Dem hilse Frøken Andersen mange Gange og selv modtage de hjerteligste Hilsener

fra Deres hengivne Michael Neiiendam

Brev nr. 9

Göttingen, am 6. Oktober 1922.

Lotzenstrasse 31, III

Kære Hr. Professor, Dr. Oskar Andersen!

At De forlængst har fået mit Brev, tør jeg måske forudsætte, og at De – som sædvanlig – er optaget af et mangesidigt og vidtrækkende Arbejde, kan jeg næsten tænke. Disse Linier skyldes også kun den Omstændighed, at Professor Zscharnack, der fra Berlin er blevet forflyttet som Ordinarius til Breslau, sendte mig disse to Særtryk i Dag af »Zeitschrift für Kirchengeschichte«. Jeg skrev på Zscharnacks Anmodning i Fjor en Recension af Deres Bog om Rønne, men den er efter hans Meddelelse kommet for sent, idet Scheels allerede var gået i Trykken. – Jeg ved ikke, om det for »Theol. Tidsskr.« har nogensomhelst Interesse, at Harnack og Stange hver har udsendt et Foredrag om Ritschl, holdt ved Hundredårsfesten for hans Fødsel¹⁸⁰, og at Harnack netop har udgivet en Samling Augustin-sentenser i Oversættelse. Alle tre Ting kunde meddeles på 1½ Side med nogle karakteriserende Linier vedføjet. Troeltsch's III Bind af »Gesamm. Schriften« er nu under Pressen; jeg vil gerne skrive en Anmeldelse deraf, når det kommer, om det ønskes.¹⁸¹ Jeg arbejder på en større Artikel: »Albrecht Ritschl og Ernst Troeltsch« til Teol. Tidsskr., men venter ikke at se Ende på den førend i Januar-Februar; det er et interessant og lønnende Arbejde at stille disse to, teologisk succederende Typer op ved Siden af hinanden.¹⁸² – Forholdene bliver strammere og strammere her; Fremtiden ser så dunkel ud som nogen Sinde før, og man har til Tider Indtryk af, at man kan komme til at rejse herfra med meget kort Varsel. Det har dog ikke været så slemt de to tidligere År, jeg har været her. Rigsregeringens Tale om »Wiederaufbau« klinger ganske paradisk, når Landet faktisk synker fra Uge til Uge i Velstand og i Udlandets Kredit.

Jeg håber at kunne holde mig her indtil Jul, men er i Grunden belavet på at bryde op nårsomhelst. Aviserne har – selv i denne rolige Idyl – indeholdt Opfordringer til de handlende om ikke at sælge til Udlændinge, da de får Varerne alt for billigt. Vi bliver iøvrigt plukket efter bedste Evne. Men selv om jeg ikke ser Fremtiden særlig lystelig i Møde, synes jeg, det går godt med Studierne; jeg tilstræber Koncentration og Koncentration om Enkeltspørgsmål.

Med ærbødig Hilsen til Frøken Andersen og Dem selv
Deres hengivne Michael Neiiendam.

*Brev nr. 10**Göttingen, am 6. November 1922.*

Kære Hr. Professor J. Osk. Andersen!

Inden jeg rejser herfra for at besøge et Par andre Universiteter, vil jeg gerne sende Dem disse Linier som en taknemlig Hilsen, da det jo er Dem, der gennem Martensens Jubilæumsstipendium har muliggjort dette Ophold for mig, som har været af stor Betydning for min Udvikling. Jeg afsluttede i Forgårsaftes i Auditorium maximum mit 2det Kierkegårdforedrag og har haft stor Glæde og meget Udbytte af de to Aftener. Jeg havde den første Aften 400 og den anden c. 450 Tilhørere, og de har fundet venlig Modtagelse overalt.¹⁸³ Det lyder jo utroligt, at tyske *Studenter* kan mene, at Kierkegaard er *tysk* – og dog har jeg truffet to af den Anskuelse; en Del anser ham for svensk; de fleste sætter ham = Nietzsche. Her lå altså virkelig en Opgave at klare. Jeg lagde navnlig Vægt på hans Kirkekamp, da han ustandseligt bruges som Murbrækker mod Kirke og Kristendom. Desværre har »the gentlemen of the press« ikke taget Hensyn til Kirkekampen, formodentlig har de følt sig ilde berørt af Kierkegårds ætsende Skarphed overfor Pressens Magt og Magtmisbrug. Men måske kan vedlagte Udklip glæde Dem; jeg behøver næppe at rette Fejl i Referatet; De ved sikkert selv, hvordan man bør anse journalistiske Referater! Men jeg vedlægger dem alligevel som Tak for Deres store Interesse for mig; den har altid været en ansporende Opmuntring.

Ikke mindre end tre Manucenter har i Breve til mig udtrykt deres Begejstring for Deres Nordens Kirkehistorie, og jeg har svaret: »Hvad har jeg altid sagt –!«¹⁸⁴

Med venlig Hilsen Deres hengivne Michael Neiiendam

*Brev nr. 11**p.t. Frederikshavn 3. Juledag 1922*

Kære Hr. Professor, Dr. J. O. Andersen.

Først hjertelig Tak for Deres lange og opmuntrende Julebrev, som netop nåede mig Juleaftensdag ved 4 Tidens allerhyggeligste Skumring. At De har haft Tid til at ofre mig så megen Opmærksomhed midt i Deres anden store Virksomhed! Man kan næsten blive skamfuld, når man tænker på, i hvor mange andre Retninger Deres Kræfter, Tale og Pen bliver taget i Beslag, og at De så trods det har haft Tid til at skænke mig så venligt og så udførligt et Julebrev.

Ja, jeg har haft et »fint« Halvår i studiemæssig Henseende. Det har jo stået under Deres Tegn, forsåvidt som det var Dem, der gennem »Mar-

tensianum« overhovedet muliggjorde Rejsen. Meget ofte er mine taknemlige Tanker gået til Dem; jeg mindes Dem med Taknemlighed på Katederet, i Laboratoriet, jeg erindrer Samtaler op og ned ad Gaderne, hyggelige Timer i de smukke Stuer på Rathsacksvej – det var alt sammen venligt, opmuntrende og inciterende. Jeg vil Livet igennem mindes Dem med Glæde for den friske, kritiske Sporsans og den Forsknings Glæde, De satte i mig som en Brand, og Deres varme, aktive Interesse for mig sidder – tør jeg sige – med uudslettelig Taknemlighed i min Erindring. Derfor ærgrer jeg mig atter og atter over, at Rigsdagen skal tage Deres kostbare Kræfter. De er den eneste, der kan give os en Danmarks Kirkehistorie¹⁸⁵, og som påny kan aftvinge Profanhistorikerne Respekt for Teologernes Historieforskning. Det vil jo blive et Arbejde, der kommer til at stå gennem adskillige Menneskealdre, og som selv engang i bedste Forstand bliver historisk; det er dog et påkrævet og nødvendigt Arbejde, og er det ikke langt vigtigere at knytte sit Navn til et varigt monumentalt Værk end til de Ord, der siges og glemmes i Rigsdagen; og kan De ikke nu gøre det – netop nu, da De har haft Deres store Sejr med Kirkelovenes Gennemførelse – eller gør alle disse Linier som en *captatio benevolentiae* kun samme Indtryk som Abrahams Forhandling med Jahve om det umulige?

At De optager Laboratorieøvelserne påny i noget ændret Form er meget påskønnelsesværdigt¹⁸⁶; der skal nok komme Tilhørere; jeg ved, hvor glade mange har været for Deres nordiske Kirkehistorie – men derom har jeg skrevet tidligere. En skrev til mig: »Jeg siger Dem, at hvis en af Deres Fritimer skulle falde sammen med Prof. A.s Forelæsninger, må De gå op og høre det«. Men for Udgivelsen af Nordens Kirkehistorie tør da måske Genoptagelsen af dette Laboratoriearbejde anses for et godt Omen. – Af Søren Kierkegård Forelæsningerne havde jeg megen Glæde – som Oplevelse betragtet stod de vel på Højde med Disputatsen. Skriftligt og mundtligt har jeg fået megen Påskønnelse og Tak – måske alt for megen for min Alder. Jeg sendte Dem kun de korte Referater, fordi jeg ved, De har fulgt mig med Interesse. Ammundsen¹⁸⁷ skal være kommet med nogle spidse Bemærkninger i Anledning af disse mine to Aftener, men det undrer eller skader mig vel ikke. Jeg har jo ikke fulgt hans autoriserede Kierkegård-Laboratorie gennemgang. Jeg mangler altså det blå Stempel.

De skal altså nu have Konkurrence i Fakultetet, og det lykkedes Bang at få sit Dekanat afgivet inden¹⁸⁸. Dekanen skal formodentlig være Formand i Censurkomiteen! Efter Professorens Brev ser det ud til, at der skal være en stor, gammeldags Konkurrence med Trykning af store Konkurrencearbejder – ak, de arme Mennesker, der skal ud for

det! Man vil altså ikke følge Filsoffernes hurtige og mere bekvemme Fremgangsmåde, der væsentlig var baseret på Forelæsninger, af hvilke nogle afleveredes maskinskrevne til Komiteen i Forvejen. Da der kun er én, der kan få Pladsen, må det forudses, at De vel som Rigsdagsmand også må skaffe Penge til en Rekreatjonsrejse for den, der ikke får Do-centuret og som vel bagefter af den Grund vil ligge ret »tot«!

Det ønskede Skrift skal jeg se at få fat i omgående gennem min Boghandler i Göttingen. De skal få det, såsnart det kommer mig i Hænde. Det var mig kært, om jeg kunde gøre Dem en Tjeneste.

I Årets Begyndelse kommer jeg så til Staden. Jeg skal jo overtage Metropolitanskolen, hvor Arbejdet også står i Deres Tegn, da det var Dem, der dengang, da Stillingen var ledig, tænkte venligt på mig. Jeg regner med et udpræget Arbejdssemester dvs. c. 40 Timers Undervisning ugentlig. Jeg vil antage, at jeg som sædvanlig får et Overrend af Manucenter. – Jeg tænker nu ret bestemt på i Foråret at søge et Præsteembede. Jeg anser Religionsundervisningen i Latinskolen for umulig så længe Faget er stillet udenfor den almindelige Pædagogiks Krav og Regler; vi kan jo ikke anskaffe en Bog eller Text af nogen Art – vi har ingen Karakter- eller Vidnesbyrdsbedømmelse, og som Forholdene ligger Landet over ser det efter mit Kendskab dertil meget ilde ud. Jeg tror, at Arbejdet for mit Vedkommende så nogenlunde er lykkedes mig, og det var mig en Opmuntring, at Dr. Berthelsen¹⁸⁹ gav mig en Lærerkandidat at føre op til praktisk Pædagogikum allerede efter et halvt Års Forløb, uden at jeg selv havde aflagt denne Prøve; men hele Arbejdet synes efter alle overensstemmende Meddelelser, der er tilflydt mig, at være faldet så grundigt sammen for Plum under hans Vikariat – at jeg (trods hans Dygtighed og pædagogisk gode Vilje) kun er blevet bestyrket påny i fagets pædagogiske Umulighed. I intet Fag kræves der vel så stor Ånds nærværelse, og intet Fag tåler en årelevant Routine så lidt som Faget Religion. Hver time stiller ganske nye Krav, og hver Time slider påny. Jeg tror ikke, Spørgsmålet kan skydes til Side ved at sige: Det er det samme Stof, der skal indarbejdes, og Traditionen giver Øvelsen. Jeg føler det netop på modsat Måde. Vanskelighederne er nye for hver Time – ikke mindst fordi der kræves en uhyre åndelig Spændkraft for at kunne, Time for Time, yde en sådan Præstation, som man kan være nogenlunde tilfreds med, lige fra 1. M. til 3. G. og over alle de Mellestationer med deres mange Vanskeligheder, som ligger derimellem. Jeg finder, at de Krav, der stilles til Læreren i dette Fag, er større end det Udbytte, han kan vente sig af sit Arbejde. Jeg tror, jeg kan finde bedre Anvendelse for min Arbejdskraft end at hælde den i dette bundløse Kar på Frue Plads. Jeg bliver der selvfølgelig til Sommerferien,

men næppe længere. Jeg håber at kunne finde Embede, hvor praktisk Virksomhed og videnskabeligt Arbejde kan gå Hånd i Hånd¹⁹⁰. Måske vil De indvende – som jeg endnu i Telefonen hører Dem sige, da jeg havde slået min første Lussing (et rent Konduitespørgsmål) på Metro-politanskolen -: »Er De gal!« Jeg frygter denne Gang så meget mindre denne Indvending, som jeg erindrer, at der i Deres Vita et Sted i Universitetets Festskrift fra 1918 også findes en Passus om, at Professoren engang tænkte på at søge Præsteembede¹⁹¹. De vil dog altså kunne forstå min Tanke. *Måske* kan jeg så dér få Lejlighed til at arbejde videre – fra et Sted i Københavns Nærhed vilde man jo dog kunne tage ind og virke som Privatdocent¹⁹² – og *måske* afvente senere videnskabelig Virksomhed. Tanken om praktisk Virksomhed er den, der er rykket mig nærmest; Universitetet synes lukket for uoverskuelige Tider; og end ikke Assistentpladsen ved Teologisk Laboratorium synes at kunne åbne sig – jeg havde tænkt på den som en Mulighed, hvis Nørregård rykkede op i Ammundsens eventuelt ledigblevne Professorat.¹⁹³

De vedlagte Penge helliges min Bastholm-Gæld! Jeg vilde gerne, når jeg kommer til Byen, have nogle Exemplarer af Bogen; vilde De venligst overveje en Pris, jeg kunde få Bogen for. Det kirkehistoriske Selskab er vel ikke så glubende, at det forlanger fuld Betaling for mig! Men jeg overlader ganske Bestemmelsen til Dem.

Så endelig *Tak* for det gamle, begivenhedsrige År, hvis Midtpunkt vel blev vor akademiske Kårdekrydsning hin 13. Juni. Jeg ønsker Dem et fint og godt Arbejds- og Hvileår – at begge Dele: både Arbejdet og Hvilen må komme alma mater til gode.

Med de venligste Hilsener både til Frøken Andersen og til Dem selv
Deres hengivne Michael Neiiendam.

Summary

On three study tours to Göttingen, Berlin and Paris in 1920-22, the theologian Michael Neiiendam (1895-1962) became acquainted with a number of well known German professors of theology. In eleven letters to his Danish teacher, professor J. Oskar Andersen (1866-1959) of the Copenhagen University, he presents accurate portraits of them as well as details of the difficult economic conditions in Germany in the after war years.

Michael Neiiendam worked on his thesis for the doctorate, which he recieved in 1922. His subject was the Age of Enlightenment and its influence on Danish theology. His letters suggest a natural connection between the subject of his thesis and the modern liberal theology of his

own time, exemplified in his particular interest in the works of Albrecht Ritschl, Ernst Troeltsch and Carl Stange.

At the end of the period, covered by these letters, Michael Neiiendam abandons hopes of a career, teaching at the Copenhagen University. In 1923 he marries and settles down as assistant vicar in a parish north of Copenhagen, but soon afterwards, he starts giving lectures at the university as well.

Noter

1. Gottlieb Nathanael Bonwetsch, 1848-1925, professor i Kirkehistorie, fra 1891 i Göttingen.
2. Genforeningsfestlighederne kulminerede søndag den 11. juli med en stor fest på Dybbøl banke.
3. Carl Mirbt, 1860-1929, professor i Kirkehistorie, 1912-28 i Göttingen med titel af geheimer Konsistorialrat. Se note 26.
4. Friedrich Spitta, 1852-1924, professor i Ny Testamente og Praktisk Teologi, fra 1919 i Göttingen.
5. Carl Stange, 1870-1959, systematisk teolog, professor i Göttingen 1912-1937.
6. Ove Høegh-Guldberg, 1731-1808, teologisk forfatter, gehejmekabinetssekretær 1774-1784. Johann David Michaelis, 1717-1791, professor i filosofi i Göttingen 1750. Se Michael Neiiendam: *Christian Bastholm*, s. 51-55, brev fra Guldberg s. 240.
7. Aage Friis, 1870-1949, professor i historie. *Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff i Tiden fra 1732-1835*. Bind 1-3 udkom 1904-13. *Bernstorfferne og Danmark. Bidrag til den danske Stats politiske og kulturelle Udviklingshistorie 1750-1835*. Bind 1-2 udkom 1903-19.
8. Andreas Christian Hwiid, 1749-1788, titulær professor, studerede bibelhåndskrifter efter studieophold hos Michaelis i Göttingen. Plantede Regensens lindetræ 1785.
9. Friederich Münter, 1761-1830, efter studierejse til bl.a. Göttingen ekstraordinær professor i teologi i København 1788. Brev til overbibliotekar, professor Reuss i Göttingen, se Michael Neiiendam: *Christian Bastholm* s. 280.
10. Christian Gottlob Heyne, 1729-1812. Johann Gottfried Eichhorn, 1752-1827, elev af Michaelis og Heyne, 1788 professor i filosofi i Göttingen.
11. Gottfried Wilhelm Leibnitz, 1646-1716, og Gotthold Ephraim Lessing, 1729-1781, inspirerede den tyske oplysning, se Michael Neiiendam: *Christian Bastholm* s. 47-49 og 59-63.
12. Berengar fra Tours, 1000-1088. Hans indlæg i nadverstriden blev genfundet af Lessing i biblioteket i Wolfenbüttel.
13. Michael Neiiendam: *Om Forholdet mellem Tro og gode Gerninger i den reformatorske Lære*. Teologisk Tidsskrift for den danske Folkekirke. 4. række 1. bind (1920) s. 280-92.
14. Friedrich Heiler, 1892-1967, professor i sammenlignende religionshistorie og religionsfilosofi i Marburg 1922. *Das Wesen des Katholicismus* udkom 1920.
15. Horst Stephan, 1873-1954. *Glaubenslehre*. Giessen 1920. Anmeldelt af Michael Neiiendam i Teologisk Tidsskrift 4. rk. 1. bd. (1920) s. 253-55.

16. Carl Stange: *Die Ethik Kants*, Leipzig 1920. Anmeldelt af Michael Neiendam i Teologisk Tidsskrift 4. rk. 1. bd. (1920) s. 255-56.
17. Carl Stange: *Die Bedeutung der Sakramente*. Studien des apologetischen Seminars 3, 1920.
18. Michael Neiendam var som sekretær i Ny Theologisk Forening engageret i debatten om studieforhold og bl.a. indleder ved et diskussionsmøde om den teologiske præsteeuddannelse 23. april 1918, udgivet s.a. med titlen *Moderne Præsteuddannelse*.
19. Johannes Tiedje, 1879-1946, foreslog som sagkyndig ved det tyske udenrigsministerium en ændring af grænsen mellem 1. og 2. afstemningszone til nord om Højer og Tinglev, så sognene med overvejende tysk flertal ved folkeafstemningen 10. februar 1920 efter den endelige grænsedragning ville komme til Tyskland.
20. Otto Scheel, 1876-1954, professor i Tübingen.
21. »Den almindelige strejke« vedtoges på De samvirkende Fagforbunds ekstraordinære generalforsamling 31. marts 1920 i forlængelse af arbejdsgivernes trussel om lockout og i harme over kongens statskup og med det formål at fremtvinge rigsdagens indkaldelse og en ny valglov. Men forliget på arbejdsmarkedet natten mellem 4. og 5. april banede vejen for ministeriet M. P. Friis og dermed »påskekrisen«s afslutning. Der blev ingen generalstrejke.
22. Se nedenfor, brev nr. 6.
23. Olga Emilie Marche Andersen, 1870-1960, ugift. Førte hus for sin bror, professor J. Oskar Andersen.
24. Peter Petersen Jørgensen, 1883-1920, cand. theol. 1906. Forsvarede 16. marts 1920 doktorafhandlingen: *H. P. Kofoed-Hansen (Jean Pierre). Med særligt Henblik til Søren Kierkegaard. Bidrag til Belysning af Aandskulturelle Strømninger i det 19. Aarhundredes Danmark*. P. P. Jørgensen døde 17. juli 1920.
25. Se note 13.
26. Carl Mirbt: *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, 1895.
27. John R. Mott, 1865-1955, generalsekretær for Verdens kristelige Studenterforbund.
28. Til minde om slaget ved Sedan i Frankrig 1. september 1870.
29. Alfred Th. Jørgensen, 1874-1953, dr. theol. 1908, sekretær i De samvirkende Menighedsplejer og kirkelig medarbejder ved Berlingske Tidende. Engageret i internationalt samarbejde blandt Lutherforskere sammen med Carl Stange.
30. Holger Mosbech, 1886-1953, efterfulgte 1916 Christian Glarbo som docent i Ny Testamente. Ønskede ikke selv at søge Glarbos professorat, se nedenfor, brev nr. 3.
31. Christian Glarbo, 1875-1920, professor i systematisk teologi (religionsfilosofi) fra 1916, død 1. august 1920.
32. Eduard Geismar, 1871-1939, efterfulgte 1921 Glarbo som professor i systematisk teologi (etik).
33. F. C. Krarup, 1852-1931, sognepræst i Sorø. Han skriver 22. oktober 1920, at han håber, Geismar bliver professor, se P. G. Lindhardt: *Breve fra F. C. Krarup til Lyder Brun*. Kirkehistoriske Studier 2. rk. nr. 7, 1960, s. 112.
34. Skat Hoffmeyer, 1891-1979, dr. theol. 1918, gift med Aase Thejll 22. maj 1919.
35. To anmeldelser til Teologisk Tidsskrift, se note 15 og 16.
36. Arthur Titius, 1864-1936, systematisk teolog, professor i Göttingen.
37. Julius Wilhelm Martin Kaftan, 1848-1926, professor i religionsfilosofi, i Berlin fra 1883.
38. Paul Althaus, 1888-1966, professor i Rostock 1919-25.
39. Wilhelm Herrmann, 1846-1922, professor i systematisk teologi i Marburg 1879.

40. Ernst Troeltsch, 1865-1923, 1914 professor i filosofi i Berlin.
41. Michael Neiiendam har efter embedseksamen selv lånt bøger af Troeltsch hos J. Oskar Andersen, f. eks. brev af 10. juni 1919.
42. Det teologiske Fakultet brugte 1914-1916 som argument for oprettelse af flere docenturer, at eksamen i kristendomskundskab under Det filosofiske Fakultet ville forøge arbejdsbyrden i Kirkehistorie og Det gamle Testamente, se Leif Grane: *Det teologiske Fakultet 1830-1925, Københavns Universitet 1479-1979*, bd. 5, s. 462. Også i 1920 kan hensynet være blevet nævnt som grundlag for oprettelsen af docenturet i systematisk teologi fra 1921.
43. Eduard Geismar ansattes uden konkurrence.
44. Paul Brodersen, 1892-1974, cand. theol. 1917 og sognepræst i Kvislemark og Fyrendal 1922.
45. Svend Mogensen, 1896-1988, cand. theol. 1920, lærer Birkerød Statsskole 1921, Århus Seminarium fra 1922.
46. N. H. Søe, 1895-1978, cand. theol. 1920, manuduktør og 1925 sognepræst i Hvidovre.
47. Efter 1916 var systematisk teologi det eneste fag, der endnu manglede en ekstra stilling, der kom i form af et docentur 1921.
48. Niels Munk Plum, 1880-1957, dr. theol. 1920, docent i systematisk teologi 1. januar 1922,
49. Anders Nissen Gemmer, 1889-1951, manuduktør og kordegn Sct. Johannes kirke til 1922. Offentliggjorde i Teologisk Tidsskrift 1917-18 og 1921 artiklerne *Nogle Hovedlinjer i Pontus Wikners religiøse Udviklingsgang* og *Friedrich Paulsens Etik*.
50. Aage Bentzen, 1894-1953, cand. theol. 1919, docent i Det gamle Testamente 1923.
51. Foruden den i note 13 nævnte artikel har Michael Neiiendam også skrevet *Omkring Forsoningslæren* i Teologisk Tidsskrift 3. rk. 10. bd. (1919) s. 201-16.
52. Reinhold Seeberg, 1859-1935, systematisk teolog, professor i Berlin fra 1898.
53. Karl Holl, 1866-1926, professor i Kirkehistorie i Berlin fra 1906.
54. Otto A. Piper: *Das religiöse Erlebnis*, 1920. Ikke anmeldt i Teologisk Tidsskrift.
55. Helge Haar, 1880-1949, næstformand i Ny Theologisk Forening mens Michael Neiiendam var sekretær, fra 1918 seminarielærer Ribe.
56. Jens Nørregaard, 1887-1953, lærer ved De forenede Kirkeskoler, udgav sammen med Helge Haar *Kirkehistoriske Læsestykker*, bd. 1-3, 1915-1917, professor i kirkehistorie 1923. Han forsvarede 1920 sin doktorafhandling *Augustins religiøse Genembrud*.
57. Michael Neiiendam beder om anbefaling fra J. Oskar Andersen i brev af 20. juni 1920.
58. Harald Ostenfeld, 1864-1934, Sjællands biskop fra 1911.
59. Oluf Christian Kragh, 1870-1942, medlem af Landstinget fra 1914, rektor for Metropolitan skolen fra 1918 til han blev indenrigsminister 18. juli 1921. Staver fra 1929 som Venstres leder sit efternavn uden h.
60. Oluf Kragh beder J. Oskar Andersen anbefale en religionslærer i brev af 30. maj 1921. Iflg. Metropolitanerbogen, København 1939 s. 223 er Michael Neiiendam ansat som timelærer i et ikke nærmere angivet tidsrum mellem 1920 og 1923.
61. August Hennings, 1746-1826, embedsmand i Høegh-Guldbergs udenrigstjeneste og oplysningsfilosofisk forfatter.
62. Peter Andreas Heiberg, 1758-1841, revolutionsbegeistret forfatter.
63. Adolf Deissmann, 1866-1937, professor i Ny Testamente i Berlin 1908-34.

64. Hugo Gressmann, 1877-1927, professor i Gammel Testamente i Berlin 1907-27.
65. Max Scheler, 1874-1928, fra 1919 professor i filosofi i Köln.
66. Frants Buhl, 1850-1932, professor i semitisk filologi Københavns Universitet 1898-1922.
67. Adolf von Harnack, 1851-1930, professor i kirkehistorie Berlin 1888-1921.
68. Se nedenfor, brev nr. 6.
69. Max Reinhardt (Goldmann), 1873-1943, leder af Deutsches Theater i Berlin og flere andre scener, »Theater der Massen für die Massen«, indtil 1933.
70. Gerhart Hauptmann, 1862-1946, tysk dramatiker. »Die Weber«, et af hans kendteste stykker, er fra 1892.
71. Bjørn Kornerup, 1896-1957, bestyrelsesmedlem i Ny Theologisk Forening sammen med Michael Neiiendam og cand. theol. 1921.
72. Postkort med motiv fra Spree afsendt til J. Oskar Andersen 2. juli 1921.
73. J. Oskar Andersen holdt ikke sommerferie, men forberedte sig på arbejdet i Udvalget af 10. september 1920 for kirkelige Anliggender, der indledte en ny møderække 16. august 1921.
74. Karl Hude, se nedenfor, brev nr. 7.
75. Hans Scherfig, 1905-1979, blev student fra Metropolitanskolen 1924 og skrev derom i *Det forsømte Forår* 1940.
76. Leopold Zscharnack, 1877-1955, fra 1906 privatdocent i Kirkehistorie i Berlin, fra 1910 titulær professor.
77. Nathan Söderblom, 1866-1931, fra 1914 ærkebiskop i Uppsala.
78. J. Oskar Andersen: *Festskrift i Anledning af Det danske Missionsselskabs Hundrede-Aars-Jubilæum. Bd. 1. Indledning og Bone Falch Rønnes Liv*. 193 s. Udkom medio juni 1921. Se nedenfor, brev nr. 9.
79. Heinrich von Treitschke, 1834-96, fra 1874 professor i historie i Berlin.
80. Theodor Mommsen, 1817-1903, fra 1861 professor i historie i Berlin.
81. Frederik Nielsen, 1846-1907, professor i kirkehistorie 1877, fra 1900 biskop i Ålborg og Århus stifter. *Romerkirken i det 19. Hundreaar* udkom på tysk 1877.
82. Edvard Lehmann, 1862-1930, professor i religionshistorie og -filosofi i Berlin 1910, fra 1913 i Lund. Anekdoten om Lehmanns svar på Goethe-citatet om begrænsningens kunst er også gengivet i *Københavns Universitet 1479-1979*, bind 11, Det filosofiske Fakultet 4. del, København 1979, s. 16.
83. Luthersk konfessionalisme rettet mod bibelkritik, inspireret af professor Ernst Wilhelm Hengstenberg, 1802-1869, der fra 1827 var redaktør af det indflydelsesrige *Evangelische Kirchenzeitung*.
84. Hans Lietzmann, 1875-1942, professor i Kirkehistorie i Jena 1908-24, derefter i Berlin som Harnacks efterfølger.
85. Christian Bastholm, 1740-1819, hofpræst fra 1778. Michael Neiiendams doktorafhandling *Christian Bastholm. Studier over Oplysningens Teologi og Kirke* blev antaget af det teologiske fakultet 21. januar og forsvaret 13. juni 1922. Leif Grane nævner, anf. skr. s. 474, at også Niels Munk Plum og Skat Hoffmeyer i disse år måtte omarbejde deres afhandlinger flere gange, før de kunne antages.
86. Nicolai Edinger Balle, 1744-1816, Sjællands biskop 1783-1808, fra 1800 Christian Bastholms efterfølger som kgl. konfessionarius.
87. Nicolai Neiiendam, 1865-1945, skuespiller og sceneinstruktør ved Det kgl. Teater til 1930.
88. Om forholdet mellem medlemmerne af familien Neiiendam skriver Henrik Neiiendam i artiklen *Fra familieskabet*, Weekendavisen 7. december 1979.

89. Michael Neiiendam: *Albrecht Ritschl og Ernst Troeltsch*. Teologisk Tidsskrift 4. rk. 5. bd. (1924) s. 4-64.
90. Karl Hude, 1860-1936, Metropolitanskolens rektor 1921-1927.
91. Michael Neiiendam bidrog senere til betænkning fra et udvalg, nedsat af Undervisningsministeriet 1928, til udarbejdelse af læseplaner. Der blev foreslået indført eksamen for religion for at stille det på niveau med andre fag. P. G. Lindhardt: *F. C. Krarups breve til Michael Neiiendam*. Kirkehistoriske Samlinger 1976, s. 221-34, især s. 232, note 14.
92. Michael Neiiendams doktorafhandling blev udgivet af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, der siden 1913 kun havde udgivet to bøger. *Kirkehistoriske Samlinger* begyndte at udkomme igen fra 1933.
93. J. Oskar Andersen havde samme alder som Michael Neiiendam, da han april-november 1893 rejste i Tyskland og Holland og januar-november 1894 var i Italien og Schweiz. Han opholdt sig i Paris fra midt i september til sidst i oktober 1894 og besøgte flere franske byer på vej til Tunis og Italien m.v. april-december 1902.
94. Wilhelm Bousset, 1865-1920, ekstraordinær professor i Ny Testamente i Göttingen, fra 1916 i Giessen.
95. Georg Wobbermin, 1869-1943, professor i systematisk teologi, fra 1922 i Göttingen.
96. Emanuel Hirsch, 1888-1972, fra 1921 professor i Kirkehistorie i Göttingen. Udgav 1919 *Die Theologie des Andreas Osiander*.
97. Michael Neiiendams disputats blev ikke anmeldt i Teologisk Tidsskrift.
98. Lorenz Bergmann, 1875-1966, fra 1918 lektor i missionshistorie ved Københavns Universitet.
99. 30. juni 1922 stadfæstedes de kirkelove, J. Oskar Andersen havde været meget engageret i forberedelsen af og i august skrev han pjecen *Kirkelovene og deres Forhistorie*, 42 s., som han udgav privat sidst i måneden.
100. Michael Neiiendam anmeldte i Teologisk Tidsskrift 4. rk. 4. bd. (1923) s. 347-48 to bøger udgivet i anledning af 100-årsdagen for Ritschls fødsel 25. april 1922: Adolf v. Harnack: *Albrecht Ritschl*. Bonn 1922. 16 s. Carl Stange: *Albrecht Ritschl*. Leipzig 1922. 24 s.
101. Troeltsch samlede værker blev ikke anmeldt i Teologisk Tidsskrift.
102. Artikel i Teologisk Tidsskrift, se note 89, udkom som særskilt tryk samme år. Se også Michael Neiiendam: *Kritik og Tro*. København 1924. 99 s.
103. *Søren Kierkegaards Leben und Hauptgedanken*, avisomtale af foredrag to aftener i træk. Iflg. referatet indledte Michael Neiiendam med at prise de videnskabelige forbindelser mellem Danmark og universitetet i Göttingen. Han nævnte også, at Søren Kierkegaards bror, P. C. Kierkegaard, for cirka 100 år siden (14/12 1829) blev doktor her. Selv var Søren Kierkegaard også kraftigt inspireret af tysk åndsliv, noterer referenten og fortsætter: Da Søren Kierkegaard selv engang skal have sagt, at man efter hans død ikke kan læse i hans skrifter, hvad der rørte sig i hans inderste, gav dr. Neiiendam med beundringsværdig klarhed et udblik over hans udvikling, for på den måde at klarlægge hans inderste væsen. Der var i 1920'erne livlig forbindelse mellem de teologiske fakulteter i København og Göttingen, kulminerende med Göttinger-teologers besøg i København i april 1929 og 52 danskes deltagelse i det af Carl Stange ledede »Ferienkurs für Theologie und Weltanschauung« i Göttingen 6-20. juli 1929 hvor bl.a. Eduard Geismar talte om Luther og Kierkegaard. Han havde også 4-500 tilhørere. Jvf. *Mitteilungen für die Teilnehmer des Apologetischen Seminars in Wernigerode* nr. 27, januar 1930.
104. J. Oskar Andersen opfordredes allerede 26. november 1919 af Studenterrådet ved

- Københavns Universitet til at lade forelæsningerne over Nordens Kirkehistorie offentliggøre. Leif Grane omtaler, anf. skr. s. 468, at adskillige forelæsninger fra begyndelsen af 1920'erne blev duplikeret af studenterrådet.
105. Michael Neiiendam blev i mange år ved med at opfordre J. Oskar Andersen til at skrive Danmarks kirkehistorie, bl.a. ved at tilbyde sig som korrekturlæser. Se også Michael Neiiendam: *In memoriam J. Oskar Andersen. Nogle fakta og erindringer*, Kirkehistoriske Samlinger, 7. række, bind 4, side 6f.
 106. F. C. Krarup skriver i april 1922 takkekort til J. Oskar Andersen, der har sendt ham en hilsen på 70-årsdagen 31. marts. De har ellers været uvenner, fordi Oskar Andersen har opfattet en kritik, Krarup som censor fremførte mod en ved eksamen fremlagt laboratorieopgave, som en kritik af hans undervisning, hvorfor han holdt helt op med at holde laboratorieøvelser. I sine *Erindringer*, 1985, tager Regin Prenter (der begyndte studiet i 1925) på s. 30 en del af æren for at J. Oskar Andersen genoptager sine øvelser.
 107. Valdemar Ammundsen, 1875-1936, 1901 professor i kirkehistorie, 1. marts 1923 udnævnt til biskop over Haderslev stift. Ammundsen indvilligede i at ordinere Michael Neiiendam i Haderslev domkirke til kapellan i Egebæksvang i Nordsjælland den 4. juli 1923. Breve mellem Ammundsen og Neiiendam i P. G. Lindhardt: *Biskop Ammundsens første ordination – en brevveksling* i Haderslev Stiftsbog 1985, s. 90-105.
 108. J. P. Bang, 1865-1936, professor i dogmatik 1910 til han trak sig tilbage 1924 på grund af langvarig sygdom. Konkurrencen gjaldt docenturet i Gammel Testamente, der blev ledig ved Johannes Pedersens udnævnelse til professor i semitisk filologi. Aage Bentzen blev udnævnt i 1923. Leif Grane, anf. skr. s. 462.
 109. Henrik Bertelsen, 1874-1933, dr. phil. 1902, undervisningsinspektør for gymnasieskolerne 1918-1927.
 110. Michael Neiiendam søgte i de første måneder af 1923 sognepræsteembede i Rye-Sonnerup ved Roskilde. Han fik det indtryk, at man dér ikke ønskede en præst, om hvem man kunne vente, at han ville sidde og skrive bøger. I et brev 9. maj forbereder Neiiendam så J. Oskar Andersen på, at han vil blive opsøgt af formanden for menighedsrådet i Espergærde, hvor han søger stillingen som kapellan i Egebæksvang, Tikøb sogn. Sagen er afgjort 25. maj til hans fordel, da han skriver til både J. Oskar Andersen og Valdemar Ammundsen derom.
 111. *Københavns Universitets Aarskrift 1918*, s. 147-54, i anledning af æresdoktorgraden i teologi, som J. Oskar Andersen fik i forbindelse med reformationsjubilæet 31. oktober 1917. Efter i en årrække at have været dårligt lønnet docent var han siden 1. april 1913 ekstraordinær og fra 1. april 1920 ordinær professor i kirkehistorie.
 112. Den 3. april 1923 anmelder Michael Neiiendam i næste semester at ville holde eksaminatorier over Andet Tessalonikerbrev og i laboratoriet gennemgå F. C. Krarups bog fra 1922 *Kampen om Kristendommen*. Han fortsætter som privatdocent til 1930, hvorefter han underviser på Pastoralseminariet.
 113. Selvom det faktisk gik således, valgte Michael Neiiendam alligevel at søge præsteembede. sandsynligvis ikke helt uden sammenhæng med, at han nu i nogen tid havde været forlovet med Elisa (Lise) Andersen, 1894-1961. De blev gift i Frederikshavn 6. juli 1923, to dage efter ordinationen i Haderslev.

Slesvig domkapitel og Haderslev kollegiatkapitel i perioden 1330-1375

En duplik

Af Kjartan Fester Thaysen

I Kirkehistoriske Samlinger 1993 bringer H. V. Gregersen en replik angående min artikel »Kirke og Kongemagt i Sønderjylland 1330-1431«, bragt i Kirkehistoriske Samlinger 1992.

H. V. Gregersen hævder her, at jeg skulle have misforstået anliggen- det i hans disputats »Plattysk i Sønderjylland« og påpeger, at undertit- len er »en undersøgelse af fortyskningens historie indtil 1600 årene«, underforstået: hvorledes det gik til, at Sønderjylland ved folkeafstem- ningen i 1920 blev delt i en nordlig dansk del og en sydlig overvejende tysksproget del.

Jeg kan forstå, at det er faldet H. V. Gregersen for brystet, at jeg i for- bindelse med omtalen af hans beskrivelse af perioden 1325-75 giver udtryk for, at H. V. Gregersen forstår udviklingen som en langsom sni- gende fortyskning af Slesvig domkapitel og en splittelse af stiftet i en sydlig og en mere danskpræget nordlig del, repræsenteret af kollegiat- kapitlet i Haderslev allerede før 1375, og, skriver H. V. Gregersen: »Under den lange krig fra 1409/10 til 1435/40 mellem den dansk-nordi- ske kongemagt og den schauenburgske grevelsægt er det tydeligt, at kollegiatkapitlet i Haderslev var på kongens side. K. F. T. har »vanske- ligt ved at følge mig, når jeg fremhæver kollegiatkapitlets "danske kul- turpræg", og at dets gejstlige derfor "havde en helt anderledes positiv forhåndsindstilling til den nordiske kongemagt". Jeg har fremhævet dette under min omtale af udviklingen under krigen i 1400-årene, men jeg finder mig i K. F. T.s afhandling citeret i hans omtale af tiden før 1375!« (KhS 1993 s. 55).

Af H. V. Gregersens replik, især indledningen, kunne man få den misopfattelse, at mit anliggende har været at underkende H. V. Greger- sens arbejder vedrørende Sønderjylland. For at imødegå en sådan mis- forståelse skal jeg straks erklære, at det ingenlunde er tilfældet. Der- imod nærer jeg stor beundring for H. V. Gregersens viden og den deraf følgende behandling af det historiske stof, som det fremstår i H. V. Gre- gersens arbejder. Det er da også især H. V. Gregersens disputats »Plat- tysk i Sønderjylland«, der er inspirationen bag min artikel »Kirke og Kongemagt i Sønderjylland«. Det er altså i anerkendelse af H. V. Gre-

gersens arbejder, jeg søger at føre en diskussion og for en stor del indenfor de rammer H. V. Gregersen selv har afstukket i sin disputats »Plattysk i Sønderjylland«. Med andre ord, ved at vægte visse forhold anderledes, søger jeg at fremdrage yderligere nogle perspektiver i forbindelse med H. V. Gregersens disputats. Som sådan bør mit arbejde betragtes.

Idet jeg fastholder denne anerkendelse, vil jeg til gengæld også fastholde de perspektiver min artikel giver udtryk for, og som jeg mener er forskellig fra hvad der fremgår af H. V. Gregersens behandling af samme periode. Jeg forsøger bl.a. i mit arbejde »Kirke og Kongemagt i Sønderjylland« at vise, at et kulturelt skel mellem nord og syd betinget af de kirkelige forhold næppe er gældende før 1375, men at den dansk-nordiske kongemagts kamp for Sønderjylland (beskrevet i perioden 1375-1431) bliver den skelsættende faktor. I denne kamp kommer Haderslev kollegiatkapitel til at indtage en betydende politisk rolle. Det er således kongemagts kamp for Sønderjylland, der bliver bestemmen- de for den senere rigsgrænse af 1920, der som H. V. Gregersen har påvist i sin disputats »Plattysk i Sønderjylland«, falder sammen med de senere rigsgrænser. Min begrundelse for, at man ikke kan tale om et kulturelt skel betinget af de kirkelige forhold før 1375, fremgår bl.a. af min artikel KhS 1992 s. 20; jeg skriver her: »Udviklingen i årene 1309 til 1375 synes ikke at have ført til et kollegiatkapitel med en særlig selvstændig stilling i forholdet til domkapitlet i Slesvig. Udover i 1318 synes der ikke at have været nogen divergens mellem dom- og kollegiatkapitel affødt af, at kollegiatkapitlet var en uafhængigt fungerende institution. ... Tværtimod, i hvert fald på ét tidspunkt mellem 1309 og 1375 var to af kapitlets fire medlemmer samtidig indehavere af et kanonikat ved domkapitlet, ligesom biskoppens repræsentant, provsten, til tider samtidig var medlem af kollegiatkapitlet. Overhovedet synes kollegiatkapitlet at have været ved at bryde sammen, og biskoppen har været nødsaget til at ... henlægge indtægterne fra jomfru Maria alter, apostlene Peter, Andreas og Jakobs alter, Hellig Kors alter og Skt. Katarinas alter i Vor Frue Kirke i Haderslev til kollegiatkapitlet. Begrundelsen er, at kirkens fællesgods på grund af pest og ødelæggelse på forskellig vis var i en sådan forfatning ... at kapitlets medlemmer nærede frygt for, at de blev tvunget til at rejse fra kirken og finde bedre underhold andre steder.«

I sin omtale af perioden efter 1375 skriver H. V. Gregersen: »Som følge af dette kapitels danske kulturpræg havde dets gejstlige en helt anden positiv forhåndsindstilling til den dansk-nordiske kongemagt, og hvad der i forvejen måtte have eksisteret af rivalisering mellem hoved-

kapitlet i Slesvig og annekset i Haderslev er rimeligvis yderligere blevet accentueret af det politiske modsætningsforhold mellem nord og syd« (Plattysk i Sønderjylland s. 156).

Det er vanskeligt ikke at lade denne »positive forhåndsindstilling« og dette »hvad der i forvejen måtte have eksisteret« referere til H. V. Gregersens behandling af tiden mellem 1325-75 og som et resultat af en langsom snigende udvikling, når H. V. Gregersen i sin beskrivelse af denne periode skriver: »Men da uddannelsesvilkårene ved domkapitlet i Slesvig var helt andre end dem, der blev budt i Haderslev, endsige Ribe og Odense, så fremtrådte ikke blot stiftsgrænserne, men også grænsen mellem Barved syssel provsti og den øvrige del af Slesvig stift som et kulturelt skel. Det er derfor en udvikling, der er kommet gradvist, den er foregået i takt med fortyskningen af det Slesvigske domkapitel« (Plattysk i Sønderjylland s. 102).

Idet jeg takker redaktionen for adgang til at gennemlæse ovenstående »duplik« inden trykningen, kan jeg hermed meddele, at jeg ikke har yderligere at tilføje. Fra min side opfatter jeg derfor sagen som afsluttet.

H. V. Gregersen

1993 – En oversigt

Af Leo Kamstrup Olesen

I årets løb var det sagen om det nyreligiøse menighedsrådsmedlem og kirketjener ved Sankt Andreas kirke, der fremfor nogen optog sindene i den kirkelige debat. Formand for Dialogcenter Danmark docent dr. theol. Johannes Aagaard rejste spørgsmålet i et åbent brev til KM og Københavns biskop, hvor han krævede, at de skulle gribe ind (KD 27/7). Hverken Dialogcentret eller dets leder har »nogen bemyndigelse som overtilsynsførende ærkebiskop, i Den danske Folkekirke«, svarer KM (KD 20/9). Menighedsrådsmedlemmets eksklusion af folkekirken i begyndelsen af 1994 var afslutningen på et langt forløb, som uden tvivl vil skrive kirkehistorie alene af den grund, at det er meget sjældent, at et medlem udelukkes af folkekirken.

Det vakte megen modsigelse, at den nye KM, A.O. Andersen sendte et udkast til revision af menighedsrådsloven til høring indeholdende en bestemmelse om, at alle menighedsrådsmøder skulle være offentlige, og at præster ikke længere kunne have stemmeret i rådene.

Endelig fandt sagen omkring Voldhøj vandrekirke i Struer sin afslutning ved, at kirken blev nedlagt som folkekirke for at blive taget i brug som valgmenighedskirke dagen efter. Derudover tilkendegav ombudsmanden efter klage fra flertallet i menighedsrådet, at biskop Geils konstitution af provst Berthelsen som sognepræst i Struer-Voldhøj pastorat, var i strid med kirkeministeriets egen bekendtgørelse, selv om fremgangsmåden var godkendt praksis.

Luthersk Missions beslutning i efteråret om, at man ville indføre såkaldt fri nadver i missionshusene, vakte ikke nogen synderlig opsigt, førend biskopperne på deres nytårsmøde i januar 1994 klart måtte undsige beslutningen. Der er ingen tvivl om, at såfremt LM fastholder sin beslutning, er det et første skridt på vej ud af folkekirken. En følge af

I fremstillingen bruges – især ved henvisninger – følgende forkortelser: *BeT*, Berlingske Tidende; *DKt*, Dansk Kirketidende; *IM*, Indre Mission; *JyPo*, Jyllands-Posten; *KD*, Kristeligt Dagblad; *KM*, kirkeminister(en) eller kirkeministeriet; *KS*, Kirkeligt Samfund; *LafM*, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer; *LM*, Luthersk Mission; *MrBl*, Menighedsrådenes Blad; *MV*, Missionsvennen; *Pol*, Politiken; *PrfBl*, Præsteforeningens Blad. Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1993. Årstal i parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret.

beslutningen vil uden tvivl være, at højrefløjen i folkekirken fremover vil stå splittet.

Forberedelsen til bispevalget i Århus stift fandt også sted i årets løb, da biskop Herluf Eriksen går af med udgangen af april måned 1994.

Sankt Andreas kirke i København – om nyreligiøsitet

I slutningen af juli måned skrev docent dr. theol. Johannes Aagaard, formand for Dialogcenter Danmark, et åbent brev til KM og biskoppen over Københavns stift, hvori han krævede, at de skulle skride ind mod de utålelige tilstande i menighedsrådet i Sankt Andreas sogn, der har gjort arbejdsforholdene umulige for sognets præster. Og efter Aagaards udsagn skulle forholdene i menighedsrådet have drevet tre fremragende præster væk fra sognet. Grunden til, at han som formand for Dialogcenter Danmark tager dette spørgsmål op, er, at Dialogcentret efter hans opfattelse som sagkyndig med hensyn til de nyreligiøse bevægelser og deres infiltrationer i de kristne kirker, har et ansvar over for det, som sker i Sankt Andreas sogn. Efter Aagaards opfattelse har »der i Sankt Andreas sogn siden sidste menighedsrådsvalg været mindst to medlemmer, der tilhører andre trossamfund, specielt er der tale om sådanne trossamfund, der åbent og tydeligt lærer reinkarnation«. Han spørger KM og biskoppen om loven om medlemskab af folkekirken af 6. juni 1991 ikke kommer i anvendelse i tilfældet Sankt Andreas. I loven står der bl.a.: »Medlemskabet ophører, såfremt et medlem slutter sig til et andet trossamfund, eller på anden måde f.eks. ved at lade sig gendøbe stiller sig uden for folkekirken.« Aagaard beklager, at den gamle bestemmelse i menighedsrådsvalgloven om »at alle medlemmer har valgret, medmindre de pågældende ved åbenlyst at fornægte kristentroen stiller sig afgjort i modsætning til folkekirken«, ikke længere eksisterer. Denne bestemmelse om valgret og dermed også valgbarhed blev udeladt ved lovrevisionen i 1991 med henvisning til (bl.a. af daværende KM Torben Rechendorff), at den var overflødig, selv om den havde været at finde i den kirkelige lovgivning siden 1922. Netop dette spørgsmål kom der senere temmelig megen debat om.

Aagaard er ikke i tvivl om, at et menneske, der går ind for sjælevandring/reinkarnation har stillet sig uden for folkekirkenes fællesskab. Han gør opmærksom på, at de to menighedsrådsmedlemmer i Sankt Andreas sogn, der er medlemmer af henholdsvis Scientology og »Vandrer mod Lyset«, har stillet sig i klar modsætning til folkekirkenes opstandelsestro. »Der er således skabt en situation, som kræver indgriben fra både KM og Københavns biskop«, skriver Aagaard (KD 27/7).

Samme dag kan KD oplyse, at det ene af de omtalte menighedsrådsmedlemmer er Sankt Andreas kirkes kirketjener, Steen Ribers. Han vedkender sig sit medlemskab af folkekirken, samtidig med, at han tror på reinkarnation, som den er beskrevet i bogen »Vandrer mod Lyset«. Ribers oplyser, at han ikke lægger skjul på sine synspunkter over for menigheden. Han udtaler sin glæde over, at Aagaard tager emnet op til offentlig diskussion uden at tale uden om sagens kerne. Pastor Paul Honoré gør opmærksom på, at det ligger i bevægelsen »Vandrer mod Lyset«s ideologi, at man skal vedblive at være medlem af landets folkekirke. »Thi det er ikke meningen at skabe en ny sekt, det er meningen at lade tanker og meddelelser i budskabet gennemtrænge og gennemsyre Den danske Folkekirke, som ved dette arbejde sikkert, om end langsomt, går sin opløsning i møde« (citat fra en publikation udgivet af bevægelsen »Vandrer mod Lyset«s forlag, citeret af Honoré i KD 27/7). Religionshistoriker Helle Meldgaard oplyser, at Scientology arbejder efter samme ideologi, hvor man skal søge at fremme Scientologys tanker ubemærket ved at søge indflydelsesrige poster (KD 27/7). Det andet nævnte medlem er Bent Beyer Clausen (KD 5/8), der ikke mener, at der er problemer i menighedsrådet i Sankt Andreas sogn (indlæg i KD 1/9).

KMs departementschef Preben Espersen påpeger, at sagen med de to menighedsrådsmedlemmer skal behandles helt konkret efter lovens bestemmelser. Hvilket betyder, at den kirkebogsførende sognepræst skal tage stilling til, om de to menighedsrådsmedlemmer har sat sig ud over bestemmelserne i loven. Herfra kan sagen så ankes til biskoppen for endelig om nødvendigt, forelægges for KM, oplyser departementschefen. Endelig siger han: »Er der tale om et medlem af folkekirken, der tror på reinkarnation uden at være gendøbt eller medlem af et trossamfund, er det næppe diskriminerende for den pågældende« (KD 28/7). Pastor lic. theol. Jørgen Glenthøj anholder Espersens sidste bemærkning, der klart viser, at staten ikke kan være teologisk neutral i sin jura (KD 7/8, jvf. endvidere nedenfor).

»Johannes Aagaard behøver ikke at råbe vagt i gevær om situationen i Sankt Andreas, den er kendt og følges nøje af biskop og domprovst, siger Norman Svendsen. Han oplyser, at han tidligere har sagt til »Aagaard, at den nye sognepræst, der tiltrådte 1/4, skal have lejlighed til både at få overblik over sognet og dets problemer og gøre sine egne iagttagelser. Han er ikke grebet af nogen form for nyreligiøs påvirkning og kan derfor både som præst og forkynder tage fat, hvor andre måtte slippe.« Biskoppen finder ikke »tiden inde til nu – uden om sogn og præst – at foranstalte kætterjagt på et par nyvalgte menighedsrådsmedlemmer«. »Måske tjener det Dialogcentrets tarv, men jeg er ikke sikker på,

at det tjener sognets tarv«, siger han i en pressemeddelelse. Endvidere beklager han »bortfaldet af den gamle bestemmelse om begrænsning af valgretten til menighedsråd. Måske er den juridisk overflødig efter vedtagelsen af lov om medlemskab af folkekirken. Men den gamle bestemmelse havde en vigtig signalfunktion« (KD 29/7, jvf. 28/7, JyPo 28/7).

KDs leder skriver: »Folkekirken ligger, som den – eller vel rettere KM og folketinget – har redt, når et menighedsrådsmedlem ved Sankt Andreas kirke i København frejdigt kan bekende sin tro på reinkarnation. Desværre må man i første omgang erklære sig enig med departementschef Preben Espersen, når han i KD i dag fastslår, at der ikke er formelle muligheder for at stille andre krav til menighedsrådsmedlemmer end medlemskabet af folkekirken.« Men bladet fortsætter, man burde »turde tage det almindelige præstedømme så alvorligt, at vi af de mennesker, der går aktivt ind i kirkens arbejde, tør kræve en bekendelse til den kristne tros fundament: Troen på Jesus Kristus og hans opstandelse som forudsætningen for et kristent menneskes opstandelsestro« (28/7).

Tilsyneladende er Aagaard ikke klar over, at det kun er den lokale kirkebogsførende sognepræst, der kan smide et medlem ud af folkekirken, når han på Dialogcentrets årsmøde spørger KM, om det er rigtigt, som Københavns biskop anfører, at han kun er ankeinstans i en sådan sag (KD 5/9). KM kan kun bekræfte, at det forholder sig således, og at han føler sig tryk ved fremgangsmåden, da afgørelsen i sidste instans kan indankes til KM (KD 20/9).

På spørgsmål fra KD udtaler biskop Thorkild Græsholt, at man skulle have bevaret den gamle formulering i menighedsrådsloven. »At forkynde reinkarnation eller arbejde for reinkarnationslærens udbredelse anser jeg for afskedigelsesgrund for et menighedsrådsmedlem. At gå ind i et menighedsråd med det erklærede formål at ville arbejde for en omdannelse af folkekirken... burde ikke kunne lade sig gøre«, fastslår han. »Loven bør laves om« (KD 28/7, jvf. hans indlæg i JyPo 29/7). Biskop Georg S. Geil er enig med Græsholt, og fastslår, at »det er redeligt at tilbageændre en lov, når dens frugter har vist sig at være beske« (KD 3/8, jvf. hans indlæg i KD 3/9).

JyPo spørger i en leder med henvisning til det løfte om at ville arbejde i troskab for folkekirken som ethvert menighedsrådsmedlem må underskrive: »Er ære og samvittighed og troskab tomme begreber? Det synes det ærede medlem at mene. Andre synes, erklæringen er falsk«. Bladet skriver videre: »Hvis biskoppen finder indgreb nødvendigt, vil han og alle andre kirkelige myndigheder få det ganske svært, for hvilken lov, hvilken paragraf skal bruges for at få de to fjernet? Der er ingen

lov for lægfolk om kirkelige læresager, og den mest brugbare paragraf i menighedsrådsvalglovens bestemmelser blev strøget i fjor, trods advarsel fra biskoppernes side« (29/7). Flere gav udtryk for det beklagelige i, at folketinget slettede denne lovparagraf trods stor modstand. Således IMs formand, K. Lindhardt Jensen (KD 18/8), og MVs redaktør, Leif Kiil Sørensen (leder i MV nr. 15). Sognepræst, dr. theol. Mogens Jensen, gør opmærksom på, at da vi åbenbart ikke kan gå ud fra den samme ærlighed ved aflæggelse af menighedsrådsløftet som I.C. Christensen kunne, da han i sin tid udformede løftet, må folketinget genindføre den bestemmelse, som man fjernede i 1991 (KD 2/9).

Formanden for LafM Flemming Kramp ved, at der sidder scientologer i andre menighedsråd end i Sankt Andreas sogn, men vil ikke oplyse antal og steder. Han vil ikke udtale sig om den konkrete sag, men beklager den ændring, der er sket i menighedsrådsvalgloven. Han frygter, at lovændringen vil give plads til nyreligiøse i menighedsrådene. Han udtaler, at »man skulle overveje, om der ikke skulle oprettes en slags teologisk domstol, hvor man kunne drøfte menighedsrådsmedlemmernes troslære« (KD 29/7). »Tanken om oprettelse af særlige læredomsstole (er) uacceptabel«, udtaler biskop Herluf Eriksen til KD. Han er heller ikke i tvivl om, at sager af lignende art vil opstå rundt omkring i landet i de nærmest kommende år (KD 7/8). Ved Dialogcentrets årsmøde udtaler KM, at der nok vil komme flere sager om, hvorvidt et folkekirke-medlem bør forblive i folkekirken (KD 21/9). Pastor Paul Honoré mener, at den nye lov (lov nr 336 af 14/5-92) om domstolsbehandling af gejstlige læresager, der giver en garanti for, at lærespørgsmål tages højtideligt, med rimelighed også kunne anvendes som forbillede for en lov om menighedsrådsmedlemmer, der er kommet i strid med kirkens bekendelsesgrundlag (KD 27/10).

Senere skriver Kramp, at et markant flertal i bestyrelsen for LafM var imod at fjerne kravet om valget og valgbarhed i lov om valg til menighedsråd ved den sidste lovrevision i 1991. Desuden finder han det meget uheldigt, at det med den nuværende lovgivning er KM, der er sidste instans i afgørelsen af, om et medlem ved sin adfærd har stillet sig uden for folkekirken. Derved kommer KM i givet fald til at afgøre et lærespørgsmål, skriver han (KD 2/8).

Formanden for folketingets kirkeudvalg, Birthe Rønn Hornbech, der var med til at ændre loven i 1991, udtaler: »Det er min personlige opfattelse, at denne lov, der blev udarbejdet efter meget grundige overvejelser, hverken kan eller skal laves om«. Hun mener, at sagen fra Sankt Andreas sogn »er et eksempel på sammenstødet mellem jura og teologi. Og en fortolkning af, hvad det vil sige at stille sig uden for folkekirken,

er et teologisk anliggende, som folketinget bør holde sig langt, langt væk fra. Men jeg kan da godt se, at det er meget bekvemt, at biskopperne nu kommer løbende og vil have ændret loven. Det nytter (ikke at forsøge på) at sparke problemet tilbage til folketinget. Spørgsmålet om, hvad der er luthersk kristendom henhører alene under folkekirken« (KD 29/7, jvf. BeT 13/8). Hun uddyber sine synspunkter i en kronik i JyPo (4/8, jvf. bladets leder 5/8), men derudover hævder hun, at grundloven giver den almindelige dansker religionsfrihed, derimod har præsterne ikke religionsfrihed, de har ved præsteløftet forpligtet sig til »at forkyn- de evangeliet rent og purt, men tillige forpligtet sig til at bekæmpe vranglære.« Det skal de så gøre i stedet for at komme løbende til folketinget og anmode om, at man i den kirkelige lovgivning »stiller særlige betingelser til menighedsrådsmedlemmers tro og dermed opdeler kirken i a og b kristne« (jvf. BeT 13/8, jvf. Honoré i KD 27/10).

Biskop Norman Svendsen svarer Birthe Rønn Hornbech, at han selvfølgelig ikke er uenig med hende i, at den slags tanker »først og frem- mest imødegås ved markant evangelisk forkyndelse, oplysning, vejled- ning og sjælesorg. Om der derudover skal tages yderligere forholdsreg- ler i anvendelse, vil altid afhænge af en konkret vurdering i hvert enkelt tilfælde. I den forbindelse har bl.a. jeg efterlyst skærpede regler for me- nighedsrådsmedlemmer, sådan som man havde indtil for et par år siden. Ikke for at stille særlige betingelser til menighedsrådsmedlemmers tro, men til deres loyalitet over for folkekirken, svarende til det af dem un- derskrevne løfte« (BeT 17/8). I et nyt indlæg i KD med overskriften: »folkekirken skal ikke være trospoliti« fastholder Hornbech sin opfat- telse af, at folkekirkenes medlemskabslov er det rette grundlag. (19/8).

Pastor lic. theol. Jørgen Glenthøj mener, at Birthe Rønn Hornbech ta- ger fejl, for staten kan ikke være teologisk neutral i sin jura. »Når man nu febrilsk fra kirkelig side udtaler, at loven er klar (jvf. nedenfor), så må man ikke overse, at bekendtgørelsen (der udmønter loven) ikke er klar.« Grunden til, at Glenthøj mener, den er uklar, er, at KM er sidste appelin- stans i en udvisningssag. Og med Preben Espersens udlægning af bekendtgørelsens betydning (jvf. ovenfor) føler han sig utryk (KD 7/8). Pastor Honoré er også urolig ved Espersens udtalelse om, at rein- karnationstro næppe er diskriminerende i forhold til medlemskab af fol- kekirken. Han er enig med Kramp i (jvf. ovenfor), at KM ikke bør kun- ne afgøre lærespørgsmål i sidste instans (KD 13/8). Sognepræst Jørgen Kjærgaard peger også på det uheldige i Espersens udlægning af be- kendtgørelsen og spørger, hvorledes det er kommet dertil, at ingen lov kan tvinge et medlem ud af et menighedsråd, medmindre vedkommen- de har ladet sig gendøbe, eller der er tale om et påviseligt medlemskab

af et andet trossamfund? Han mener, at misforstået politisk, juridisk tolerance skaber kætteri (kronik i KD 5/8, næsten lig med kronik i JyPo 10/8).

Biskop Eriksen udtaler, at »hvad angår KM som sidste klageinstans, giver dette for mig kun mening, for så vidt angår procedurespørgsmål, ikke hvad sagens læremæssige indhold angår. Her er KM ikke uden videre kompetent. Jeg vil i øvrigt gerne se den KM, der har mod til at gå imod biskop og præst, når de er enige om en læresag.« Han ønsker ingen ændringer i lovgrundlaget. Udvisning af folkekirken er blandt en præsts pligter. »Der er ingen grund til, at læreproblemer i en menighed skal kunne bevirke, at en præst må opgive sit embede. Det er at løbe fra sit ansvar«, udtaler Eriksen (KD 7/8). Ikke uventet, er Sankt Andreas sogns tidligere sognepræst, Eva Meile uenig med ham (KD 10/8).

Medredaktør af DKt, studielektor Verner Bruhn, skriver i en leder i bladet, at det foreliggende spørgsmål er ikke jura, men teologi, derfor nytter det ikke, at nogle biskopper vil gøre sagen til et spørgsmål om valgret og valgbarhed til menighedsrådene. »Der er simpelthen brug for kirkelig oplysning« (223). Biskop Norman Svendsens replik er, at ham bekendt ønsker ingen af biskopperne at »smide ansvaret over på folketinget og KM«. Men folketinget og KM har ansvar for, at love og bekendtgørelser er udformet sådan, at »vi selv kan holde kirkens gamle hus fejlet og prydet.« Norman Svendsen gentager sin tvivl om den nuværende lovgivnings tilstrækkelighed (DKt 244). Redaktøren af DKt, provst Lars Holm, er enig med Bruhn i, at der skal mere oplysningsarbejde til, men derudover skal det gode budskab råbes højere og længere ud (DKt 239, jvf. KD 23/8). Til KD udtaler han, at der må en mere polemisk forkyndelse til for at nå tidens mennesker. Og han slår fast, at i holdningen til de nyreligiøse er der overensstemmelse mellem IM og grundtvigske kredse (24/8).

Poul Dam spørger, om folketingets kirkeudvalg har vidst, hvad man gjorde, da man sidst ændrede menighedsrådsvalgloven, og har KM orienteret folketinget om de mange indvendinger, der kom fra forskellig side imod ændringen i høringsfasen? (KD 12/8).

Ikke uventet vil den fhv. KM Torben Rechendorff heller ikke være med til at ændre loven (JyPo 30/7). »Det kan, efter min opfattelse, ikke være meningen at forsøge at skabe skel mellem det at være medlem af folkekirken og så at være valgbar til menighedsrådet.« Senere i samme interview udtaler han flot: »Der er tale om læremæssige spørgsmål, som ethvert medlem af menigheden kan rejse ved at rette henvendelse til sognepræsten med henvisning til loven. Præsten kan så sammen med domprovst eller biskop træffe en beslutning, som kan indannes til KM«

(KD 31/7). Torben Rechendorff synes at have overset, at den bekendtgørelse, som han selv har underskrevet, har gjort biskoppen til ankeinstans i den slags sager.

KDs leder er af den opfattelse, at »folkekirken har det lov- og handlingsgrundlag, der skal til, når det konstateres, at medlemmer af menighedsråd har en trosopfattelse, der strider mod folkekirkens evangelisk-lutherske bekendelse (31/7). I en ny leder slår KD fast, at bladet er enig i det synspunkt, som bl.a. Rechendorff giver udtryk for, at »medlemskab og valgbarhed til menighedsråd hører sammen. En tro, der strider så fundamentalt mod folkekirkens læregrundlag, at et menneske ikke kan vælges til menighedsråd, må også indebære, at vedkommende udelukkes som medlem af folkekirken. Men der skal administreres med varsomhed.« (9/8).

KM A.O. Andersen nævner, at da folketinget sidst behandlede loven om valg til menighedsråd, blev det bl.a. oplyst, »at det næppe er muligt at pege på nogen instans, der i forbindelse med valget på forsvarligt grundlag kan træffe afgørelse om, hvorvidt yderligere betingelser ud over medlemskab og alder kan anses for opfyldt.« Han mener, at der er de nødvendige bestemmelser i loven om medlemskab af folkekirken. Han nævner, at den fhv. KM Torben Rechendorff under behandlingen af lovforslaget i folketinget udtalte, at udover de grunde, der er nævnt i lovforslaget, efter hvilke medlemskabet af folkekirken er ophørt, vil han ikke foregribe konkrete afgørelser ved at opstille hypotetiske eksempler, »men så meget kan dog fastslås, at der må stilles krav om meget klare og ekstraordinære forhold«. A.O. Andersen påpeger, at der er stor sikkerhed for saglige afgørelser efter den nye medlemslov da »afgørelsen skal begrundes og meddeles medlemmet skriftligt«. Ligeledes lægger han stor vægt på den ovennævnte klagemulighed over en eventuel afgørelse. Derfor finder han ikke, »at der bør ske en genindførelse af den tidligere bestemmelse i menighedsrådsvalgloven om fortabelse af valgret og valgbarhed« (KD 6/8).

Menighedsrådsmedlem i Sankt Andreas sogn, Marianne Møller følger Torben Rechendorffs anvisning og skriver et brev, hvori hun anmoder sognepræst Mads-Bjørn Jørgensen om at foranledige, at de to nævnte menighedsrådsmedlemmer træder ud af folkekirken (KD 5/8, jvf. 3/8). BeTs kommentar er overskriften: »Folkekirken tøver med udsmidning«. Sognepræst Mads-Bjørn Jørgensen udtaler til avisen: Det er en stor afgørelse, som ingen præst har truffet siden reformationen« (BeT 8/8). Universitetslektor Jørgen Stenbæk kan dog oplyse, at højesteret sidst dømte i en sådan sag i 1908, hvor Mary B. Westenholz mod sin vilje blev frataget sit medlemskab af folkekirken (KD 6/8, jvf. 11/1-94).

KDs leder mener, at »det står sløjt til med informationsniveauet, når debatten om to menighedsrådsmedlemmer i Sankt Andreas sogn i København er på vej til at ende i en strid mellem ministerium og kirke om netop dette spørgsmål. Og – hvilket unægteligt er alvorligere – når tre præsters arbejde i Sankt Andreas sogn er blevet umuliggjort, uden at de kirkelige tilsynsmyndigheder har grebet ind og har bistået sognets tidligere sognepræst, Eva Meile.« Det er dog som om, bladet kommer i tvivl om, hvorvidt lovgrundlaget nu også er godt nok (jvf. ovenfor). For da lederen senere har nævnt, at det er den kirkebogsførende sognepræst, der skal træffe bestemmelse om, at medlemskabet af folkekirken er ophørt af de i bekendtgørelsen nævnte grunde, fortsættes der: »Så kan man måske diskutere, om ansvaret burde lægges ud i det yderste og svageste led. En så afgørende handling er – uanset lovteksten – ikke kun sognepræstens afgørelse. Vedkommende, der samtidig ofte lokalt er part i en personstrid omkring afgørelsen, bør bakkes op af sin provst og biskop.« (31/7, jvf. biskop Græsholt i KD 28/9).

Aagaard er enig med Birthe Rønn Hornbech i, at der er tale om et teologisk problem, der hører under biskopperne. »Det nytter ikke, at de i tur og orden forlanger en lovændring.« Loven er klar, og biskopperne har tidligere meddelt, at reinkarnationstanken eller -troen er uforenelig med folkekirkens trosgrundlag. For ham er der ingen tvivl om, at de to nævnte »menighedsrådsmedlemmer har stillet sig uden for folkekirken, og de er ikke mere medlemmer. Det kan biskoppen blot meddele dem, så er den sag klar.« »Det er kun den ansvarlige biskops afgørelse, der mangler. Den kan ikke erstattes med lokale forklaringer af nogen art.« (KD 31/7).

Stridens genstand, kirketjener Steen Ribers udtaler frækt til KD, at biskoppen (Ole Bertelsen) burde have grebet ind for længst, for allerede i 1990 havde han skrevet i et læserbrev i BeT, »at kirkens teologer lyver om reinkarnation«. Forud for dette havde der været en diskussion i menighedsrådet, som mandede ud i, at han blev opfordret til at søge sin afsked som kirketjener, men han havde nægtet at efterkomme opfordringen (KD 31/7, jvf. 27/10).

Sognepræst Mads-Bjørn Jørgensen i Sankt Andreas sogn udtaler, at der i spørgsmålet om reinkarnation i højere grad er tale om et folkekirkeligt problem end et lokalt problem. Med hensyn til nyreligiositeten i Sankt Andreas sogns menighedsråd, kan han ikke se, »at man lovligt kan smide den erklærede reinkarnations-troende kirketjener Steen Ribers ud af menighedsrådet. Han modarbejder ikke menighedsrådet i de opgaver, der skal løses.« Mads-Bjørn Jørgensen »ved, at der sidder mange mennesker med den slags tanker i kirken. Men var det udeluk-

kende de rettroende, der kom i kirken, så var der vel ikke så megen brug for min forkyndelse«, udtaler han (KD 4/8). Senere kan biskoppen oplyse, at den nye sognepræsts indsats allerede har bidraget til, at stemningen i sognet er blevet mindre anspændt (KD 4/9).

I en samtale med KD siger Johannes Aagaard, at han er modstander af, at der skal drives kætterjagt på andre i folkekirken, som tror på reinkarnation. Men han forventer dog, at de to medlemmer af Sankt Andreas sogns menighedsråd ryger ud af folkekirken efter nogen tid. Det betyder, at der er sket noget afgørende i folkekirken, den har erkendt sin grænse (KD 9/9).

Sankt Andreas sogns tidligere sognepræst, Eva Meile har en grundig gennemgang af bogen »Vandrer mod Lyset«, men kommer i nogle sætninger til at overvurdere stridens betydning, når hun skriver, at debatten om Sankt Andreas sogn »peger på den omstændighed, at den kristne kirke står midt i en bekendelsessituation, som kan sammenlignes med den, hvori den bibelske kanon blev til i kampen for at bevare sin identitet i forhold til den omgivende synkretisme.« »Det er altså en stor og principiel sag for folkekirken, der i disse dage røres ved« (KD 4/8 = DKt 240ff., jvf. KD 7/8).

Senere bebuder biskop Erik Norman Svendsen, at han vil foranledige, at biskopperne på det næste bispemøde den 7/10 drøfter, om der skal stilles skrappe regler for menighedsrådsmedlemmers loyalitet over for folkekirken (KD 18/8). KDs leder mener nu – som før – at det ikke er fjernelsen af den tidligere skærpente bestemmelse om menighedsrådsmedlemmers valgbarhed, der er sagens kerne. »Det er derimod den begrundelse, som KM har lagt til grund herfor: At det er ulogisk at stille andre krav til menighedsrådsmedlemmer, end man stiller til folkekirken medlemmer, der har valgt til menighedsrådsvalg« (19/8).

Der var ikke ganske enighed om, hvorvidt folkekirken bør sortere sine medlemmer. På et stiftsmøde i Haderslev udtalte biskop Olav C. Lindegaard, at folkekirken må tage imod sine »randzonedlemmer«, »som de er, og efterhånden råde bod på deres manglende indsigt i kirkens bekendelsesgrundlag« (Haderslev Stiftsbog 90, jvf. KD 13/9). Formanden for Menighedsfakultet, rejsepræst, cand. theol. Erik Bang finder, at »det er befriende at høre fra flere af kirkens ledende folk, at selv om folkekirken er rummelig, har den en grænse«. Men udelukkelse af kirken skal være sidste mulighed, fastslår han (KD 14/9). Kordegneforeningens næstformand, kordegn Ejner Primdahl, skriver, at der ikke er religionsfrihed i folkekirken, og »af en leder må man kunne forvente troskab« (Kordegneforeningens Blad nr. 3, jvf. KD 16/9). Kirkeligt Forbunds formand, sognepræst Vagn Laursen, sagde på årsmødet,

at der er »utroligt mange, også gode kristne, der i disse år koketterer med nyreligiøse bevægelser«. Ingen er interesseret i kætterjagt, udtalte han. »Alle er enige om, at der skal være frihed og rummelighed i folkekirken. Men der skal være orden i sagerne. Også i de stykker. For det er jo et spørgsmål om simpel anstændighed i kirken og dermed om kirkens troværdighed« (KD 17/9).

Præstehøjskolens rektor, Niels Thomsen, gav i en radioudsendelse – »os selv og det vi tror på« – udtryk for, at »folkekirken ikke skal være en bekendelseskirke. Den skal ikke udelukke dem, der har meninger, der ikke er kristelige«. »Hvis vi begynder at ekskludere, får vi en mulighed for et magtmisbrug, som ødelægger kirkens karakter af folkekirke.« »Så længe det drejer sig om marginaltilfælde, er det langt vigtigere at vogte friheden, men kom vi i den situation, at et menighedsråd var ved at blive overtaget af nyreligiøse, så måtte vi måske overveje, hvilke forholdsregler, der måtte tages. Vi står imidlertid kun med et par forvirrede hoveder, som ikke antaster den sognepræst, som Sankt Andreas sogn har«, skriver han. Endvidere fastslår han, at »der er blevet plads til tro på reinkarnation, fordi kirkens opstandelsestro er svækket.« »Det er ikke sikkert, at der må være en kant i folkekirken. Der skulle gerne være en midte, en centrum, et indhold. Det skal man tale klart om. Men det er ikke sikkert, at det betyder, at der skal kridtes en grænse af« (KD 21/9). »Frihed uden grænser er et meningsløst begreb. Friheden bestemmes ikke af sin modsætning, tvangen, men af, at den fastholdes af et ansvar«, anfører KDs leder (22/9). Tre biskopper udtaler sig til KD om Thomsens opfattelse. Herluf Eriksen siger: »Hver gang de forskellige myndigheder – hvad enten det er provst, biskop eller KM – udtaler sig og søger at holde sammen på folkekirken, så griber Niels Thomsen »haglgeværet« og gør alt for at fastholde den absolutte frihed.« Biskop Georg S. Geil karakteriserer det som »en flothed af Thomsen at erklære, at der er religionsfrihed i folkekirken.« Biskop Olav C. Lindgaard opfatter hans udtalelse som en provokation, fordi han ønsker debat herom (22/9). MVs redaktør, Leif Kiil Sørensen siger tak til de tre jyske biskopper, der så hurtigt og klart satte Præstehøjskolens rektor på plads (MV nr. 19). På KSs årsmøde var man delt i opfattelsen af, hvor rummelig folkekirken skal være. Formanden, provst Finn Riber Jensen, sagde i sin beretning, at »den udfordring, der ligger (i, at der vælges medlemmer til menighedsrådene, der åbenlyst agiterer for reinkarnationstanker), er ikke at få indført kirketugt, for det løser ingen problemer, skaber derimod nye... Men det afgørende er at arbejde med forkyndelsen og den kristelige oplæring og oplysning« (Dkt 288ff., jvf. KD 27/9). Sognepræst Jens Ole Henriksen mener, at det er forkert, når

Niels Thomsens frihedsforståelse er så radikal, at det får ham til at sige, »at folkekirken ikke er en bekendelseskirke« (DKt 307f., jvf KD 27/9).

Johannes Aagaard hævder, at Præstehøjskolens rektor »taler den gamle verdens sprog ind i en helt ny og anderledes verden, hvor der ikke mere er tale om ikke-kristendom, men om anti-kristendom.« »Det drejer sig ikke mere om »den lille mands tro«! Det drejer sig ikke mere om menneskers usikkerhed og tvivl. Det drejer sig om udtalt offentlig fornægtelse af den kristne tro« (KD 24/9).

Senere frygtede Aagaard, at sagen ville smuldre, fordi han frygter, at sognepræst Mads-Bjørn Jørgensen skal »bagatellisere de to menighedsrådsmedlemmers entydige tilståelser«. Skulle dette ske, vil sagen nødvendigvis udvikle sig fra at være en sag imod de to menighedsrådsmedlemmer til at blive en sag om sognepræstens embedsførelse. Anlægger biskoppen i givet fald ikke en sådan, vil han selv kunne indklages for en læredomstol, mener Aagaard (KD 27/10). KDs leder mener, at Aagaard er lidt for tidligt ude, når han truer både biskop og sognepræst med bål og brand (28/10). KM maner Aagaard til besindighed og gør opmærksom på, at han som den eneste kan rejse en læresag imod en biskop, ligeledes kan Aagaard ikke rejse en læresag imod en præst, det kan kun KM efter anbefaling fra den pågældendes biskop (KD 30/10, jvf. Aagaard replik 4/11).

På KMs årlige samråd med biskopperne fandt der en grundig drøftelse sted af lovgrundlaget for at udelukke et menighedsrådsmedlem af folkekirken. Ifølge KM var der almindelig tilslutning til, at ophør af medlemskab skal ske på gældende lovs vilkår (KD 4/11).

Steen Ribers tilkendegav i et interview med Det teologiske Fakultets (København) studenterblad »Arken«, at han på ingen måde havde opgivet sin reinkarnationstro. Tværtimod angreb han folkekirken: »...problemet med Den Danske Folkekirke er, at den er blevet infiltreret af dr. theol.-bevægelsen, som i og for sig ikke har noget (at) gøre der« (Arkens november nr. s. 17ff, se især s. 21, jvf. KD 8/11). Det fik sognepræst Mads-Bjørn Jørgensen til at opgive sine bestræbelser på at få Steen Ribers til at opgive sin reinkarnationstro. Lige efter nytår meddelte han Ribers i et brev (6/1-94), at hans medlemskab af folkekirken var ophørt fra dags dato. Ribers udtalte til KD, at han vil anke afgørelsen til biskop Erik Norman Svendsen, men hvorvidt han vil forfølge sagen helt til tops har han endnu ikke afgjort (KD og BeT 10/1-94). Bent Beyer Clausen blev ikke ekskluderet, fordi han frivilligt havde forladt menighedsrådet, oplyser BeT (10/1-94). Næsten samtidigt ekskluderede sognepræst Freddy Cortes en yngre kvinde af folkekirken, fordi hun var tilknyttet Moon-bevægelsen (KD 4/1 og 10/1-94, jvf. KD 27/8).

Menighedsrådsmedlem i Sct. Andreas Marianne Møller er på kirkens vegne glad for afgørelsen og håber, at det vil betyde, at der bliver ro i menigheden. Aagaard er tilfreds med afgørelsen i begge sager og ønsker folkekirken til lykke (KD 11/1-94). Forfatterne til bogen »Kirkens mund og mæle« mener, at de to eksklusioner viser, at det mere end nogensinde er nødvendigt med et kirkeråd. Den nuværende ordning giver mulighed for vilkårlighed, når det gælder eksklusioner (BeT 13/1-94).

Den forhenværende KM, Torben Rechendorff, kommenterer eksklusionerne på følgende måde: »Luthersk Mission pådrager sig et ordentligt biskoppeligt gok, fordi LM har meddelt, at de vil praktisere »frit nadversamvær« i missionshusene, og en nidkær nordjydsk sognepræst har meddelt et 22-årigt kvindeligt sognebarn, at hun er slettet som medlem af folkekirken, fordi hun har tilsluttet sig Tongilfamilien. De to sager har måske ikke alverden med hinanden at skaffe, men de efterlader dog tilsammen det indtryk, at nu skal der – mange vil sige: omsider – til at være orden i kompagniet.« Han skynder sig at sige, at han ikke har noget særligt tilovers for LM, men der er så meget roderi i folkekirken. Det forekommer ham, at det er tilfældigt, hvor der bliver slået ned, både af præster og biskopper. Han fortsætter: Det er ikke nemt med orden og tugt i folkekirken. Alle ved, at der administreres forskelligt fra stift til stift. Et sted har langmodigheden ingen grænser, og et andet sted er der kort til aftrækkeren. Sådan må det – og skal det? – være i en kirke, der vil være for det meste af folket.« På den baggrund finder han det bedst, at alle de nævnte sager ender på KMs bord. »det *ville* være interessant« (KD 11/1-94, jvf. hertil Cortes replik til Rechendorff i BeT 8/2 og KD 13/1 og 20/1).

Ny menighedsrådslov

Kort efter menighedsrådsvalget i 1992 skrev daværende KM Torben Rechendorff, at valget havde været et katastrofevalg på grund af den ringe valgdeltagelse, og at han overvejede lovinitiativer, som kunne styrke menighedsrådenes omdømme i folks bevidsthed. Han nævner fire områder, der efter hans mening må ændres: menighedsrådsmøder skal gøres offentlige, der skal være pligt til at afholde orienteringsmøder før hvert valg, præsterne skal ikke længere være medlemmer af rådet og kirkefunktionærer skal ikke være valgbare i det sogn, hvori de er ansat (jvf. 1993, 179; MrBl nr. 1, s. 34).

Ved den nye regerings dannelse i januar blev centrumdemokrat A.O. Andersen kirkeminister, så alle var spændte på, hvorledes han ville se på en revision af menighedsrådsloven?

Allerede i slutningen af februar havde den nye KM et samråd med biskopperne. Efter samrådet oplyste KM, at biskopperne var enige med ham i, at tiden var inde til, at menighedsrådsloven blev revideret og moderniseret. Han nævner de samme grunde til, at en revision er blevet aktuelt, som Torben Rechendorff fremførte. Det er KMs hovedindtryk, at der er en bred interesse for en revision, og han vil nu »vende« sagen med folketingets kirkeudvalg, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer og Den danske Præsteforening. Han nævner, at der muligvis vil blive nedsat et udvalg, men da der nok er sammenfaldende synspunkter, formoder han, at man i KM kan udarbejde et udkast, som så kan sendes til høring (KD 26/2).

Senere på foråret mødtes folketingets kirkeudvalg med KSs bestyrelse, hvor man drøftede den nye menighedsrådslov. Der var enighed om, at præsternes medlemskab af menighedsrådene ikke ændres, men der var uenighed om, hvorvidt præsterne fortsat skal have stemmeret (jvf. hertil en kronik af provst Finn Riber Jensen i KD 24/5). Der var også enighed om, at det ikke var en god idé at kræve afstemningsvalg i alle sogne. Derimod så man gerne, at der blev holdt et orienterende møde ved afslutningen af hver valgperiode forud for afstemningen. Desuden gav KSs bestyrelse udtryk for, at man gerne så, at menighedsrådenes budgetansvar blev styrket (KD 14. og 20/4). Torben Rechendorff, der havde været fraværende ved mødet på grund af sygdom, var absolut ikke enig i møderesultatet. Han mener, at præster fortsat skal have pligt til at deltage i menighedsrådsmøder med fuld taleret, men de skal ikke være medlemmer, således at de har stemmeret, og kan vælges til formand, næstformand eller udvalgsformandsposter. Han mener, at »det er undergravende for præsteembedets anseelse, at præsterne kan deltage i politiske afstemninger i det folkevalgte organ«. Men han giver udtryk for, at både KS og andre bør afvente KMs udspil. »Hvis ikke det bliver tilstrækkeligt markant, siger det sig selv, at vi, der har andre synspunkter, må fremkomme med vores indstilling til ny lovgivning« (KD 28/4).

Studielektor Verner Bruhn stiller spørgsmålet, om det haster med en ny menighedsrådslov. Han mener ikke, at det er nogen naturlov, at hvert menighedsrådsvalg skal følges af en ny lov. »Vi burde starte med det grundlæggende: Skal vi overhovedet have menighedsråd af samme slags som i dag? Vi må jo erkende, at der er så svag interesse for sagen blandt vælgerne, at rådernes repræsentativitet er tvivlsom, og vi ved også, hvor svært det er overhovedet at finde folk, der vil sidde i dem.« Det næste spørgsmål må så være at få afklaret, hvad rådene skal tage sig af, mener Bruhn. Desuden gør han opmærksom på, at det efter hans mening er en uskik, at præsterne har stemmeret. I modsætning til Tom

Kjær (se nedenfor) og på linje med Rechendorff mener han, at det vil styrke præsternes stilling, at være »udenfor«. Kirkefunktionærernes placering i menighedsrådet finder han langt mere problematisk end præsternes (DKt 175).

På forhånd var der altså lagt op til, at det var præsternes fortsatte medlemskab af menighedsrådene med eller uden stemmeret, der skulle være hovedpunktet i den nye menighedsrådslov. LafM udsendte et debatoplæg indeholdende otte punkter, som man ønskede menighedsrådenes reaktion på, inden KM fremlagde sit udkast (MrBl nr. 5, s. 7 og nr. 6, s. 6ff., jvf. KD 20/4 og 27/5).

På LafMs årsmøde viste debatten tydeligt, at der var stemning for, at præsterne skulle bevare deres fulde medlemskab af menighedsrådene, og at kirkefunktionærerne fortsat skulle være valgbare. Der var enighed om, at kravet om, at præsterne skulle ud af menighedsrådene, var kommet ovenfra og ikke fra menighedsrådene. Provst Ole Chr. Ivertsen slog til lyd for, at LafM skulle arbejde for, at det forventede lovforslag skulle til høring hos alle menighedsråd (KD 10/6f.). Sognepræst Susan Steen, var af den opfattelse, at politikerne havde fået kolde fødder på grund af Voldhøj-sagen. Det var at lægge alt for megen vægt på en enkeltstående sag, mente hun (KD 11/6). KDs leder var af samme opfattelse og mente at »selv de bedste principper kan skamrides«. Med henvisning til Voldhøj-sagen, fastslår bladet, at det er »urimeligt at lovgive principielt på grundlag af højst ekstraordinære enkeltsager« (KD 26/5). I en kommentar skriver sognepræst Erik Balslev-Clausen: »En ting står klart efter landsmødet, og det i et sådant omfang, at det gerne skulle give genlyd i korridorerne på Christiansborg, og det er, at stemningen på landsmødet var for at bevare præsternes stemmeret i menighedsrådene, og samtidig for at bevare adgangen for kirkefunktionærerne til at blive valgt ind i menighedsrådene« (DKt 193).

På Den danske Præsteforenings repræsentantmøde fik formanden, sognepræst Kjeld Holm, markant opbakning bag det punkt i sin beretning, hvor han fastholdt kravet om, at præsterne skal bevare deres stemmeret i menighedsrådene. I sin mundtlige beretning sagde han, efter at han havde opremset alle argumenter mod at fjerne præsternes stemmeret, at han kun kunne se et argument *for*, nemlig tidsånden (KD 26/5; PrfBl 450f., 545). På mødet fremførte sognepræst Tom Kjær teologiske argumenter for, at præsterne skal bevare deres stemmeret i menighedsrådene. Han mente, at præsterne som ansatte er forpligtet af deres præsteløfte, og at de har et særligt ansvar for at fastholde folkekirken på dens tros- og bekendelsesgrundlag (KD 26/5; PrfBl 450f., 545, jvf. hertil en kronik i KD 30/6 af cand. jur. Lisbet Christoffersen).

Da udkastet til lovrevisionen blev udsendt til høring, vidste det sig, at det indeholdt alle de kontroversielle ændringer, dog bevarede præsterne medlemskabet af menighedsrådene, men uden stemmeret. Desuden må det bemærkes, at det ved kirken ansatte personale får ret til at vælge en repræsentant til at deltage i menighedsrådet møder – uden stemmeret – men med taleret og ret til fremsætte forslag til vedtagelse i menighedsrådet (KD 4/9). LafM sendte udkastet til høring hos alle menighedsråd, men uden at medsende KMs kommentarer til forslaget. LafMs formand, Flemming Kramp, begrundede det med, at menighedsrådene ikke skal »forholde sig til ministeriets argumenter, men til selve teksten i udkastet. Bestyrelsen vil ikke tage stilling til udkastet, førend man kender menighedsrådenes opfattelse af det, udtalte han (KD 24/8 og 4/9). KDs leder kunne oplyse, at bemærkningerne heller ikke kunne rekvireres fra KM, da et udkast til et lovforslag ikke er undergivet loven om offentlighed i forvaltningen. KD er af den opfattelse, at man ikke kan tage stilling til udkastet uden at kende KMs bemærkninger, og bladet beklager, at KMs åbenhed ikke strækker så langt, at man vil offentliggøre bemærkningerne. Bladet bemærker, at LafM tilsyneladende vil bøje af for KMs krav om ikke at offentliggøre bemærkningerne (KD 4/9. Dog blev der i MrBl nr. 9, s. 10 bragt en oversigt over de bestemmelser, der var nye eller ændret væsentligt). Fhv. KM Torben Rechendorff fastslår, at man ikke kan forholde sig til et lovudkast, uden at man også har det pågældende ministeriums bemærkninger. Han opfatter LafMs initiativ således, at man gerne vil vise sit demokratiske sindelag ved at udsende selve forslaget, men ikke bemærkningerne. Han finder Flemming Kramps udtalelser besynderlige. Enhver, der har været beskæftiget med lovforberedende arbejde, ved, at et udkast ikke er anvendeligt til noget som helst, såfremt man ikke har bemærkningerne. »Derfor synes jeg også, at Flemming Kramp burde sige ligeud: LafM nærer dyb mistillid til initiativer fra Frederiksholms Kanal. Man er simpelthen så hundeanst for lovinitiativer og argumenter herfor, at man altså på forhånd bremser debatten ved at fortie saglige oplysninger for foreningens medlemmer.« Han mener, at når LafMs bestyrelse bevidst tilbageholder oplysninger, så er der tale om magtfordrejning (KD 7/9, jvf. bestyrelsesmedlem Bo Nygaard Larsens replik i KD 16/9). Kramp afviser Rechendorffs beskyldninger og siger, at grunden til, at man udsender udkastet til samtlige menighedsråd, skal søges i den kendsgerning, at man i Menighedsrådenes Blads juni-nummer stillede menighedsrådene nogle spørgsmål om punkter, som man forventede ville være med i forslaget. Han ser det udsendte udkast som en videreførelse af dette arbejde. Skulle man

gøre mere, må man spørge KM, hvorfor det ikke er nødvendigt, at de får hele materialet, anfører Kramp (KD 9/9).

KM A. O. Andersen er enig i, at et lovudkast ikke er noget værd uden bemærkningerne. Han slår fast, at det er således, at et lovforslag først bliver offentligt tilgængeligt, når det forelægges folketinget. Han gør opmærksom, at høring til en lukket kreds er sædvane, før et lovforslag forelægges. Formålet er bl.a. at luge eventuelle vildskud bort.

Det som LafM har gjort, og som Præsteforeningen bebuder at ville gøre »må unægteligt føre til nogle overvejelser i ministeriet, om hvorledes høringer skal praktiseres i fremtiden«, skriver ministeren (KD 9/9). KM var på forhånd orienteret om, at LafM ville inddrage samtlige menighedsråd i debatten om udkastet til den nye menighedsrådslov, oplyser formanden, Flemming Kramp (KD 14/9). Den danske Præsteforening sendte hele materialet ud til alle foreningens 109 tillidsmænd (KD 1/9).

Folketingsmedlem for Kristeligt Folkeparti Henning Lysholm Christensen var hurtigt ude med en udtalelse om, at præsters stemmeret skulle bevares – i hvert fald i små sogne med kun en præst. Han oplyser, at KMs forslag endnu ikke har været drøftet i Kristeligt Folkepartis folketingsgruppe (KD 11/9). Få dage efter kan Kristeligt Folkepartis medlem af folketingets kirkeudvalg, Inger Stilling Pedersen oplyse, at hun over for KM har understreget, at det ikke er regeringen, der står bag udkastet til menighedsrådsloven, idet Kristeligt Folkeparti ikke har sagt ja til det, men hun finder det udmærket, at forslaget er sendt ud til en foreløbig høring. Desuden fastslår hun, at præsternes stemmeret generelt skal bevares (KD 14/9). På Haderslev stifts årlige stiftsmøde gør biskop Lindegaard sig til talsmand for, at præsternes position i menighedsrådet ikke må svækkes under nogen omstændigheder (Haderslev Stiftsbog 85ff., jvf. KD 13/9). 15 ud af 25 menighedsråd i Herning provsti tog i en resolution afstand fra at fjerne præsternes stemmeret (KD 1/10), det samme gjorde menighedsrådet ved Haraldskirken i Gladsaxe, der i øvrigt vendte sig mod ændringerne i lovforslaget som helhed (KD 29/10). I en udtalelse fra Kirkelig Samling om Bibel og Bekendelses årsmøde hedder det, at KMs forslag er fjendtligt over for den gudstjenestefejrende del af menigheden. Man vender sig mod, at det organisatoriske bånd mellem præst og menighedsråd skæres over. »Præsten reduceres her til at være funktionær. I praksis betyder det en umådelig skade på forholdet til menighedsrådet« (KD 5/10).

Biskopperne drøftede lovudkastet på deres efterårsmøde; men biskop Vincent Lind gjorde opmærksom på, at den enkelte biskop selv ville afgive høringssvar til KM. Dog kunne han oplyse, at der efter biskoppernes opfattelse var en del fornuftige tanker i udkastet, som var en for-

bedring i forhold til gældende lov. Men forslaget om ændring af præstens stilling til menighedsrådet rummer en højere grad af bureaukratisering end den nugældende lov. Han nævner, at menighedsrådet foruden at have en valgt formand også har en valgt forstander for menigheden, nemlig præsten (KD 8/10).

LafM fik over 4000 reaktioner fra menighedsrådsmedlemmer på lovdkastet (KD 29/10 og 29/9). Om udkastet som helhed udtalte LafM, at det »lægger op til en formalisme og bureaukratisering af menighedsrådenes arbejde, som er uhensigtsmæssig, unødvendig, irriterende og bekostelig.« Endvidere havde bestyrelsen konkrete kommentarer til ca. 30 punkter i forslaget. Hvilke ville man ikke oplyse, førend KM har fremsat sit forslag i folketinget (KD 29/10). Spørgeskemaundersøgelsen viste, at der i knap 89 pct. af alle besvarelser gives udtryk for, at præsternes stemmeret i menighedsrådene bør bevares, mens 67 pct. vil bevare funktionærernes valgbarhed (MrBl nr. 11, s. 34f., jvf. KD 22/11).

På KSs årsmøde advarede formanden, provst Finn Riber Jensen, mod at ville gennemføre et regelsæt for menighedsråd, der er helt lig med de bestemmelser, der gælder for kommunalbestyrelser. »Hvis man kalke- rer de kommunale bestemmelser af, uden at tage hensyn til det, som er og skal være Den danske Folkekirkes særpræg, så er det, vi havner i konsekvensmageri, som glemmer virkeligheden for teorien« (DKt 291f., jvf. i øvrigt debatten på årsmødet i DKt 306ff.).

På et samråd med biskopperne oplyste KM, at forslaget ville blive fremsat senere på måneden, men at han havde frafaldet kravet om, at præsternes stemmeret i menighedsrådene skulle bortfalde på grund af de mange indsigelser, der var indløbet (KD 4/11).

»Nu mangler vi så, at kravet om menighedsrådsmødernes afholdelse i offentlighed ligeledes opgives, for også det har skabt voldsom uvilje«, skriver redaktøren af DKt, provst Lars Holm. Han mener, at KM med sit udkast viser en lyst til klarhed og entydighed på alle folkekirke- ns områder, så han »med dette lovforslag er i fuld gang med at vælte ko- lossen, som hedder folkekirken og ved at gøre den til en statskirke.« Derfor foreslår Holm KM, »at man drager den helt selvfølgelige konse- kvens og i lovforslaget indarbejder navneændringen: Den evangelisk- lutherske, danske statskirke« (DKt 339, jvf. KD 18/11). KM udtaler, at Lars Holm overdriver, når han hænger sin opfattelse op på spørgsmålet om åbne menighedsrådsmøder eller ej. »Vi centraliserer ikke beslutnin- gerne, Vi kræver kun, at de decentrale beslutninger skal træffes i åben- hed. Det er efter min opfattelse udtryk for folkelighed«, siger KM til KD. Samtidigt kan KD oplyse, at LafMs spørgeskemaundersøgelse vi-

ser, at ud af 4150 besvarelser fra menighedsrådsmedlemmer går 59 pct. imod tvungne åbne møder (20/11).

Lovforslaget nåede ikke at blive fremsat inden årets udgang, men det skete lige efter nytår, og forslaget havde den udformning, som KM havde tilkendegivet i november måned (KD 13/1-94).

Voldhøj vandrekirke i Struer

Voldhøjs kirkes fortsatte skæbne som folkekirke var stadig uvis ved årets begyndelse (jvf. 1993,162ff.). KM meddelte, at menighedsrådets beslutning fra december 1993 om at nedlægge kirken var ulovlig, fordi man havde nægtet provst Berthelsen at afgive sin stemme (KD 22/1).

Alle var enige om, at der skulle findes en løsning inden udgangen af september, hvor lejemålet med Kirkefondet udløb. Mindretallet i menighedsrådet nævnte allerede da muligheden for at bevare kirken ved at oprette en valgmenighed.

Menighedsrådets socialdemokratiske flertal forsøgte at indkalde til et menighedsrådsmøde den 5/3, når provst Berthelsens konstitution udløb og før den nye sognepræst, Hanne E. Schmidt, blev indsat den 7/3, men man blev klar over, at sognepræsten var ansat fra den 1/3 og følgelig skulle indkaldes til mødet, hvorpå man opgav denne fremgangsmåde. Derefter satte flertallet sin lid til, at den nye sognepræst ville støtte en nedlæggelse af kirken (KD 10/3f.). Da dette ikke så ud til at ville lykkes, blev der indkaldt til et ekstraordinært møde med nedlæggelse af vandrekirken som eneste punkt på dagsordenen på et tidspunkt, hvor man vidste, at en af pastoratets tre præster var på ferie. Beslutningen blev vedtaget med to præster fraværende. Men det socialdemokratiske flertal lagde op til et forlig gående ud på at bygge et menighedshus eller medborgerhus på grunden, så det igangværende menighedsarbejde ved Voldhøj vandrekirke kunne fortsætte. På spørgsmål fra KD, om der kunne blive plads til at afholde gudstjenester i et sådant hus, svarede formanden, Eigil Christensen, at det havde han ikke taget stilling til endnu (KD 27/4f. og 3/5).

Til KD erklærer KM A.O. Andersen, at menighedsrådets beslutning om at ansøge KM om at få nedlagt Voldhøj kirkedistrikt er truffet på et fuldt lovligt grundlag, men forinden ministeriet realitetsbehandler ansøgningen, vil man afvente, om der er realitet i en indbydelse til et forligsmøde i sagen. KM oplyser, at han er klar til at tage til Struer for at prøve at forlige parterne, såfremt han får en indbydelse (KD 4/5).

Sognepræst Poul Hansen mener, at det er tvivlsomt om KM har retlig baggrund for at efterkomme menighedsrådets ønske om at nedlægge

kirkedistriktet. Efterkommes ønsket, bør ombudsmanden inddrages i sagen, mener han (KD 5/5). Dertil siger formanden for Selskabet for dansk Kirkeret, universitetslektor Jørgen Stenbæk, at et kirkedistrikt ikke kan bevares, hvis der ikke lokalt er vilje til det. Det er menighedsrådet, der bestemmer, selv om den endelige afgørelse er KMs. Efter hans opfattelse er der i denne sag ikke foretaget noget, som ikke er lovmedholdeligt. Stenbæk gør Poul Hansen opmærksom på, at kirkedistriktet ikke er oprettet ved kongelig resolution, men ved en beslutning i KM. Derimod er indvielsen af Voldhøj vandrekirke godkendt ved en kongelig resolution, og samme fremgangsmåde skal også benyttes ved oprettelse af et nyt sogn (KD 6/5, jvf. Poul Hansens replik i KD 18/5).

A.O. Andersen gav tilsagn om at komme til forligsmøde i Struer den 17/6, men forinden ønskede han et fælles oplæg fra menighedsrådets grupper. Det springende punkt i forligsdrøftelserne syntes at blive, om det kommende hus også skal kunne bruges til gudstjenester (KD 25/5). Senere kunne menighedsrådets formand, Eigil Christensen, oplyse, at den socialdemokratiske gruppe erklærede sig indforstået med, at et nyt menighedshus også skulle bruges til gudstjenester, men kirkedistriktet skulle nedlægges, og vandrekirken fjernes ved lejemålets ophør den 1/10. Talsmanden for kirkelisten i menighedsrådet, Anne-Marie Damgaard udtalte, at deres pris for at gå ind på et forlig ville være et krav om, at gudstjenester og øvrigt sognearbejde skulle kunne fortsætte uhindret også efter september (KD 3/6, jvf. KDs leder 4/6). KM blev forhindret i at deltage i mødet på grund af sygdom, derimod deltog embedsmænd fra KM under ledelse af departementschef Preben Espersen. Mødets resultat blev, at de to grupper snarest muligt skulle fremkomme med en fælles råskitse over et kommende menighedshus' indretning. Men spørgsmålet om, hvad der skulle ske med aktiviteterne fra den 1/10 til et nyt hus står færdigt, blev ikke besvaret. Kirkelisten ville lade vandrekirken stå i byggeperioden, men det kunne der ikke blive tale om, udtalte Eigil Christensen. Han ville have, at kirken skal fjernes ved lejemålets ophør med udgangen af september. Menighedsrådet ville selvfølgelig være behjælpeligt med at finde andre gudstjenestelokaler, f.eks. en idrætshal (KD 18/6). Det blev den manglende enighed om dette punkt, der til sidst fik parterne til at gå hver til sit. Selv om den socialdemokratiske gruppe i menighedsrådet i sin forligsskitse havde foreslået bygning af et menighedshus til 2,5 mill. kr., fandt kirkelisten det helt urimeligt, at vandrekirken ikke kunne blive stående i byggeperioden, men dette afviste Eigil Christensen med det argument, at man ikke ville risikere at komme i en situation, hvor der bygges menighedshus, og så alligevel dannes en valgmenighed omkring Voldhøj vandrekirke (KD 3/7).

At denne frygt ikke var ubegrundet, viser sig i den kendsgerning, at det foråret og sommeren igennem af flere personer omkring kirkelisten er blevet nævnt som en nærliggende mulighed at omdanne vandrekirken til en valgmenighedskirke. Allerede tidligt på foråret blev der afholdt et orienterende møde med 70 deltagere, hvor der blev oplyst, at sognepræst Martha Holst ved Struer og Voldhøj kirker havde givet tilsagn om at blive præst for den nye valgmenighed, såfremt det måtte blive aktuelt (KD 6/5). Et nyt forberedende møde med deltagelse af biskop Geil blev holdt den 1/6 (KD 25/5). I begyndelsen af august blev der indkaldt til stiftende generalforsamling for den nye valgmenighed, og dermed var alle forligsmuligheder udtømt (KD 11/8). Efter generalforsamlingen skrev Voldhøj valgmenighed kirkehistorie ved med sine 150 medlemmer at være den første sognemenighed, der ændredes til en valgmenighed for at bevare den lokale kirke (KD 1/9).

Ved kongelig resolution af 17/9 blev Voldhøj kirke nedlagt på sin 5 års fødselsdag den 25. september for dagen efter at blive kirke for Voldhøj valgmenighed. Valgmenigheden anerkendtes af KM den 21. september. Ved festgudstjenesten søndag den 26. september deltog Geil, og provst H.K. Jørgensen indsatte Martha Holst som valgmenighedens første præst (KD 27/9f.).

Nedlæggelsen af Voldhøj kirkedistrikt betød, at der blev udskrevet ekstraordinært menighedsrådsvalg i Struer sogn den 25/11 (KD 24/9). Det viste sig, at hverken kirkelisten eller grundtvigsk liste ville stille op til valget, hvilket betød, at der kun var indleveret en socialdemokratisk liste med 12 navne (KD 16/10). Geil var ked af, at der ikke blev opstillet andre lister, men så sig nødsaget til at lade menighedsrådet fungere i resten af perioden med kun 12 medlemmer i stedet for de 15, som udgjorde et fuldtalligt menighedsråd (KD 19/10).

Dermed var slaget om Voldhøj vandrekirke slut eller næsten slut. Der kom et lille, men betydningsfuld efterspil.

Eigil Christensen havde klaget til ombudsmanden over biskop Geils konstituering af provst Berthelsen. I begyndelsen af 1994 tildelte ombudsmanden KM en næse for ikke at have påtalt over for Geil, at han ved konstitueringen ikke havde fulgt reglerne i KMs bekendtgørelse fra 1991 om menighedsråds medvirken ved besættelse af præstestillinger. I denne bekendtgørelse står der, at biskoppen konstituerer en præst i kortere tid efter udtalelse fra menighedsrådet og provsten. Disse regler var ikke blevet fulgt af biskoppen ved konstitueringen af provst Berthelsen. Ministeriet klarer ikke frisag ved at henvise til, at den pågældende fremgangsmåde er gængs praksis ved korttidskonstitueringer, er ombudsmandens opfattelse.

På spørgsmålet om, hvorvidt hans afgørelse ikke skaber helt urimelige vilkår, svarer ombudsmanden, at det er da muligt. Men enten må KM påse, at dens regler bliver fulgt, eller reglerne må ændres. Hans opgave som ombudsmand er at påse, at der er overensstemmelse mellem regler og praksis, udtaler Gammeltoft-Hansen. Kontorchef Carsten Dalsgaard Jørgensen i KM udtaler, at ministeriet ikke overvejer at ændre bekendtgørelsen (KD 2/2ff.-94).

Bispevalg i Århus og ny bispevalglov

Allerede mere end et år førend biskop Herluf Eriksen med sikkerhed skulle gå af, meldte der sig to kandidater til bispestaven i Århus, begge med grundtvigsk baggrund: Formanden for Den danske Præsteforening, sognepræst Kjeld Holm fra Ellevang sogn ved Århus (KD 26/1) og dr. theol., pastor Jan Lindhardt, der er docent ved det teologiske fakultet ved Århus Universitet (KD 27/1).

Bispevalgkampen i Århus blev af flere grunde ejendommelig og interessant. Der har igennem nogen tid lydt røster om, at bispevalgloven burde ændres således, at store bysogne fik et større antal stemmer i forhold til de små landsogne. Andre havde peget på det uheldige i, at såfremt der var tre eller flere kandidater, kunne KM let komme i den situation at skulle indstille en kandidat til udnævnelse, som havde langt under halvdelen af stemmerne. Det fandt man, kunne afhjælpes ved at gennemføre en anden valgrunde mellem de to kandidater, der havde fået flest stemmer ved første valgrunde. Disse problemer orienterede LafMs bestyrelse folketingets kirkeudvalg om. Ligeledes mente bestyrelsen, at der burde sikres en mere ensartet procedure for alle kandidater i indledningsfasen ved bispevalg. Bl.a. skulle der afholdes et orienterende møde i hvert provsti om alle relevante regler i forbindelse med bispevalget. Desuden fandt man det også rimeligt, at alle kandidater fik adgang til at henvende sig til alle stiftets menighedsråd med materiale, som skulle udsendes via stiftsadministrationen (KD 5/2). Fra KM forlød det, at der kun var forberedende overvejelser om ændringer af bispevalgloven undervejs, og man kunne med sikkerhed sige, at eventuelle ændringer ikke ville kunne komme til at gælde ved det forestående bispevalg i Århus (KD 5/5).

Da biskopperne på deres efterårsmøde drøftede et kirkeministerielt udkast til ændring af bispevalgloven, hvor der bl.a. var forslag om omvalg mellem de to bedst placerede kandidater ved første valgrunde, var man ikke umiddelbart på det rene med, om det var den mest rimelige måde at løse dette problem på, udtalte biskop Lind (KD 8/10).

Det skal i den forbindelse også nævnes, at biskop Eriksen senere på året gjorde sig til talsmand for, at man ved en kommende ændring af bispevalgloven også burde se på valgmenighedernes overrepræsentation. Han gjorde opmærksom på, at en lille valgmenighed med f.eks. 33 medlemmer (sådan en er der rent faktisk i Århus stift) altid vil have mindst 6 stemmer til bispevalg. Det antal stemmer er en voldsom overrepræsentation også i forhold til de mindste landsogne, mente Eriksen (KD 1/12). KM ville ikke gå med til at ændre valgmenighedsloven på dette punkt. Skal der ændres på den skæve repræsentation i forbindelse med bispevalg, skal det ske ud fra en helhedsbetragtning, fordi der er nogle af folkekirkens sogne, der i ligeså høj grad er overrepræsenterede, fastslår KM (KD 2/12).

Da det i begyndelsen af september officielt blev meddelt, at biskop Eriksen havde fået bevilget afsked med udgangen af april måned 1994, var det startsignalet til det officielle forløb af kampen om bispeembedet i Århus. Dette bragte den tredje og sidste, men også grundtvigske kandidat på banen, nemlig provst Helge Qvist Frandsen, som også var næstformand for LafM (KD 7/9). Dette sidste forhold gav en del komplikationer for ham, især før han officielt meddelte sin kandidatur. (KD 16/6).

Da LafMs bestyrelse efter årsmødet i juni konstituerede sig, havde Qvist Frandsen indvilget i at kandidere til næstformandsposten, som han blev valgt til. Det får et andet medlem af bestyrelsen E. Lund-Sørensen til at skrive i et læserbrev, at »ingen kan nemlig forestille sig, at provst Helge Qvist Frandsen er så uredelig, at han lader sig vælge til næstformandsposten, dersom han stadig jagter bispestaven inden for de nærmeste måneder« (KD 16/6). Andre grundtvigske medlemmer af LafMs bestyrelse finder ikke, at der er noget uredeligt i, at Qvist Frandsen muligvis bliver bispekandidat, selv om han lod sig vælge til næstformand i LafM (KD 17/6, jvf. 23/6).

Nu blev det nok ikke til provst Qvist Frandsens fordel i kampen om bispestolen i Århus, at han var næstformand i LafM, fordi han også fik sæde i forretningsudvalget, der med tre stemmer (den ene var Qvist Frandsens) mod to bestemte, at kredsen bag Jan Lindhardts kandidatur ikke kunne få offentliggjort en annonce i MrBl om afholdelse af en række valgmøder i stiftet. Formandens begrundelse var, at det var sædvanen, at bladet holdt sig helt neutralt i bispevalgssituationer. Det nuværende bestyrelsesmedlem og tidligere næstformand, sognepræst Poul Henning Fromsejer var meget utilfreds med afvisningen og gav udtryk for, at der var tale om manipulation med stof om bispekandidater i bladet, hvilket var et anslag mod foreningens troværdighed. Især fandt han

det uheldigt, at Qvist Frandsen havde deltaget i beslutningen. Han fandt det direkte pinligt, at Qvist Frandsen fik stillet bagsiden til rådighed for en kommentar i det samme nummer (nr. 7/8) af bladet, hvori annoncen om Lindhardts møder skulle have været offentliggjort. Han stiller sig ikke tilfreds med redaktør Birgit Maarups forklaring om, at den pågældende kommentar skrives på skift af bestyrelsesmedlemmerne, og at det var tilfældigt, at det var Qvist Frandsens tur i samme måned, hvor han offentliggør, at han er bispekandidat. Frandsen oplyser, at indlægget er skrevet allerede i maj måned (KD 11/9, jvf. 16/9 og 20/9). KDs leder skriver: »At et bispevalg er en alvorlig sag, det kan ingen være i tvivl om, når der allerede på nuværende tidspunkt har udviklet sig en strid om annoncere reglerne i MrBl« (20/9).

Annoncens bagmænd (bl.a. sognepræst Jørgen Kjærgaard) fandt det rimeligt med spærretid i forbindelse med bispevalg, men det skal i så fald gælde alle, også næstformanden, nu da han officielt er bispekandidat (KD 20/9). På et efterfølgende bestyrelsesmøde i LafM blev formanden og forretningsudvalgets flertal underkendt, så der bliver fremover mulighed for at bringe annoncer om bispekandidater. Bladet skal desuden være åbent for redaktionel omtale af bispekandidater (KD 29/9).

Da bispevalget blev udskrevet den 11/10, blev fristen for anmeldelse af kandidater sat til den 7/12. Afstemingen i menighedsrådene skulle finde sted fra den 25/1 til 14/3. Resultatet offentliggøres den 25/3, og bispevielsen finder sted i Århus domkirke den 15/5, hvor Københavns biskop, Erik Norman Svendsen, foretager den første bispevielse i sin embedsperiode (KD 30/9 og 7/12).

Luthersk Missions nadverdebat

LMs delegeretmødets beslutning fra marts 1991 (jvf. 1991,228) om, at man ikke ville give mulighed for specielle nadversammenkomster i missionshusene, viste sig at være meget foreløbig, idet spørgsmålet blev taget op påny allerede i efteråret 1993.

Udover det tidligere materiale var der udarbejdet en nadverrapport II, dateret 30/12-91 (den har ikke været offentliggjort, jvf. Pastor lic. theol. Jørgen Glensthøj i PrfBl 1994,47; jvf. i øvrigt smst. hans meget grundige redegørelse for sagsforløbet og hans vurdering af beslutningen. LMs generalsekretær Leif Rasmussen kan dog oplyse, at rapporten har været frit tilgængelig og har kunnet fås ved henvendelse til LM – MV nr. 20), der skulle give delegeretmødet et beslutningsgrundlag.

Det er bemærkelsesværdigt, at der i tiden op til det afgørende møde ikke var ret megen debat i LMs blad, Missionsvennen. De få, der tog or-

det, blev grundigt manuduceret af de ledende folk i LM og nadverudvalgets medlemmer (jvf. 1991,222), der tilsyneladende alle gik ind for fri nadver.

Lindvig Osmundsen, der også var meget kritisk i den første fase (jvf. 1991,223f.), stiller ligeledes denne gang kritiske spørgsmål til rapporten. Efter hans opfattelse søger nadverrapporten at få afklaret LMs forhold til folkekirken. Rapportens forfattere mener, at det både er juridisk muligt og teologisk forsvarligt at have fri nadverforvaltning. Samtidig tager rapporten afstand fra falsk og substansløs forkyndelse i folkekirken. Han konkluderer, »at det er utilfredshed med folkekirken, som er årsagen til, at spørgsmålet om fri nadver er kommet op. Men i nadverudvalgets rapport er argumenterne, man bruger, slet ikke et opgør med folkekirken om forkyndelse. Det er alene et forsøg på at bevare sig selv i folkekirken, og forsvare over for sig selv sin ret til at forblive i folkekirken, samtidig med at man vil åbne for enegang i nadverspørgsmålet. Men ønsker at markere afstand, men man ønsker også at bevare det bekvemme tilhørsforhold til folkekirken.«

Endvidere anklager han rapportens forfattere for at argumentere baglæns, idet de siger, at når KMs svar på deres spørgsmål om nadverforvaltning kun henviser til anordningen af 18. juni 1953, så er det klart, at denne anordning ikke »tager sigte på at regulere forhold i en fri organisation som LM«. »Det er da indlysende«, mener han. For da næsten alle (!) i LM er medlem af folkekirken, og da LM regner sig for at være en del af folkekirken, er det, som LM er i færd med at gøre, med til at regulere forholdene for medlemmer af folkekirken« (MV nr. 20). I samme nummer af bladet tager tre medlemmer af nadverudvalget, generalsekretær Leif Rasmussen, Claus L. Munk og Karl K. Riis, klart afstand fra hans synspunkter. Han får mulighed for komme med en kort replik til deres lange indlæg i det samme nummer af bladet, fordi det er sidste nummer af MV, som udkommer, inden delegeretmødet skal drøfte forslaget. Han går ikke nærmere ind på deres mange indvendinger imod hans synspunkter, men fastslår, at da det ser ud til, at LMs ledelse vil imødekomme ønsket om indførelse af fri nadver, »har man prøvet at tilrettelægge en begrundelse for, at dette kan gøres uden at tage et brud med den danske folkekirke.« Han mener, at LM i stedet for havde to rigtige muligheder i denne sag: enten »at blive i folkekirken med sin vækkerrøst og missionsindsats, eller at blive frikirke. I begge disse ordninger kan en sund og hel identitet bevares.« Han forudser, at »LM vil få et stort troværdighedsproblem i folkekirken, hvis man godkender fri nadverforvaltning i LM. Her vil alle de gode forsikringer ikke kunne overdøve handlingen.« Missionsskoleforstander, cand. theol. Jørgen

Bernhard skriver, at »han været og er tilhænger af LM som *missionsforening*, (men han) må konstatere, at udviklingen i LM de seneste år er gået i retning af større bevidsthed om selv at være *menighed*. Nadversagen er et tydeligt udtryk for dette«. Det kan man beklage eller glæde sig over. Men han fastslår, at det må »få den konsekvens, at de LM-forsamlinger, hvor man ønsker egen nadver og mere selvstændighed, tildeles og påtager sig status af fri og selvstændig menighed. Det er uholdbart dobbeltspil at skulle være i folkekirken uden at ville have med kirken at gøre« (MV nr. 20).

Inden delegeretmødet kunne de delegerede læse i MV, at de fleste kredse overvejende er imod at indføre fri nadver. På landsplan er det kun i København og i Nordsjælland, at cirka halvdelen af kredsene overvejende går ind for fri nadver. MV havde lavet denne undersøgelse ved at udspørge kredsformændene (MV nr. 20).

På trods af denne store modstand blandt fodfolket vedtog delegeretmødet med opbakning fra to tredjedele af de delegerede at gå ind for fri nadver. Man gav klart udtryk for, at der ikke skulle lægges en afstandtagen fra folkekirken ind i beslutningen, at der ikke sigtes mod frikirke-dannelse, at man ikke finder det godt gjort, at der skulle være tale om et kirkebrud, selv om man erkender, »at der selvsagt i høj grad er tale om et traditionsbrud« (MV nr. 21, jvf. KD 2. og 3/11).

IMs formand, pastor K. Lindhardt Jensen tager klart afstand fra LMs initiativ. Han forstår, at baggrunden for LMs beslutning er »den dybe nød, den troende menighed oplever mange steder, hvor man har en præst, som i lære og/eller liv er i alvorlig modstrid med Guds ord«. Alligevel finder han LMs skridt dybt beklageligt. »Begynder man at holde nadver i forbindelse med sine forsamlinger i missionshusene, da har man taget et langt skridt i retning af at etablere sig som kirke. Her kan vi ikke følge LM.« Derimod kan han anbefale, at man benytter sig af folkekirkens frihedsordninger, såfremt forholdene i ens sognekirke er uholdbare (KD 4/12).

Biskopperne var i en skrivelse af 12/11 blevet orienteret om LMs beslutning og på deres nytårsbispemøde tog de samlet afstand fra LMs påtænkte nadverfejring i missionshusene. Biskoppernes brev til LM var underskrevet af samtlige danske biskopper – herunder biskopperne på Færøerne og Grønland. Biskoppernes fælles initiativ er historisk. Og det får KDs leder til at skrive: »Folkekirken har unægteligt fået både mund og mæle« (6/1-94).

I deres brev skriver biskopperne bl.a.: »Vi opfatter nadversamvær i LMs forsamlinger som en handling, hvorved de pågældende har bragt sig i åben konflikt med den danske evangelisk-lutherske folkekirke.

Der er tale om et brud, såvel hvad angår folkekirkenes liturgi, som den evangelisk-lutherske embedsforståelse og folkekirkenes orden. Hvis en forsamling derfor holder frit nadversamvær, har den sat sig udenfor folkekirkenes læreembede og orden«. Biskopperne henviser til Den kgl. Anordning af 18/6-53, til deres skrivelse af 26/9-91 til LMs generalsekretær Leif Rasmussen (så vidt vides ikke offentliggjort), og til Augustana art. 14, »hvori »retteligt kaldet« forstås som en gennem folkekirkenes ordination kaldet præst«. Biskopperne siger klart og tydeligt, at såfremt LMs forsamlinger selv begynder at forvalte nadveren, er der tale om et klart brud med folkekirken, trods LMs påstande om det modsatte. Endvidere gør de opmærksom på, »at liturgi både er et ordens- og lærespørgsmål« (brevet aftrykt i KD 6/1-94).

LMs generalsekretær Leif Rasmussen vil ikke på stående fod udtale sig om, hvad konsekvenserne af biskoppernes brev bliver. Han er enig i, at der med LMs beslutning er tale om »et *traditionsbrud*. Derimod er jeg fortsat noget afvisende over for, at der er tale om et brud med skrift og bekendelse« (KD 6/1-94).

Biskoppernes brev var startskuddet til en større debat i en bredere kreds om LMs beslutning.

Grønland selvstændigt stift

Efter flere års tilløb (jvf. 1991,210ff.) blev Grønland i 1993 et selvstændigt stift i Den danske Folkekirke. De problemer, som igennem flere år havde umuliggjort en løsning, var efterhånden ryddet af vejen. Det spørgsmål, der havde stået i vejen for, at Grønland kunne blive et selvstændigt stift, var, om landsstyret eller Dronningen skulle udnævne biskoppen i Grønland. Da spørgsmålet var blevet afklaret, kunne landstinget i efterårssamlingen 1992 indstille til folketinget, at Grønland bliver et selvstændigt stift (Christian Tidemand i Den grønlandske Kirkesag, meddelelser nr. 129, s. 11).

Allerede i foråret 1993 vedtog folketinget enstemmigt, at Grønland skulle være et selvstændigt stift med Vor Frelzers kirke i Nuuk som domkirke. Kompetencestriden var blevet løst således, at landsstyret fremover indstiller til KM, hvem man ønsker, Dronningen udnævner til biskop (KD 15/4, 1/5).

Først midt på efteråret lå det klart, fra hvilket tidspunkt det nye stift ville blive oprettet, idet den hidtidige vicebiskop Kristian Mørch blev udnævnt til biskop over Grønland fra den første november. Da han var bispeviet, skulle han kun indsættes i stillingen som biskop af Københavns biskop, Erik Norman Svendsen. Det var planlagt til at skulle fin-

de sted søndag den 7/11, men blev udsat til søndag den 19/6 på grund af Kristian Mørchs sygdom (KD 21/10).

Det bør bemærkes, at det grønlandske stift ikke får nogen stiftsøvrighed. Derimod hører de kirkepolitiske spørgsmål og overtilsynet med kirken ind under hjemmestyret, således at landsstyremedlemmet for kultur, undervisning og kirke, Marianne Jensen, reelt bliver Grønlands kirkeminister (KD 14/12).

Flere præstestillinger

Kort tid efter at den nye regering var tiltrådt, fulgte den nye kirkeminister A.O. Andersen en opfordring fra Den danske Præsteforening og Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer om at nedsætte et udvalg til at belyse det virkelige behov for flere præstestillinger. KM oplyste, at Den danske Præsteforenings strukturudvalg for et par år siden nåede frem til, at der var et udækket behov på 100 stillinger, medens KM dengang mente, at behovet kun var 20 ekstra stillinger (jvf. 1991,202ff.). Samtidigt mente biskopperne, at der var brug for ca. 80 ekstra præster (KD 2/9). Af de ovennævnte 20 stillinger er de 10 blevet oprettet siden da, kan KM oplyse. Det bliver udvalgets opgave at finde ud af hvilket tal, der er det rigtige, siger A.O. Andersen. Udvalget skal også se på, om finansieringsmodellen for præstelønninger er den rigtige. For øjeblikket dækkes 40 pct. af præstelønnen af staten over finansloven, mens de resterende 60 pct. dækkes af landskirkeskatten.

Kontorchef Steffen Brunés fra KM bliver formand for udvalget. Udvalgets øvrige medlemmer skal være to biskopper, to repræsentanter fra Den danske Præsteforening, én fra Danmarks Provsteforening samt to fra Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer (KD 24/2f.). Alle involverede parter udtrykte stor glæde over KM's initiativ og ventede sig meget af udvalgsarbejdet (KD 28/4). På Den danske Præsteforenings repræsentantmøde gav formanden, sognepræst Kjeld Holm udtryk for, at f.eks. tre præster til 17.000 sognebørn er uacceptabelt (PrfBI 450, jvf. KD 25/5).

I MrBI skriver formanden, Flemming Kramp, en lederartikel med overskriften: »Flere præster, tak – men hvor?« Han nævner, at nye sogne med store nyoprettede boligområder, sogne med mange flygtninge, asylansøgere og indvandrere, sogne med store plejehjem og mindre lokale hospitaler har et problem (MrBI nr. 8, s. 3, jvf. KD 2/9).

KM oplyste, at han ikke vil arbejde for at få omstødt indenrigsministerens forbud mod, at præster får adgang til hospitalernes patientre-

gistre. Derimod vil han medvirke til at alle sygehuse i landet får tilknyttet en sygehuspræst (KD 13/10).

Biskop Græsholt gør nok engang opmærksom på, at antallet af præster er gået tilbage i forhold til befolkningsudviklingen (KD 26/3). Stadig flere forsømmes åndeligt, fordi sognepræster ikke har tid nok til husbesøg, sagde biskop Eriksen på et stort stiftsstævne i Århus (KD 18/5).

Den danske Præsteforenings kvindeudvalg offentliggjorde i sommerens løb en rapport om hjælpepræsters arbejdsvilkår, der viste, at de fleste hjælpepræster var det mere af nød end af lyst. Undersøgelsen godtgjorde, at størstedelen af hjælpepræster er kvinder. Det var især de kvoterede hjælpepræster, og dem er der flest af, som havde det vanskeligt, og som frem for alt burde have forbedringer i deres arbejdsvilkår (KD 15/6, PrfBl 661ff.). Det skal nævnes, at de kvotalønnede hjælpepræster fra 1/4 får mulighed for at få rådighedstillæg i forhold til deres kvote, hvad formanden for Præsteforeningen betegner som en betydelig forbedring i deres lønforhold (PrfBl 291, KD 14/4).

Kvindeudvalgets rapport betød, at hovedbestyrelsen nedsatte et hjælpepræsteudvalg, hvis beretning sognepræst Peter Fischer-Møller redegjorde for i PrfBl. Man erkendte, at hjælpepræster er nødvendige i den folkekirkelige struktur, og at en del præster foretrækker denne ansættelsesform af forskellige grunde. Men man finder, at det er vigtigt, at kvoten bliver fastsat i forhold til arbejdsopgavernes omfang. Udvalget finder, at de involverede parter, menighedsråd, præsternes tillidsmænd og andre bør inddrages i stillingsvurderingen i langt højere grad end det for nuværende er tilfældet, førend der oprettes nye stillinger også som hjælpepræster. Desuden ønsker Præsteforeningen, at hjælpepræster fremover får titel af fungerende sognepræst eller kapellan (PrfBl 825ff., jvf. KD 22/10).

Det kirkeministerielle udvalg afgav sin betænkning den 2/12, men den blev først offentliggjort i begyndelsen af det nye år (KD 26/2-94).

Forfatternes adresser

Biblioteksleder, lic. theol.
Carsten Bach-Nielsen,
Teologisk Bibliotek,
Aarhus Universitet,
8000 Århus C.

Sognepræst, cand. theol.
Elna Bækdorf,
Frederiksvej 25,
4180 Sorø.

Provst, cand. theol.
Carl Trock,
Vagtvej 25,
2000 København F.

Fhv. arkivar
Carl Rise Hansen,
Mågevej 19,
4000 Roskilde.

Stud. theol.
Svea-Yvonne Plaetner,
Højløkken 38, Hjortekær,
2800 Lyngby.

Pastor, cand. theol.
Christian de Fine Licht,
Dybbøl Bygade 101,
6400 Sønderborg.

Stud. theol.
Kjartan Fester Thaysen,
Ewaldsensvej 2,
2000 København F.

Dr. phil.
H. V. Gregersen,
Dronning Alexandrinesvej 2,
6100 Haderslev.

Provst, cand. theol.
Leo Kamstrup Olesen,
Frankrigsgade 1,
2300 København S.

Register

- Absalon 181
Adzer, Catharina Maria 78
Als, F. 146
Althaus, Paul 193, 215
Ammundsen, Valdemar 211, 213, 219
Andersen, A. 131
Andersen, A. 159
Andersen, A. O. 225, 232, 237, 240, 243-244, 252
Andersen, H. C. 33, 59, 64-66, 68, 70, 74, 78-80
Andersen, J. Oskar 185-219
Andersen, Julius 146
Andersen, Lise 219
Andersen, Maia 146
Andersen, Olga 186, 190, 192, 195-196, 199, 205, 208-209, 213, 215
Andersen, P. O. A. 186
Andersen, Sten Skovgaard 149
Appel, Ingeborg, f. Schrøder 132
Appel, Jacob 132
Arentzen, Kristian 35
Augustin 45, 202, 209, 216

Bagger, F. V. 92-95, 97-98, 100-101, 116, 119-120
Baggesen 80
Balle, Nicolai Edinger 203, 217
Balslev, C. F. 40, 76
Balslev, Th. 90-91, 104-105, 119, 130, 134, 136, 139
Balslev-Clausen, Erik 239
Bang, Amanda 146
Bang, Erik 234
Bang, J. P. 211, 219
Bang, N. 146
Bardenfleth 141
Barfod, N. F. S. G. B. 137
Bastholm, Christian 185, 203, 213-214, 217
Beck, Vilhelm 117
Begtrup, H. 157, 171
Benedict, Lorentz 16
Bentsen, Ivar 164
Bentzen, Aage 194, 196, 216, 219
Benzon, P. E. 159
Berengar af Tours 188, 214
Berg, C. 98
Bergmann, Lorenz 208, 218
Bernhard, Jørgen 249
Bernini 20
Bernstorff 214
Berntsen, Klaus 132
Bertelsen, Henrik 212, 219
Bertelsen, Ole 233
Berthelsen 225, 243, 245
Bille, C. St. A. 78, 80
Birch, Antoinette Christiane 80
Birkedal, Uffe 162, 164
Birkedal, Vilhelm 85, 109
Bissen, H. V. 23, 25-27, 154, 162
Bissen, V. 157
Bjerre, Jens 145-148
Bjerre, K. 88
Bjørnson, Bjørnstjerne 165
Black 79
Blomqvist, Helle 149

- Bo, N. Andersen 176
 Boethe, W. 114
 Boisen, Elisabeth 159
 Boisen, F. E. 118
 Bojesen, Ernst 78
 Bojsen, P. 174, 175, 176
 Bonwetsch, Gottlieb Nathanael
 187, 207, 214
 Borre, Harald 33
 Bousset, Wilhelm 207, 218
 Brahm, P. Georg E. 91-93, 95-
 96, 98, 109, 116
 Brandi 191
 Brandrud, A. 32
 Brandt, C. J. 32
 Brandt, J. S. Deichmann 131,
 139
 Bredsdorff, Morten 182
 Bredsdorff, Th. 171, 181
 Breyen, L. 146
 Brodersen, Paul 194, 216
 Brorson, H. A. 79, 80
 Bruhn, Verner 231, 238
 Brun, Lyder 215
 Brunés, Steffen 252
 Bruns 195
 Brücker, V. 105, 119, 137-138,
 157
 Brünnich, Boas 78
 Bugenhagen, Johannes 8, 29-30
 Buhl, Frants 197, 217
 Bure, Kristjan 30
 Bügel, Maria 55, 78
 Bügel, Peter 78
 Bækdorf, Elna 78
 Bærentzen, Th. 32
 Bøgebjerg, Rasmus 151-184
 Bøggild 144
 Bøgh, Nikolaj 78, 80

 Cammer, I. K. M. 12

 Carlsen, Johan 87, 89, 97 115,
 119
 Caroline Amalie 62, 76
 Christensen, Christen Thomsen
 141, 147
 Christensen, Eigil 243-245
 Christensen, G. 183, 184
 Christensen, Hans Julius Alfred
 148-149
 Christensen, Henning Lysholm
 241
 Christensen, J. C. 130, 133, 147,
 149, 229
 Christian VIII 76
 Christie, Håkon 30
 Christie, Sigrid 30
 Christoffersen, Lisbet 239
 Clausen 90-91
 Clausen, Bent Bayer 227, 236
 Clausen, Georg 77
 Clausen, Johs. 130, 136
 Cortes, Freddy 236-237
 Cortz, C. 146
 Cranach, Lucas den Yngre 32
 Cuveland, Ernst de 10, 13-14,
 16, 29-32
 Cuveland, Helga de 10, 13-14,
 16, 29-32
 Cyprian 207

 Dalsgaard, A. D. 158, 160
 Dam, Poul 231
 Damgaard, Anne-Marie 244
 Dante 67, 79
 Dass, Petter 182
 Deissmann, Adolf 197, 216
 Dietrichson, L. 13, 27, 31, 33
 Dissing, Anders 114, 139
 Dømmerby, Johs. 105

 Eckersberg 75

- Edsberg, Johan Henrik 44, 45, 77
- Edsmann, Carl-Martin 30
- Eggert, N. 162
- Ehbisch, Friedrich 10, 31
- Eichhorn, Johann Gottfried 188, 214
- Ekberg, Axel 164
- Eller, P. 173, 174, 184
- Elmqvist, Thorvald 115
- Engelstoft, C. T. 86, 113, 138
- Erik Menved 59
- Eriksen, Herluf 226, 229, 231, 235, 246-247, 252
- Erslev, Kristian 186
- Espersen, Preben 227-228, 230, 244
- Fabris, Jacopo 31
- Fanzago, Cosimo 21, 32
- Fénélon 77
- Fenger, Augusta 52
- Fenger, J. L. 79
- Fenger, P. A. 52, 80
- Fett, Harry 31
- Fichte 207
- Fischer-Møller, Peter 253
- Fisker, Per 105
- Fog, B. J. 88-91, 97, 104, 115, 137
- Fog, H. 139
- Fog-Petersen, Johs. 159
- Frandsen, Helge Qvist 247
- Frederik den Vise 32
- Frederik VIII 132
- Frederiksen, Flora 146
- Frederiksen, N. Chr. 146
- Frederiksen, Søren 158
- Freund, C. G. 27
- Friis, M. P. 188, 215
- Friis, Aage 214
- Fritz, Sven 31
- Fromsejer, Poul Henning 247
- Funder, P. F. J. 89, 97, 115, 119
- Galskiøt, Johannes 70, 75, 76
- Galskiøt, T. M. B. 75, 80
- Gammeltoft-Hansen, hans 245
- Gauffin, Axel 22, 32-33
- Geil, Georg S. 225, 228, 235, 245
- Geisberg, Max 32
- Geismar, Eduard 192, 194, 215-216
- Gemmer, Anders Nissen 194, 216
- Gercken, Didrik 33
- Gertner, J. V. 172, 173, 174
- Gertsen, Niels 92-93, 95, 109
- Gjesing, Knud Bjarne 78
- Glarbo, Christian 192-193, 197, 204, 215
- Glenthøj, Jørgen 30, 227, 230, 248
- Goethe 67, 68, 217
- Gramont 77
- Grandjean, Bredo 33
- Grane, Leif 216-217, 219
- Gregersen, H. V. 221-223
- Gressmann, Hugo 197, 217
- Grinder-Hansen, Poul 30
- Grundtvig, Elisabeth 160, 161
- Grundtvig, N. F. S. 38, 40-44, 51, 72, 76-77, 113, 121, 139, 151-184
- Grundtvig, Stener 184
- Grundtvig, Svend 41, 76
- Grundtvig, Vilhelm 160
- Græsholt, Thorkild 228, 233, 252
- Gude, L. 107
- Güder, E. 44, 77, 46, 48, 49, 73

- Hage, B. 33
 Hansen, Anita 30
 Hansen, C. F. 20
 Hansen, Jens 32
 Hansen, Jørgen Dilling 105
 Hansen, Poul 243-244
 Hansen, Vilh. 105, 108, 110-112, 116, 119-139
 Hansen-Jacobsen, Niels 175, 176
 Hanssen, H. P. 181
 Harboe, Rasmus 165, 168
 Harnack, Adolf von 190, 194, 197, 201-203, 207, 209, 217-218
 Hartmann, Jørgen Birkedal 20, 32
 Hasle, S. N. P. 107
 Hass, L. D. 147
 Hauch, Carsten 80
 Hauptmann, Gerhart 198, 217
 Heiberg, J. L. 36, 59-60, 67, 78, 80
 Heiberg, P. A. 197, 216
 Heiler, Friedrich 188, 200-201, 214
 Heise, Victor 41, 78
 Heltoft, Aksel 134
 Helveg 158
 Helveg, Ludvig 9, 30, 32
 Hengstenberg, Ernst Wilhelm 202, 217
 Hennings, August 196, 216
 Henriksen, Bertel 139
 Henriksen, Jens Ole 235
 Hermansen, Victor 32
 Herrmann, Wilhelm 193, 215
 Hersleb, Peder 31
 Hertel, L. 110-111, 119, 122, 127, 136-137
 Hertz, Henrik 67, 80
 Hey, Alfred 132
 Heyne, Christian Gottlob 188, 214
 Hirsch, Emanuel 207, 218
 Hjersing, Karen 146
 Hjersing, N. P. 146
 Hjort, I. M. L. 67, 70, 80
 Hjort, Peder 59
 Hoff, V. J. 107, 113
 Hoffmeyer, Skat 192, 194, 196, 215, 217
 Holberg, Ludvig 206
 Holbøll, V. 136
 Holl, Karl 194, 216
 Holm, C. 141
 Holm, Chr. 180
 Holm, Elvine 146
 Holm, J. A. L. 79
 Holm, Kjeld 239, 246, 252
 Holm, Lars 231, 242
 Holst, Martha 244-245
 Holt, Paul 107, 117
 Honoré, Paul 227, 229-230
 Hoppe, Juliane Vilh. N. C., f. Benzon 56, 78
 Hornbech, Birthe Rønn 229-230, 233
 Hostrup, H. 157
 Hostrup, J. C. 170
 Hude, Karl 204, 217-218
 Husum, L. Birkedal 33
 Hvistendahl, Margaretha Elisabeth 75
 Hwiid, Andreas Christian 188, 214
 Hänisch 192
 Høegh-Guldberg, Ove 188, 214-216
 Høgsbro, Svend 119
 Højmark, Asger 158-159
 Høyberg, Fr. 122, 132, 136

- Haar, Helge 186, 195, 216
- Ingemann, B. S. 35-80
- Ingemann, Lucie, f. Mandix 35, 52-53, 55, 75-76, 79
- Ingemann, Søren Laurentius 75
- Ingemann, Søren Sørensen 75
- Ingerslev, Peder 122, 124
- Ingesman, Per 149
- Irenæus 45
- Iversen, C. G. 77
- Iversen, Gertrud 149
- Ivertsen, Ole Chr. 239
- Jacobsen, Carl 174, 179
- Jacobsen, Lis 30
- Jansen, J. K. 84-85, 111, 113, 138
- Jelsbak, J. 177, 184
- Jensen, Bernhard 24, 33
- Jensen, Chr. 146
- Jensen, F. L. 146
- Jensen, Finn Riber 235, 238, 242
- Jensen, Hans 110
- Jensen, Johannes V. 27, 33
- Jensen, K. Lindhardt 229, 250
- Jensen, Marianne 251
- Jensen, Mogens 229
- Johannsen, Birgitte Bøggild 30-31
- Johannsen, Hugo 32
- Johansen, P. 27, 33
- Johansen, R. Broby 12, 31
- Jonquières 138
- Jungersen, Fr. 159
- Jørgensen, Alfred Th. 192, 194, 215
- Jørgensen, Carsten Dalsgaard 245
- Jørgensen, H. K. 245
- Jørgensen, J. A. 146
- Jørgensen, Mads-Bjørn 232-233, 236
- Jørgensen, P. 146
- Jørgensen, P. C. Willemoes 30
- Jørgensen, Peter Petersen 190, 215
- Kaftan, Julius Wilhelm Martin 193, 197, 203, 207, 215
- Kant, Imm. 188, 215
- Kichebusch, Benedicta Maria Dorthea Elisabeth 35, 75
- Kierkegaard, P. C. 33, 118, 218
- Kierkegaard, Søren 185, 208, 210-211, 215, 218
- Kingo, Thomas 197
- Kiær, Niels 111
- Kjær, Tom 238-239
- Kjær, Ulla 30
- Kjærgaard, Jørgen 230, 248
- Kjærulf, Dorte Jensdatter 32
- Klint, P. V. Jensen 164, 165, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182
- Knudsen 139
- Knudsen, Hans O. 121
- Knudsen, Jens Lassen 121, 124, 137-138
- Knudsen, L. J. 118
- Koch, G. 131
- Koch, Hal 185
- Koch, Karl 159
- Koch, V. 119
- Kofoed-Hansen, H. P. 215
- Kolsrud, O. 32
- Konstantin-Hansen, Elise 170, 176, 178, 179
- Kornerup, Bjørn 107, 185, 198, 217
- Kragballe, Chr. M. 77

- Kragh, Johannes 164
 Kragh, Oluf Christian 196, 200,
 216
 Kramp, Flemming 229-230,
 240-241, 252
 Krarup, F. C. 192, 215, 218-219
 Kristensen, J. P. 159
 Krogh, Torben 31
 Kaas, A. 146
- la Cour, Poul 151
 Langberg, Harald 31
 Lange, Carl Vilhelm 141, 146
 Lange, Signe 146
 Larsen, Bo Nygaard 240
 Larsen, Frans 146
 Larsen, Margrete 146
 Larsen, P. M. 159
 Larsen, Thomas 158
 Laursen, Anders 119
 Laursen, Vagn 234
 Lautrup, A. 146
 Lautrup, Jørgen Hiort 50, 51, 77
 Lefolii, H. H. 120, 132
 Lehmann, Edvard 201, 217
 Leibnitz, Gottfried Wilhelm
 188, 214
 Lessing, Gotthold Ephraim 188,
 214
 Leth, H. N. C. 92-93, 96, 100,
 117
 Lietzmann, Hans 202, 217
 Lillelund, H. B. 86, 111, 114,
 119, 124, 127
 Lind, P. E. 81-86, 90-91, 102,
 107-113, 116-118, 122-125,
 127-128, 132, 136-138
 Lind, Vincent 241, 246
 Lindberg, J. C. 44-46, 73, 77
 Lindberg, Niels 84-86, 97, 105,
 111, 113-114, 119
- Lindegaard, Olav C. 234-235,
 241
 Lindencrone, Christian 12
 Lindhardt, Jan 246-247
 Lindhardt, P. G. 105, 111, 115,
 136, 138-139, 186, 215, 218-
 219
 Lohmann, Kristian 134, 136,
 154-157
 Lomborg, Anton 118
 Lorenzen 75
 Lose, E. V. 137
 Lucan, Lord 20
 Ludwigs, Chr. 133, 139, 164-
 165, 167, 178-179
 Lund 75
 Lund, Chr. 108-109
 Lund, Laura 113
 Lund, M. A. S. 110
 Lund, Marie 114
 Lund, Rasmus 81-86, 90, 95,
 101, 105, 107-114, 116, 119,
 122-124, 128, 132, 136-138
 Lund-Sørensen, E. 247
 Luther, Martin 18, 29, 32, 40,
 44-45, 52, 76, 92, 117
 Løgtholt, Thomas 147
- Mackeprang, M. 7, 32
 Madsen, Herman 32
 Madsen, Karl 172
 Madsen, Karl Aage 134
 Madsen, M. P. 146
 Madsen, Peder 90-91, 129
 Magnus den Gode 155
 Malling, Anders 76-77, 80
 Mandix, Jacob 75
 Margrethe 78
 Marstrand, J. 152, 164-168,
 175, 183-184
 Martensen, H. L. 39-40, 42, 44,

- 46-48, 67, 72-73, 77-78, 80-81, 107, 196, 204-205, 210-211
- Matthiae, Guglielmo 32
- Matzen, H. 91
- Maywahlen, V. Ulr. 44, 77, 46, 73
- Meile, Eva 231, 233-234
- Melanchton 92, 93
- Meldgaard, Helle 227
- Melgaard, J. 146
- Michaelis, Johann David 188, 214
- Mirbt, Carl 187, 191, 195, 206, 214-215
- Mogensen, Svend 194, 216
- Molbech, Chr. K. F. 59-60, 79
- Molino, Michael 77
- Mommsen, Theodor 201, 217
- Monrad, D. G. 91, 147
- Montevecchi, Benedetta 32
- Mosbech, Holger 192-193, 215
- Mott, John R. 191, 215
- Muller, Jan 17
- Munk, Claus L. 249
- Müller, F. 164
- Müller, Sigurd 155-159, 161-162, 174-176, 178-179
- Mynster, J. P. 49-50, 77
- Münter, Friedrich 188, 214
- Møller, Christen 131, 159
- Møller, Marianne 232, 236
- Møller, N. C. 141
- Møller, Otto 131, 139, 159
- Møller, Søren Anker 82-84, 86, 93-100, 102, 108-110, 115-119
- Mørch, Kristian 251
- Maarup, Birgit 247
- Nedergaard, Paul 105, 108-109, 136, 149
- Neergaard, Lucius Carl Joseph Andreas de 78
- Neiiendam, Henrik 186, 217
- Neiiendam, Michael 185-219
- Neiiendam, Nicolai 217
- Nielsen, C. 146
- Nielsen, Chr. A. 146
- Nielsen, Fredrik 113, 130-131, 139, 201, 217
- Nielsen, Harald 158
- Nielsen, P. 136
- Nielsen, Poul 115
- Nielsen-Sonderup, Just 170
- Nielsøn, Jens 15, 32
- Nienbsch, Nikolaus Franz Edler von Strehlenau 67
- Nietzsche, Fr. 210
- Nissen, C. E. 124, 128, 130, 139
- Norn, Otto 31
- Nygård, Fr. 105, 108, 111, 113-114, 119, 124
- Nyholm, K. P. H. Juul 139
- Nyrop, Martin 174
- Nøjgaard, Niels 32
- Nørgaard, Carl Ludvig Leuning 141, 145
- Nørr, Erik 139
- Nørregård, Jens 116, 155, 157-160, 163, 172, 174
- Nørregaard, Jens 195, 213, 216
- Oehenschläger, Adam 78
- Oldenburg, Theodor Wilhelm 24, 33
- Olesen, Jens B. 32
- Olrik, H. G. 76
- Olsen, Søren 32
- Orlandi, Innocenzo 32
- Osiander 207
- Osmundsen, Lindvig 248
- Ostenfeld, Harald 132, 196, 216

- Otzen, Povl 194-195
 Overgaard, Erik 134
- Palladius, Peder 8-9, 30
 Paludan-Müller, Frederik 67-69, 80
 Paludan-Müller, Jens 39-40, 42, 44, 76
 Paulli 148
 Paulsen, Friedrich 216
 Pedersen, Georgia la Cour 156
 Pedersen, Inger Stilling 241
 Pedersen, Johannes 219
 Pedersen, P. J. 117, 118
 Pedersen, Thomas Viggo 184
 Pedersen, Viggo 180
 Petersen, Niels 105, 111
 Petersen, Peter 30
 Philipson, P. 162
 Piper, Otto A. 195, 216
 Plesner, Ulrik 179
 Plum, Niels Munk 32, 194, 204, 212, 216-217
 Pontoppidan, Erik 185
 Pontoppidan, Morten 159
 Povlsen, Alfred 157, 159
 Povlsen, Karl 109
 Prenter, Regin 219
 Primdahl, Ejnar 234
- Rambusch, Sigurd 105, 107, 109, 113, 115, 119
 Randers, Kr. 157
 Rasmussen, Leif 248-251
 Raunkiær, Ingeborg 153, 154
 Rechendorff, Torben 226, 231-232, 237-238, 240
 Refslund, Gyde Marie 121
 Reinhardt, Max 198, 217
 Reuss 188, 214
 Ribers, Steen 227, 233, 236
- Ricard, Olfert 7, 27, 30, 33
 Riis, Karl K. 249
 Ristow, Günter 31
 Ritschl, Albrecht 201, 209, 214, 218
 Rode, Axel 171, 184
 Rode, Helge 181
 Rohde, N. W. 110, 117
 Rolighed, Bent 105
 Rosenørn, Ingeborg Christiane 37, 40-41, 43, 46, 50, 62-65, 76-77, 79-80
 Rossi, G. B. 32
 Rostrup, Haavard 33
 Rothe, W. H. 32, 36
 Rønne, Bone Falch 118, 200, 209, 217
 Rønne, C. F. 87, 110, 115, 118
 Rønne, Karl 83, 86-89, 110, 115, 118
 Rønne, Peter 87, 94-98, 101, 110, 119
 Rønning, Fr. 75, 160
 Rørdam, H. F. 30, 32
 Rørdam, Peter 170
 Rørdam, Skat 118, 131-132, 139
- Saxtorph, V. 172-173, 184
 Scavenius, Jakob Frederik 81, 83, 85, 107-108, 113, 119
 Scharling, Carl Emil 50, 77
 Scharling, H. 104
 Scheel, Otto 190-191, 200, 202, 209, 215
 Scheler, Max 197, 217
 Scherfig, Hans 217
 Schjørring, Jens 87-88, 115
 Schjøtt, S. 84-85, 109-110, 116, 125, 137
 Schleiermacher 195
 Schmidt, Hanne E. 243

- Schmidt, P. 118
- Schousboe, V. C. 92-96, 98-104, 113, 117, 119, 129, 139
- Schrøder, Ludvig 118, 136, 151, 157, 183
- Schultz, J. H. 76
- Schønberg, Karl 76
- Seebach, Carl Heinrich 30
- Seeberg, Reinhold 194, 197, 201, 216
- Sehested, Hannibal 145
- Seidelin, Andreas 76, 78-79
- Shakespeare, Wm. 198
- Simonsen, C. C. S. Cederfeld de 83, 85-86, 105, 107-108, 110-114, 120-121, 123, 125-126, 132, 136-139
- Skibsted, H. V. 105
- Skov, Erik 30, 33
- Skovgaard, Joakim 159
- Skovgaard, Niels 155-156, 159, 164, 166-167, 169-173, 180, 184
- Skovgaard, P. C. 172, 173, 174
- Skræ, Oline 147
- Skytte, Jens 163, 183
- Sorterup, C. F. 97, 119
- Spitta, Friedrich 187, 207, 214
- Stange, Carl 187-188, 190, 192-195, 200-201, 207-209, 214-215, 218
- Steen, J. 131
- Steen, Susan 239
- Stegmann, H. 33
- Stein, Harald A. E. 104
- Stenbæk, Jørgen 232, 243
- Stephan, Horst 188, 192, 214
- Sthyr, H. V. 104, 129
- Stolt, Bengt 10, 30
- Svendsen, Erik Norman 227, 230-231, 234, 236, 248, 251
- Swane 90-91, 104, 138
- Swane, Birgitte 75
- Söderblom, Nathan 200, 217
- Søe, N. H. 194, 216
- Sørensen, Biskop 131
- Sørensen, Enevold 130-131
- Sørensen, Leif Kiil 229, 235
- Saabye, A. V. 157
- Telhammer, Ingrid 10, 30
- Terp, Morten 146
- Tertullian 14, 18, 29, 31, 45
- Thaning, T. 89, 115
- Thaysen, Kjartan Fester 221-223
- Thejll, Aase 215
- Thomsen, Niels 235-236
- Thomsen, W. 92-93, 108-109
- Thorvaldsen, Bertel 7, 10, 19-20, 22, 24-25, 27-29, 32-33, 154, 172
- Thyssen, A. Pontoppidan 105, 108-110, 112, 120, 138
- Thøgersen, P. 146
- Tidemand, Christian 251
- Tiedje, Johannes 190, 215
- Titius, Arthur 192-193, 203, 207, 215
- Toft, Ane Marie Elise, f. Carlsen 40
- Toft, J. Just 146
- Treitschke, Heinrich von 201, 217
- Troeltsch, Ernst 193-194, 197, 207, 209, 214, 216, 218
- Valdemar 181
- Valdemar Sejr 57
- Wang, Marit 13, 31
- Wanscher, Vilhelm 165, 167

- Warnheim, Erik 10
Weilgaard, S. 146
Weller, Joachim 13, 31
Wenk 207
Westenholz, Mary B. 232
Wexels, W. A. 52
Wiborg 146
Wikner, Pontus 216
Winther, J. C. L. 87-88, 115
Winther, T. C. 128, 129, 138
Winther, Th. 146
Wobbermin, Georg 207, 218
Wulff, Henriette 64, 65, 80
Wulff, Peter 80
- Zahle, C. Th. 181
Zeuthen, Fr. 117, 138
Zscharnack, Leopold 200, 209,
217
- Ørsted, H. C. 60, 79
Ørum, J. 146
- Aachen, Sven Tito 33
Aagaard, Johannes 225-228,
233-234, 236
Aastrup, T. 93, 101-102, 118,
120, 127, 129, 138-139